

Олена ТУПАХІНА, Катерина ВАСИЛИНА,
Олександра НІКОЛОВА, Станіслав ЧЕРКАСОВ

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ EUROPEAN VALUES IN LITERARY ARTS

Навчальний посібник
Course book

EUVOLIA
European Values in Literary Arts

With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

Олена ТУПАХІНА, Катерина ВАСИЛИНА,
Олександра НІКОЛОВА, Станіслав ЧЕРКАСОВ

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

EUROPEAN VALUES IN LITERARY ARTS

Навчальний посібник

Course book

With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

УДК 821:316.752(4)(075.8)

Рекомендовано до друку Вченою радою

Запорізького національного університету (протокол № 10 від 25 травня 2021 р.)

Рецензенти:

Русудан МАХАЧАШВІЛІ, доктор філол. наук, доцент, завідувач кафедри романської філології та порівняльно-типологічного мовознавства Київського університету ім. Бориса Грінченка, експерт Європейської агенції досліджень та інновацій, експерт Національної коаліції цифрової трансформації суспільства

Катерина СІРІНЬОК-ДОЛГАРЬОВА, канд. наук із соц. комунікацій, доцент кафедри журналістики Запорізького національного університету, координатор модулю Жана Моне Erasmus+ Jean Monnet Module "European Media Standards and Values for Independent Journalism in Post-Truth Era"

Є245 Європейські цінності у художніх текстах = European Values in Literary Arts : навч. посіб. / О. Тупахіна, К. Василина, О. Ніколова, С. Черкасов. Запоріжжя: ЗНУ, 2021. 248 с. ISBN 978-966-599-602-6

У навчальному посібнику крізь призму цивілізаційного підходу, на матеріалі ключових художніх текстів європейських літератур, відтворено холистичну візію європейських цінностей як специфічного аксіологічного коду й основи європейського світогляду: продемонстроване його становлення від Античності до сьогодення, з особливою увагою до доби Відродження та Нових Часів; розкрито сутність складових, висвітлено зв'язки між ключовими європейськими цінностями.

Посібник призначений для школярів старших класів, студентів закладів вищої освіти, широкого кола читачів.

The course book applies civilizational approach to the conceptual works of European literature to construct a holistic vision of European values as an axiological code and the cornerstone of European Weltanschauung. The book explores European values' evolution from ancient times to present, with specific attention paid to the Renaissance and the Modern Times, and highlights the core components of European values in their integral interconnection.

The course book is recommended for senior high school students, university students and general public.

Видання здійснено в рамках проекту Європейського Союзу за програмою Еразмус+, на прям Жана Моне, 599918-EPP-1-2018-1-UA-EPPJMO-MODULE EUVOLIA ("EUROPEAN VALUES IN LITERARY ARTS") Підтримка Європейської Комісії у створенні цього видання не означає схвалення змісту, який відображає лише погляди авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ньому.

Publication prepared and funded under Erasmus+ Jean Monnet Actions 599918-EPP-1-2018-1-UA-EPPJMO-MODULE EUVOLIA ("EUROPEAN VALUES IN LITERARY ARTS") The European Commission support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

ISBN 978-966-599-602-6

© О. Тупахіна, К. Василина,
О. Ніколова, С. Черкасов, 2021

ЗМІСТ

Замість передмови	5
 Розділ 1. ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ У СВІТЛІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ <i>(Станіслав Черкасов, Олена Тупахіна)</i>	
1.1 Цінності: проблема визначення	7
1.2 Понятійний інструментарій цивілізаційного підходу	14
1.3 Специфіка формування Європи як історико-культурного регіону від Античності до Середньовіччя	26
 Розділ 2. АКСІОЛОГІЧНІ СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ Й РЕФОРМАЦІЇ <i>(Катерина Васирина)</i>	
2.1 Періодизація та соціокультурні підвалини становлення ренесансного типу культури	57
2.2 Утопії як втілення ренесансної мрії про ідеальне суспільство	70
2.3 Образи можновладців у трагедіях В. Шекспіра та ренесансний титанізм	94
 Розділ 3. АКСІОЛОГІЧНІ КОНСТРУКТИ XVII – І ПОЛОВИНИ XIX СТ. В КОНТЕКСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО «СУСПІЛЬНЕ» ТА «ІНДИВІДУАЛЬНЕ» <i>(Олександра Ніколова)</i>	
3.1 Система ціннісних координат Просвітництва та Романтизму в країнах Європи	123
3.2 Уявлення про цінність діяльності, підпорядкованої державно-громадським ідеалам («Горацій» П. Корнеля)	133
3.3 Європейський ідеал «суспільної користі» у поемі Й. В. Гете «Фауст»	137
3.4 «Інаковість» та її толерування у романі Віктора Гюго «Людина, що сміється»	153

Розділ 4. СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ ДОБИ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(Олена Тупахіна)

4.1 Друга промислова революція: біля витоків сучасної технологічної цивілізації	165
4.2 «Янгол у домі» чи «нова жінка»? Гендерна рівність як цінність у п'єсі Генріка Ібсена «Ляльковий дім»	177
4.3 Багаті й бідні: «дві держави» чи «одна сім'я»? Соціальна відповідальність як цінність у романі Елізабет Гаскелл «Північ та Південь»	189

Розділ 5. XX СТОЛІТТЯ: ПЕРЕОЦІНКА ЦІННОСТЕЙ

(Олена Тупахіна)

5.1 Перша половина XX століття: цінності за часів катастрофи	202
5.2 Людство у «граничній ситуації»: роман Альбера Камю «Чума»	216
5.3 Друга половина XX століття: пан-європейська ідентичність та прийняття іншого	225
5.4 Ідентичність на історичному зламі: роман Бернардо Ачаги «Син акордеоніста»	237

Додаток. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

ДЛЯ ВИКОНАННЯ ГРУПОВИХ ПРОЄКТІВ	243

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Ця книжка стала можливою завдяки зусиллям міждисциплінарної команди проєкту «European Values in Literary Arts» («Європейські цінності у художніх текстах»), реалізованого в рамках програми Erasmus+ за напрямом ім. Жана Моне. Аббревіатура EUVOLIA – саме так скорочено називається наш проєкт – відсилає до медичного терміну *euvolia*, що означає нормальний водний баланс, необхідний для повноцінного функціонування організму. Саме відновленням балансу між спеціальними знаннями й загальнокультурними компетентностями студентів і обумовлена поява цього посібнику. Адже всі ми – і це важливо пам'ятати! – не лише фахівці, але й культуртрегери, носії певної системи цінностей, яку згодом успадкує майбутнє покоління – наші учні, вихованці, діти. Відповідальність, покладену на нас у справі захисту європейського вибору України, важко переоцінити, зокрема, в умовах гібридної війни, коли світоглядні конфлікти у суспільстві перетворюються на справжню лінію фронту.

Але, як і будь-яке доленосне рішення, цей європейський вибір має бути свідомим. Соціологічні дослідження останніх років переконливо свідчать, що, попри офіційні декларації щодо європейського вектору розвитку України, уявлення більшості наших співгромадян про європейські цінності є доволі фрагментарним і міфологізованим, а отже – таким, що легко використовується у політичних маніпуляціях. Так, за спостереженнями Інституту Горшеніна, чимала кількість українців не сприймає європейські цінності як цілісний аксіологічний конструкт, фокусуючись натомість на цінностях «вигідних» і відкидаючи те, що видається їм неважливим або неприйнятним. Характерне для нас розуміння Європи як «непевного об'єкта бажання» – недосяжного ідеалу, якого годі й прагнути, – призводить до переконання в «ілюзорності» європейських цінностей, їх суто декларативному характері. Звісно, переважна більшість населення України, за даними Держстату, досягла

шкільного віку до 1991 року - а отже, формувала ціннісні підвалини за інших історичних умов. Проте варто зауважити, що, всупереч поширеній думці, євроскепсис властивий не лише старшому поколінню: за даними опитування центру «Нова Європа», 28% молоді мають сумніви щодо функціональності Європейського Союзу, а, відповідно, й цінностей, які він поширює.

У часи, коли вирішується європейське майбутнє України, потужними агентами змін у напрямку вкорінення й поширення європейських цінностей в українському суспільстві стають заклади освіти. Масштабна освітня реформа останніх років покликана перетворити європейські цінності на невід'ємний компонент навчальної й наукової діяльності, управління освітою, забезпечення її якості, студентського самоврядування тощо. Прагнення продемонструвати «цінності в дії», перевести розмову про них у практичну площину живить і концепцію запропонованого посібника. Відмовившись від догматизму й стигматизації інакості, заперечуючи будь-яку «державну монополію» на визначення цінностей «правильних» і «неправильних», ми робимо ставку на саморефлексію, критичне мислення й навички медіаграмотності. Посібник EUVOLIA познайомить вас із системою європейських цінностей та основними етапами її формування від античності до сьогодення; продемонструє зв'язок між аксіологічними конструктами та історичними, культурними, політичними, економічними чинниками впливу; навчить розумінню ціннісних кодів у витворах мистецтва – провідних художніх текстах європейської художньої спадщини; а найголовніше – забезпечить інструментами для самостійного аналізу сучасних культурних продуктів, адже саме вони, за переконаннями респондентів Всеукраїнського опитування «Ціннісні орієнтири українського студентства» (APREI, 2021), замикають трійку найбільш впливових чинників формування ціннісних орієнтирів.

Цінності – не слова у підручнику, якими б значущими вони не були. Цінності – в діях, у вчинках великих і малих, у виборі, який робимо щодня і яким визначаємо наше майбутнє. Пам'ятаймо про це.

***Щиро,
команда EUVOLIA.***

---

1. ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ У СВІТЛІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ

1.1 Цінності: проблема визначення

Британський дослідник Ієн Морріс розпочинає свою резонансну розвідку «Foragers, Farmers, and Fossil Fuels: How Human Values Evolve» (2015) зі згадки про цікавий епізод, свідком якого він став у Греції. Сільською дорогою рушив віслик, на якому з усім можливим комфортом розташувався господар, кремезний чоловік, а поруч, згинаючись під важким тягарем, крокувала жінка. Ця нібито неможлива у сучасній європейській країні сцена підштовхує Морріса до роздумів про плинність цінностей, їх залежність від панівних способів виробництва та джерел видобутку енергії. Картина, що видається дикунською представникам індустріальних суспільств, є абсолютно природною для суспільств аграрних.

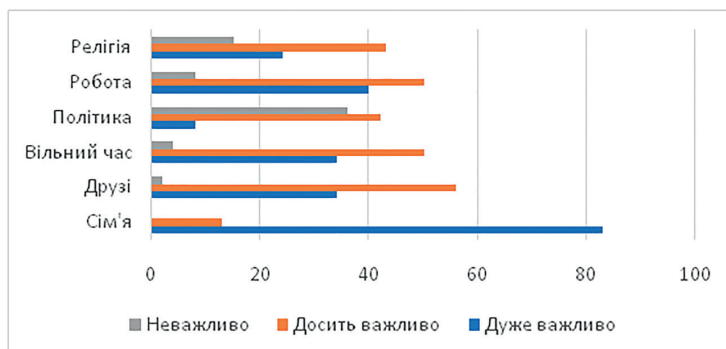
Тож що таке цінності? Звідки вони беруться? Чи існують «вічні», «загальнолюдські» цінності і, якщо ні, за який проміжок часу і за яких обставин можна повністю «перепрограмувати» ціннісний код? Зрештою, чому цінності важливі і чому саме у буремному ХХ столітті, сповненому соціальних потрясінь, жахливих катастроф і тотального релятивізму, дискусія про цінності не лише спалахує з новою силою, але й виходить на принципово інший науковий рівень?

Хоча філософія цінностей, або аксіологія, як окрема галузь знання, виникає порівняно пізно, у другій половині ХІХ століття, наразі не залишилося жодної соціогуманітарної науки, яка не сформувала б свою візію проблеми визначення й генези цінностей. Всі вони в цілому вкладаються у річища двох принципових підходів: натуралістичного й трансценденталістського. Трансцендентне, у найбільш загальному визначенні, – це те, що не ґрунтується на досвіді і, відповідно, недоступне емпіричному пізнанню. Засновник трансценденталістського підходу, німецький філософ Іммануїл Кант, та його послідовники-неокантіанці говорять про цінності як про категорії апіорні, трансцендентальні й

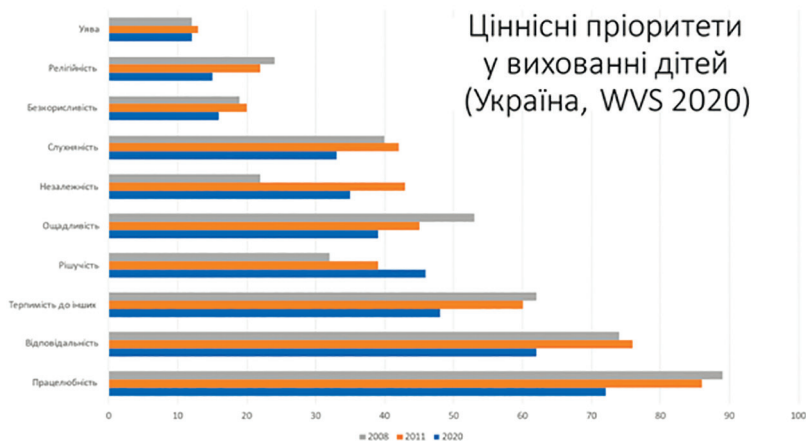
загальнозначущі. Починаючи з цінностей логічних (таких, що піддаються раціональному обґрунтуванню), людина, на думку неокантіанців, поступово формує цінності естетичні, етичні та насамкінець релігійні – ті, що описують ідеальний світ, світ, яким він має бути.

Натомість, прибічники натуралістичного підходу прагнуть скорелювати наявні системи цінностей із природними потребами людини, історичними, культурними, соціоекономічними контекстами тощо. Крізь призму цінностей, наголошує засновник загальної теорії цінностей Ральф Перрі, людина пізнає не «ідеальний світ» трансценденталістів, а саму себе, свої цілі й прагнення. Цінностями Перрі називає ті соціалізовані й насичені емоціями усталені ідеї, що визначають сутність культури й цивілізації краще за будь-які матеріальні артефакти. Звідси – потреба розглядати цінності у річищі цивілізаційного підходу. Вже згаданий нами британський дослідник Іен Морріс визначає цінності як ті життєві практики, що дозволяють досягти найбільшої користі за тих чи інших історичних та економічних умов. Відповідно, такі, здавалося б, загальнозрозумілі цінності, як мир, терпимість чи індивідуальна ініціатива, властиві суспільствам, що видобувають енергію з корисних копалин, будуть абсолютно неприйнятними для суспільств аграрних. А отже, цінності тієї чи іншої доби варто розглядати як ціннісні комплекси – системи взаємопов'язаних і взаємозалежних категорій, кожна з яких наповнюється контекстуальним сенсом і не функціонує окремо від інших. Саме до таких цілісних конструктів належить і система європейських цінностей, де кожна з категорій – гідність, свобода, демократія, рівність, права людини, верховенство права – визначає себе через зв'язок з рештою.

Саморефлексія: поміркуйте про три речі, без яких ви не уявляєте власного майбутнього. Порівняйте результат із пріоритетами ваших друзів та наших співгромадян (за результатами World Values Survey, 2020):

З року в рік у численних соціологічних опитуваннях щодо цінностей українці віддають перевагу таким важливим і зрозумілим для всіх речам, як сім'я, робота й друзі. Чи означає це, що наші цінності не змінюються? Найкращий спосіб відповісти на це запитання – подивитися на топ-10 якостей, що їх українські батьки хотіли б прищепити дітям:

І хоча десять років, представлені на діаграмі, замалий термін для впевненої ідентифікації ціннісного зсуву, вже зараз можна помітити деякі тенденції – як обнадійливі, так і загрозливі, – щодо ціннісних орієнтирів майбутніх поколінь українців. Якими, на вашу думку, вони будуть?

ЕКСПРЕС-ОПИТУВАННЯ: МОЇ ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ

Спробуйте швидко, не замислюючись, дати відповіді на запитання, наведені нижче. За кожну відповідь «так» нарахуйте собі 1 бал, за відповідь «ні» – 0 балів, за нейтральну відповідь («50/50», «ситуативно») – 0, 5 бали.

1. Сім'я – найважливіше, що є у світі
2. Фінансовий добробут родини – сфера обов'язків чоловіка
3. Головний пріоритет у пошуку роботи – заробітна платня
4. Я почуваюся некомфортно, коли змушений/змушена робити вибір
5. Рейтингова система оцінювання сприяє ворожнечі, псує стосунки та спрацьовує, врешті решт, лише з надмірно амбітними людьми

6. З-поміж незнайомців я радше довірюся старшій людині, ніж молодшій чи однолітку

7. Коли під час голосувань я опиняюся у меншості, я почувуюся некомфортно

8. Церковні ритуали, пов'язані з народженням, весіллям та смертю, є обов'язковими для всіх, адже вони – важлива частина нашої культури

9. Я розраховую на державне пенсійне забезпечення у літньому віці

10. Екологічна безпека – пріоритет багатих країн, у бідних інші проблеми

Підрахуйте загальну кількість балів та визначте власну систему цінностей за класифікацією Рональда Інглгарта. Що меншим є ваш результат, то ближчів до секулярно-раціональних цінностей та цінностей самовираження; щობільшим – до традиційних цінностей та цінностей виживання.

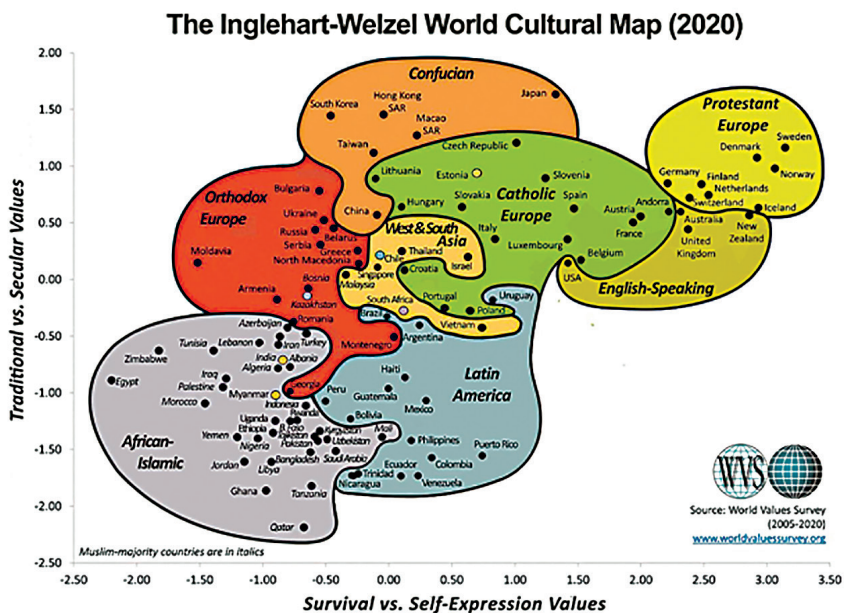

У фундаментальній роботі «Культурна еволюція: як мотивації людей, змінюючись, трансформують світ», спираючись на результати масштабного соціологічного дослідження «Огляд світових цінностей», отримані з 1981 по 2014 рік з понад ста країн світу, Інглгарт стверджує, що соціальні цінності й ціннісні пріоритети безпосередньо залежать від ступеню безпеки виживання. Економічна й фізична

нестабільність, на думку дослідника, викликає так званий «авторитарний рефлекс», що провокує ксенофобію, підсилює солідарність всередині окремих соціальних груп, на рівні культури забезпечує повернення до «традиційних» норм, а на рівніполітичного життя – до елементів авторитаризму. Щовищий рівень безпеки, то відкритішим стає суспільство до змін, розмаїття та новихідей. Саме технічний прогрес, модернізація й економічний розвиток сприяли появі так званих «постматеріалістичних» цінностей: егалітаризму, гендерної рівності, секуляризації, толерантності тощо.

Знайдіть Україну на мапі цінностей Інглгарта-Вельцеля. Чи згодні ви з висновками дослідження щодо ціннісних орієнтирів українців у 2020 році?

By World Values Survey - <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>,
CC BY-SA 4.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=102643176>

Цінності – це той «соціальний клей», що згуртовує людей, перетворює розпорошені групи осіб на функціональне суспільство, здатне ставити собі мету й досягати її. Якщо консенсус щодо цінностей та їх розуміння втрачається, суспільство стає нездатним захистити себе. Без уявлення про генезу цінностей, про ті системи цінностей, що існували раніше, усі надбання й досягнення суспільства знецінюються, почина-

ють сприйматися як дане, а поточна ситуація – як статус кво. Ось чому суспільства прагнуть не лише законодавчо захистити свої цінності, але й доносити їх сутність, передусім, через освітні й культурні інституції – а отже, й через мистецтво.

Не є винятком і європейські цінності – аксіологічний комплекс, на якому ґрунтується сучасна, відкрита, толерантна, розмаїта Європа. У Декларації Ради Європи з питань освіти задля демократичного громадянства й захисту прав людини прямо сказано: «Освіта відіграє ключову роль у просуванні засадничих цінностей Ради Європи: демократії, прав людини й верховенства права, а також засудження будь-яких порушень прав людини. У більш загальному розумінні, освіта дедалі частіше розглядається як захисний засіб проти сплеску насильства, расизму, екстремізму, ксенофобії, дискримінації та нетолерантного ставлення... В усіх сферах освіти країни-члени ЄС повинні впроваджувати соціальну когезію, рівність і розмаїття цінностей, цінувати відмінності – зокрема, між різними релігійними й етнічними групами, – і врегульовувати конфлікти у ненасильницький спосіб, з повагою до прав кожного, але водночас рішуче боротися з усіма проявами дискримінації та насильства, зокрема, булінгу й харасменту».

Наразі складно знайти людину, яка не стикалася б, принаймні, випадково, із словосполученням «європейські цінності» - чи то у пресі, чи то на телебаченні, чи то в соціальних мережах. Проте, як це часто відбувається з поняттями, що активно вживаються у політичному дискурсі, уявлення про європейські цінності є доволі розпливчатим і подекуди упередженим: їх то протиставляють цінностям «традиційним» чи «національним», то отожднюють з цінностями «загальнолюдськими» і розуміють дуже широко. Ось, приміром, як репрезентовано «європейські цінності» на плакаті, розробленому одним з українських видавництв навчальної літератури:

Дискусія: уважно роздивіться наведений вище плакат. Чи не помітили ви певних помилок на рівні формулювань або візуального коду (зображень, якими ілюструються поняття)?

Між тим, перелік фундаментальних цінностей ЄС закріплений юридично - у Лісабонській угоді про внесення змін в Угоду про Європейський Союз й Угоді про заснування Європейської Спільноти від 2007 року. Це:

- верховенство права
- рівність
- повага до людської гідності
- повага до прав людини
- свобода
- демократія

За визнанням кожної з цих цінностей – складний шлях, початок якого слід шукати ще за часів античності. Фундамент аксіологічного комплексу європейських цінностей – гуманістичний світогляд, себто, уявлення про людину як центр світу й універсальне мірило цінностей. Саме антропоцентрична візія світу гарантувала людині право вільно використовувати власний інтелект, поставила її інтереси вище за будь-яку абстрактну ідею, гарантувала їй правовий захист і право визнача-

ти майбутнє. Схематично складові гуманістичного світогляду можна представити у такий спосіб:

	Права людини (універсальний закон, що захищає всіх)
	Демократія (народ як джерело влади)
	Верховенство права (рівність перед світським законом)
	Світськість (розмежування релігії й політики)
	Раціоналізм (розум як інструмент для прийняття рішень)
	Гуманістичне мислення (антропоцентризм)

Але як, чому й у який спосіб європейське суспільство зрозуміло важливість саме тих концепцій і понять, що стали запорукою його продуктивного розвитку? І чи вдасться українському суспільству подолати такий самий шлях? Відповідь на ці питання можна знайти, застосувавши до проблеми генези європейських цінностей так званий цивілізаційний підхід – підхід до розгляду історії, що для нього є характерним акцентування уваги на факторах, що пов'язані з діяльністю суб'єкта історичного процесу (культура, свобода особистості, техніка тощо), його свободи, інтелектуальної діяльності, ролі в суспільстві тощо.

1.2 Понятійний інструментарій цивілізаційного підходу

Дослідження особливості формування та розвитку європейської системи суспільних цінностей є однією з ключових проблем сучасних міждисциплінарних студій. Розвиваючись у часі і просторі, як і будь-яке соціальне явище, проходячи відповідні етапи своєї еволюції, ціннісна ідентичність перестає бути лише компонентом самосвідомості, поступово набуваючи рис вагомого соціального чинника, самостійно діючого у часовому та просторовому вимірі.

Аналіз основних типів ціннісних ідентичностей дає підґрунтя для подальших теоретичних узагальнень щодо множинності функцій та типологізації явища, виокремлення його ключових характеристик. За твердженням німецького дослідника І. Ноймана, ідентичність це не

даність, а відношення, яке постійно формується та реформується у межах певного дискурсу. Маркери ціннісної ідентичності рухливі, вони обумовлюються безліччю чинників, такими як географія культурних ареалів, історичні кордони соціополітичних утворень, трансформації у будь-якому елементі соціокультурної системи тощо.

Особливу увагу сучасних дослідників привертає проблема просторово-територіальної ціннісної ідентифікації, що співіснує з національною, регіональною і локальною ідентичностями та детермінує індивідуальний і колективний ментальний вибір. У сучасному політологічному дискурсі поняттям «просторово-територіальна ціннісна ідентичність» охоплюється комплекс колективних ціннісних ідентифікацій, що мають у своїй основі просторові ознаки. У цьому контексті окремим напрямом досліджень є вивчення взаємозв'язку між ціннісними ідентифікаційними практиками та пропагандою ціннісних концептів, які орієнтовані на цілеспрямоване формування стійких маркерів ціннісної самокатегоризації, з якими ототожнює себе індивід і спільнота. Оскільки ціннісні ідентичності часто бувають подвійними та ситуативними, найбільш ефективним є дослідження їх розвитку за допомогою аналізу спільнот, що трансформуються. Приклад країн Східної Європи, зокрема України, у цьому випадку є надзвичайно показовим з огляду на множинність конкуруючих проектів ціннісної ідентифікації.

Сучасний український медіапростір виступає ареною безперервної боротьби за конструювання суспільної свідомості та ціннісної ідентичності. Як традиційним, так і надсучасним засобам масової інформації належить лідерство у сфері впливу на масову свідомість. За даними всеукраїнського опитування, проведеного компанією Рейтинг, на замовлення Міжнародного республіканського інституту (IRI) 2017 р. ціннісна криза в Україні знаходиться у розрізі протиборства ціннісних наборів, пов'язаних з безпекою (процесом виживання) та модернізацією (процесом розвитку). Відповідно до результатів проведеного моніторингу Інституту соціології НАН понад 58% українців переконані, що сильні політичні лідери можуть зробити для держави більше, аніж усі закони та дискусії. Українська мас-медійна картина світу засвідчує наявність ціннісних систем, які мають найвищий рейтинг серед населення. Існування мішаних та посередніх версій, які поєднують різні їх типи, вказує на те, що співіснування ціннісних ідентичностей залишається взаємопов'язаним.

В умовах сучасної інформаційної війни була актуалізована необхідність вироблення механізмів ідентифікації та ефективної протидії основним формам ціннісної пропаганди (та антипропаганди), як однієї з основних комунікативних стратегій. Суспільно-політична ситуація у сучасному українському соціумі вимагає винайдення нових підходів до боротьби з пропагандою, що має істотний негативний ментальний вплив на побудову демократичного суспільства, загрожує існуванню України як соборної держави. Це пов'язано з тим, що Україна на сьогоднішній день є ареною боротьби між різними ціннісними моделями, як побудованими у минулому, так і тими, що конструюються у ході сучасного російсько-українського протистояння. У зв'язку з цим, поява досліджень, які відображають теоретичні й практичні аспекти ціннісних, смислових та інформаційних воєн з використанням відповідних технологій, вивчення історичного досвіду пропаганди цінностей є своєчасною і важливою подією в науковому світі.

На сьогодні є очевидним, що найбільш активною частиною населення є молодь, ціннісні уявлення якої формуються значною мірою за рахунок впливу мас-медіа. Саме Південно-Східний регіон (прикордонний з військовою зоною) України сьогодні є одним з епіцентрів смислової та інформаційних воєн, що ведуться з використанням пропагандистських технологій. Тому актуальним завданням сьогодення стає навчання української молоді, як головного об'єкту маніпулятивних атак, дієвим інструментам антипропагандистського впливу.

Поглиблене дослідження європейської системи цінностей надасть можливість сформувати соціальний імунітет до інформаційних маніпуляцій, навички критичного мислення, самоорганізації та стійкості до інформаційних атак, опору маніпулятивним впливам медіапростору, свідомого аналізу інформації.

Значна кількість історичних деталей, відображених у художніх творах, створює інформаційно-аналітичну основу, необхідну для вивчення ціннісних систем. Останні розглядаються на основі літературних авторських свідчень, які характеризують поширену поведінку. Історія цінностей постає як історія ідей і духовного розвитку, інструменталізовані образи світу й норми, що їх відображають, історія емоцій та уявлень, історія ментальностей. Цивілізаційно зумовлені цінності мають декілька синхронних проекцій. Виявлення механізмів, що зумовлюють трансформацію цінностей належить до найскладніших завдань історії цінностей. Наприклад, історичний твір античного автора

цікавий не тим, що він хотів сказати про політичні події, а тим, як він ці події пов'язує одну з одною у ціннісному причинно-наслідковому чи асоціативному порядку. Отже, йдеться про інформацію, яка хоч й міститься в тексті, однак потребує ретельного аналізу ціннісного коду. У конкретних ситуаціях ціннісні системи – сума орієнтирів, актуальних для тієї чи іншої спільноти. Звичайно, йдеться не стільки про якомога докладніший опис європейських цінностей, скільки про аналіз трансформацій цінностей протягом історії.

Дискусія: що означає термін «цивілізація» та які існують ключові підходи до його визначення?

Насправді, такий звичний для нас та часто вживаний термін «цивілізація» пройшов тривалу історію зміни свого змістовного наповнення. Безпосередньо сам термін вперше з'явився у XVIII ст. у працях французького економіста Віктора де Мірабо та шотландського філософа Адама Фергюсона та використовувався на позначення правил етикету так званого «зрілого» стану людського суспільства. Зокрема, Мірабо писав, що «цивілізація – це пом'якшення вдачі, ввічливість, чемність і знання, поширювані для того, щоб додержуватись правил пристойності та щоб ці правила відігравали роль законів співжиття».

Тобто, у своєму першопочатковому розумінні, цивілізація – це співтовариство освічених і вихованих громадян. Саме така інтерпретація поняття на довгий час закріпилась у європейській культурі. А оскільки у цій культуру постійно панував європоцентризм, цивілізацією почали іменувати європейське суспільство нового часу, протиставляючи його суспільству «темних» середніх віків або «варварському», «нецивілізованому» світові поза межами європейського континенту. Цей термін спочатку вживався в однині та мав широкий зміст, бо позначав певний рівень розвитку суспільства. Із накопиченням відомостей про різні суспільства поза межами Європи мова вже велася про цілу низку різних цивілізацій. Під цивілізацією стали найчастіше розуміти людську спільноту, яка протягом певного періоду часу має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали, ментальність та світогляд. У зв'язку з цим у XIX ст. прихильники цієї концепції мали вирішувати проблему наукової класифікації цивілізацій, яка і досі не вирішена. Це пов'язано з обранням того чи іншого критерію, що покладений в основу класифікації.

Теорії ж «локальних» цивілізацій виходять з того, що історично існувало багато різних цивілізацій, незалежних одна від іншої. Вони

існували одночасно, і хоча були різними за своїм змістом, були рівноправними за своїм значенням у своїх регіонах. Тому їх ще називають «еквівалентними» цивілізаціями. Такий підхід до вивчення цивілізацій спрямований на аналіз їхніх якісних характеристик, виявлення спільного і відмінного в історичному розвитку різних країн і регіонів без визначення «вищості» чи «прогресивності» тієї чи іншої культури.

Теорія локальних цивілізацій не має завершеного вигляду і зараз, хоча перші її варіанти відомі з кінця XIX ст. Спільним для прибічників цієї моделі історичного процесу є те, що всі вони виділяють певні етапи, або стадії, в існуванні цивілізацій. Так, російський соціолог та етнограф Микола Данилевський у своїй роботі «Росія та Європа» (1869) обґрунтував теорію відособлених «культурно-історичних типів» (яких він відокремив 13), що проходять стадії змушнення, старіння та загибелі. Німецький філософ Освальд Шпенглер у книзі «Присмерк Заходу» (1918) виділив декілька замкнутих, «незрозумілих» одна одній, культур як живих «організмів», що проходять тисячорічний життєвий цикл, а потім, помираючи, перероджуються на закріплені технічні цивілізації (до їх числа, окрім європейської, він відносив китайську, вавилонську, єгипетську, індійську, античну, візантійсько-арабську, західну, культуру майя, російсько-сибірську). За Шпенглером, цивілізація – це остання стадія умираючої культури, коли творчість змінюється на безплідність, становлення – відсталістю. Кожна культура – це живий організм, що «біологічно» несумісний з іншими та не допускає будь-яких запозичень. Ще один представник цивілізаційної концепції – англійський історик і філософ Арнольд Тойнбі – у різних своїх працях виділяє різну кількість цивілізацій та розглядає їх як «гілки одного дерева». Розвиток людства він трактує як той, що відбувається у напрямку єдності людства. Запозичення між різними цивілізаціями можливі, однак запозичуються лише «позитивне знання», а саме наука і техніка. За теорією А. Тойнбі кожна цивілізація протягом свого існування проходить 4 стадії: зародження, зростання, надлом та розпад, а динаміка історичного поступу окреслюється категоріями «виклик» та «відповідь». Головна відмінність цивілізацій західної гілки від цивілізацій Сходу полягає у відсутності жорсткої регламентації життя людини та суспільства, у наявності більш широкої, хоча й відносної, свободи вибору.

Мозковий штурм: *перерахуйте цивілізації сучасного світу. Оберіть з переліку три основних. Обґрунтуйте свій вибір.*

Згідно з цивілізаційним підходом історичний процес розглядаєть-

---

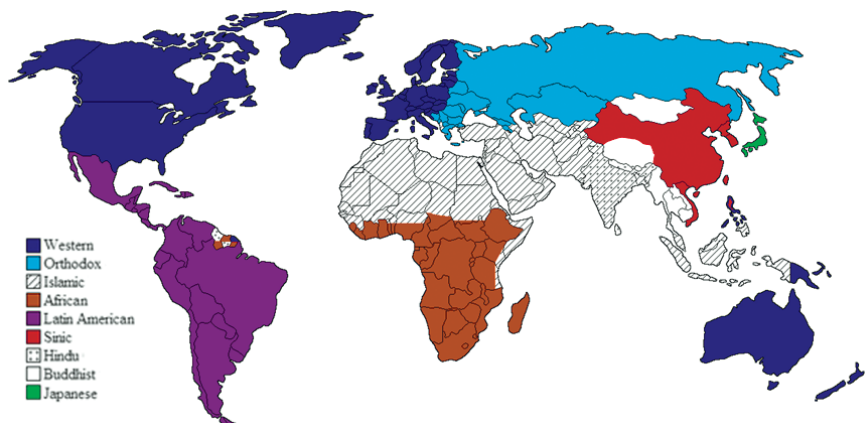
ся як зародження, розвиток, співіснування, взаємодія та взаємовпливи окремих соціокультурних спільнот, що називаються цивілізаціями. Цивілізація – це сукупність самотутніх і взаємопогоджуваних політичних, економічних, соціальних та духовно-моральних засобів, принципів ті інституцій, за допомогою яких суспільство забезпечує свою життєдіяльність та усталеність у часі і просторі. Цивілізація зароджується у первісному варварському соціальному й культурному середовищі внаслідок розвитку й ускладнення суспільного організму, набуття ним цілісності, збалансованості і стабільності в політичній, економічній та духовній сферах. Цивілізація – це цілісний соціокультурний світ, наповнення усього життя соціуму певним внутрішнім змістом. Для представників однієї цивілізації існують єдині смисли в усіх сферах їхньої діяльності. Критерії виникнення цивілізації із варварського суспільства – це наявність держави як політичної організації суспільства; міст як культурних, економічних та політичних центрів; монументальних споруд як матеріальних символів влади і засобів захисту; писемності як каналу трансляції культури у просторі та часі; розвиненої соціальної культури, тобто поділу суспільства щонайменше на три соціальні групи: тих, що виробляють матеріальні блага, тих, що управляють, тих, що забезпечують духовну єдність суспільства. Цивілізація виникає з культури і служить для останньої механізмом самообмеження і самозбереження. Культура – це ціннісний аспект людської діяльності, символічний вимір соціальних подій, який дозволяє людині орієнтуватися у навколишньому життєвому світі, розуміти поведінку інших людей і поводити себе зрозуміло для інших. Однією з найхарактерніших рис цивілізації є її відносна стабільність, незмінність або мало змінюваність основних її характеристик протягом усього періоду життя цивілізації. Внутрішню цілісність і неповторність кожній цивілізації надає цивілізаційний менталітет. Менталітет – це глибинний рівень індивідуальної або колективної свідомості, що включає й несвідоме, сукупність готовностей, настанов, схильностей діяти, мислити, відчувати та сприймати світ лише певним чином. Менталітет формується в залежності від традицій, культури, соціальних структур та всього середовища проживання людини і сам, у свою чергу, їх формує.

Не тільки констатований, але й якісно новий погляд на класифікацію країн за ознакою цивілізаційної приналежності до західної та східної груп пов'язаний із проведенням досліджень у царині цивілізаційної ідентичності. Від початку своєї актуалізації у другій половині XX ст.,

проблема ідентичності стала предметом аналізу багатьох наукових дисциплін, зокрема політології та політичної психології, що почали використовувати термін «цивілізаційна ідентичність» для позначення явищ високого рівня узагальнення. Дослідження ідентифікаційних рис різних цивілізаційних спільнот призвело до створення концепції групових ідентичностей та відокремлення характеристик колективної ідентичності від індивідуальної. На теоретичному рівні концепція групових ідентичностей було вперше сформульована у працях соціологів Е. Еріксона, Т. Бергера, Т. Лукмана, які поставили питання про межі групової та індивідуальної ідентичностей. На думку вчених, групова ідентичність – це результат процесу ідентифікації, ототожнення з певною соціокультурною спільнотою, яке виникає шляхом засвоєння особою спільних соціокультурних цінностей. Засадничим положенням концепції є твердження про те, що на відміну від індивідуальної, групова ідентичність існує не тільки у сфері свідомості, але й у вигляді ідентифікаційного середовища – сукупності об'єктивізованих найбільш значимих ознак, маркерів ідентичності, на основі яких відбувається процес ідентифікації. Розробка концепції групових ідентичностей у різних сферах гуманітарного знання призвела до виокремлення різних видів колективної ідентичності, детермінованих сталим переліком соціокультурних ознак. Експлікація основних категорій концепції групових ідентичностей на дослідження особливих рис цивілізаційних спільнот поставила питання про своєрідність ідентифікаційного середовища цивілізації. Оскільки соціополітичне та соціокультурне середовище охоплюють динамічні сфери суспільного життя, їх змістовне наповнення перебуває у постійному розвитку, нерозривно пов'язаному з процесами цивілізаційної ідентифікації.

Переважає більшість теоретичних цивілізаційних моделей належить до геополітичних конструктів та мають високу прогностичну ефективність. Такі особливості, зокрема, відрізняють класичну модель «зіткнення цивілізацій» американського політолога, директора Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету С. Хантінгтона. На аналогічні висновки наштовхує його аналіз міжнародних відносин, а також прогнозований ним перехід світової політики у нову фазу, у межах якої найважливішими діючими особами у міжнародних відносинах стають групи країн різних цивілізацій, а не держави-нації західного світу.

Карта цивілізацій за С. Хантінгтоном

Відповідно, на думку Хантінгтона, головним джерелом суперечностей у міждержавних відносинах стануть міжцивілізаційні суперечності у сфері культури та світобачення дев'яти сучасних цивілізацій: західної, православної, іспанської, китайської, індіїстської, латиноамериканської, японської та буддистської. При цьому можливі конфлікти як між сусідніми державами, які належать до різних цивілізацій, так і між безпосередньо самими цивілізаційними спільнотами. Наголос на визначенні рівня цивілізаційного розвитку окремих груп країн притаманний також теорії світ-системи І. Уоллерстайна, що оперує категоріями «ядра», «напівпериферії» та «периферії» цивілізаційного розвитку в залежності від успіху країн у розробці та експорті нових технологій та ступеню незалежності від зовнішнього політичного та економічного впливу. До аналогічних висновків доходить у своїх роботах розробник теорії глобальної цивілізації Г. Кіссенджер, наголошуючи на необхідності підтримки у світі глобального балансу сил за допомогою держав, які становлять основу світового порядку. Цивілізаційна теорія використовується також і в основних положеннях концепції «великої шахівниці» З. Бжезинського, відповідно до якої домінуюче становище США у вирішальних позиціях світової влади базується на міжнародному розподілі сил та здатності контролювати політичні еліти євразійського простору. Концепт, що пов'язує міжнародні відносини з цивілізаційним чинником, ще більш виразно простежується у теорії «третьої хвилі» цивілізації Е. Тоффлера, яка ґрунтується на спостереженні за динамікою змін у технологічній сфері, яка послідовно змінюється від аграрної до індустріальної та інформаційної стадії, результатом

чого є нерівномірний цивілізаційний розвиток країн сучасного світу, оскільки різні типи технологічних цивілізацій змушені співіснувати одна з одною.

На початку третього тисячоліття світ має суттєво інший вигляд порівняно з тим, яким він поставав двісті, сто чи навіть п'ятдесят років тому. Тривалий час епіцентром культурного, економічного, соціального й політичного розвитку був західний світ (Західна Європа та Північна Америка), де виникло й затвердилось динамічне індустріальне суспільство. Економічні, технологічні й військові переваги дозволили Заходові впевнено домінувати в світі, задавати решті країн зміст і напрямки їх подальшого розвитку. Проте західний досвід у найрізноманітніших сферах суспільного життя, насамперед техніко-культурний та виробничий, поступово переймався незахідними країнами та регіонами. Сьогодні деякі з них складають гідну конкуренцію Заходові в економічній та технологічній галузях, а інші прагнуть не відставати від нього. Практично у більшості країн світу, затвердились такі колишні досягнення лише західної культури як демократія, виборність та розмежування влади, приватне підприємництво, ринкова економіка тощо. Таким чином, розвиток різних регіонів за низкою показників сьогодні дещо вирівнявся, і сучасний світ постає перед нами начебто однотипним, одноманітним. Однак ця ілюзія почне швидко розвіюватись, якщо ми уважніше проаналізуємо внутрішні процеси у незахідних суспільствах, до того, яке саме змістове наповнення отримали перейняті у Заходу форми політичного, економічного, соціального й культурного життя. Ми помітимо, що попри певне й часто вимушене наслідування Заходові в тих чи інших сферах суспільного життя люди в різних регіонах світу переважно живуть, працюють, поведуть себе у відповідності з традиціями, нормами й цінностями своїх власних багатовікових, тисячолітніх культур, основу яких зазвичай складають релігії. Запозичені у Заходу елементи політичної, економічної, соціальної чи духовної культури або успішно адоптуються до традиційних місцевих культур і підпорядковуються їм (тоді вони активно сприяють модернізації й розвитку цих країн, яскравим прикладом чого є Японія), або відверто конфліктують з ними (тоді культурний розкол гальмує розвиток суспільства й швидку модернізацію країни). Але в кожному такому культурно-історичному регіоні суспільство (навіть за наявності в ньому вестернізованих секторів) являє собою певну соціокультурну цілісність, що ґрунтується на єдності й узгодженості його політичної,

---

соціальної та духовної організації, соціальної психології й менталітету маси населення, системи етичних норм, загальносуспільних цінностей тощо. Природно, що вектори історичного розвитку цих регіонів далеко не в усьому збігаються, а все внутрішнє життя суспільств, що до них належать, має глибоку специфіку. Основними культурно-історичними регіонами сучасного світу, де сформувалися окремі цивілізації, 1) є західний, або атлантичний (Західна Європа, США, Канада, інші країни, де нероздільно панує західна культура); 2) латиноамериканський (Латинська Америка, тобто Південна й Центральна Америка та Мексика); 3) азійський (країни Азії); 4) далекосхідний, або конфуціанський (Китай, Японія); 5) ісламський (мусульманські країни або анклав). Крім цих основних культурно-історичних регіонів існують також інші – невеликі, проміжні, пограничні, які, втім, тяжіють до зазначених цивілізацій і можуть розглядатися як їх віддалена периферія. Отже, сучасний світ характеризують різноманіття культур і цивілізацій, розбіжності у внутрішньому змісті різних суспільств і векторах розвитку окремих країн та регіонів. Було б одначе великою помилкою вважати європоцентризм якоюсь природженою вадою соціально-гуманітарних наук. Цілком можливо, що без такої загальної установки у західноєвропейській християнській культурі ці науки взагалі не сформувалися б. Адже свого часу саме християнське звеличення особистості (християнина, а значить європейця), разом з іншими чинниками спричиняло раціональний інтерес до людини, її життя й діяльності, що в свою чергу так чи інакше спонукало до різнобіччя наукового аналізу життєдіяльності європейських суспільств. У нові та новітні часи соціально-гуманітарні науки стали невід’ємною частиною європейської культури і важливим чинником формування самосвідомості європейців. При цьому становлення самих наук (історії, політології, соціології, юриспруденції, філології, психології, культурології тощо) відбувалося відповідно до потреб європейської культури, на основі її понять, категорій, шляхом більш глибокого дослідження західноєвропейської культури та західноєвропейської історії. Водночас історія і культура неєвропейських східних суспільств вивчалися насамперед під кутом зору їх відмінностей від історії й культури Західної Європи.

Ціннісний підхід до історії характеризує своєрідний антропоцентризм. Людина перебуває в центрі уваги й розглядається насамперед як творець історії. Система цінностей, культура, психологія та менталітет людей – важливі чинники розгортання історичного процесу. Цьо-

му підходів також властиві комплексність, багатофакторність. При дослідженні особливостей розвитку кожної цивілізації є необхідним визначення її усталених політичних, економічних, соціальних, духовно-моральних цінностей, ступеня їх сполучуваності та взаємозумовленості. Повна історична реконструкція цивілізаційного розвитку можлива лише за умови моделювання ціннісних ментальних систем, на основі врахування їх постійних характеристик. Своєрідним «ключем» для проникнення в менталітет дослідниками вважається панівна релігія як історична форма традиційної свідомості людей, яка формувала картину світу і систему життєвих орієнтирів.

Безумовно, усі цивілізації є самобутніми. Вони мають свій специфічний внутрішній зміст, неповторні темпи й ритми, тенденції й напрямки розвитку. Однак вони формувалися й розвивалися не ізольовано, а постійно зазнавали впливів з боку інших цивілізацій. Система цивілізаційних цінностей – це результат дуже складного процесу її історичної трансформації, взаємодії з рештою світу, загострення й розв'язання численних внутрішніх суперечностей, нерівномірності в розвитку різних історико-культурних регіонів або сфер суспільного життя. Найдавнішими (первинними) локальними цивілізаціями, що справили найбільший вплив на історію людства, але не збереглися до сьогодення, на відміну від європейської, були:

1. Давньоєгипетська цивілізація. Географія розташування: долина р. Нілу (сучасний Єгипет). Період сталого існування: кінець IV тис. до н.е. – VI ст. до н.е. Головна причина виникнення – «виклик» для племен афразійського степу з боку географічного середовища: зміна природно-кліматичних умов у регіоні (настання засухи) як наслідок попереднього наступу льодовика. Форма пристосування частини племен (решта – частково помирали, частково переселялися в центральні регіони Африки) до нових умов – організація інтенсивного обробітку родючих ґрунтів, утворюваних багатим на поживні речовини мулом, нанесеним під час розлівів Нілу. Головна особливість політичної організації – могутня централізована держава, що організовувала будівництво й утримання в робочому стані розгалужених зрошувальних систем. Причина загибелі – нашествя ассірійців, а потім – персів, завоювання Римом.

2. Месопотамська цивілізація. Географія розташування: межиріччя рік Тигру та Євфрату (сучасний Ірак) і сусідні території на Північ. Період сталого існування та причина виникнення й загибелі – приблизно такі ж, як у Давньоєгипетської цивілізації. Форма пристосування частини

племен до нових умов – організація інтенсивного обробітку ґрунтів, насамперед у долинах рік. Головна особливість політичної організації – наявність багатьох сусідніх міст-держав, що співіснували, змінювали, підкорювали одна одну.

3. Майянська (майя) цивілізація. Географія розташування: Центральна Америка (сучасна Південна Мексика та Гватемала). Період сталого існування: I–X ст. н.е. Головна причина виникнення – «виклик» лісів для індіанських племен, що переселилися зі степової зони. Форма пристосування до нових умов: вирубка лісів і обробіток родючих ґрунтів на очищених від лісу площах. Головна особливість політичної організації – співіснування відокремлених лісами невеликих міст-держав, що повністю контролювали суспільне життя. Імовірна причина загибелі – виснаження ґрунтів, оскільки майя залишили свої міста цілими, ніким не зруйнованими.

4. Андська (інків) цивілізація Географія розташування: гори Анди та тихоокеанське узбережжя Південної Америки (сучасні Перу, Еквадор, Болівія). Період сталого існування: X– XV ст. н.е. Головна причина виникнення – «виклик» гір та моря для племен інків, змушеного переселитися з рівнини. Форми пристосування до нових умов: підкорення інками гірських та приморських районів і налагодження за допомогою рабської праці сільськогосподарського обробітку землі на гірських схилах та узбережжі. Головна особливість політичної організації: могутня централізована імперія, де інки були правлячою кастою. Причина загибелі – європейське завоювання Америки.

5. Індська цивілізація (Хараппа й Мохенджо-Даро). Відкрита археологами лише в 20-ті роки XX ст. Географія розташування: долина р. Інд (сучасний Пакистан). Період сталого існування: сер. III – сер II тис. до н.е. Головна причина виникнення остаточно не з'ясована, можливо, утворена переселенцями з Месопотамії, оскільки мала з останньою чимало схожих рис. Форма пристосування до нових умов: налагодження сільськогосподарського освоєння долину Інду. Головна особливість політичної організації: співіснування міст-держав з високорозвиненою інфраструктурою. Причина остаточної загибелі достовірно невідома.

Усі названі цивілізації, а також усі сучасні цивілізації Сходу мають схожі (однакові) характерні риси, що відбивають їх внутрішній цілісний зміст. Такими основними характеристиками є:

- жорстка регламентація життя людини й суспільства на основі релігійних (чи сакралізованих релігією) норм і правил. Воно рег-

ламентується і релігійним світорозумінням, і релігійним віровченням, причому в обох випадках для людини формулюються жорсткі приписи і заборони;

- патримоніальний тип держави. Держава в особі правителя фактично виступала верховним власником території та усіх розташованих на ній ресурсів, а відтак – і населення країни, хоча формально правитель вважався лише інструментом у руках найвищих, божественних сил, яким у кінцевому рахунку й належав створений ними світ. Держава упорядковувала життя суспільства. Коли ж така держава гинула, то, як правило руйнувалась життєдіяльність суспільства до приходу до влади нової династії, яка відновлювала державу на попередніх засадах;
- общинний тип соціальної організації. Основною одиницею суспільної організації виступала землеробська община. Історично вона являла собою природну форму кооперування праці. Найчастіше, вона виникала і ставала надзвичайно стійкою там, де для спільного виживання були необхідними колективні зусилля. Наприклад: при іригації та меліорації земель (будівництво зрошувальних або дренажних каналів); при терасуванні схилів гір; для вирубки лісів; вирощування рису тощо. За таких обставин община виступала як єдине ціле.
- панування традицій (традиціоналізм). Ця риса зумовлюється насамперед непорушністю на Сході релігійно-етичних норм і правил, наявністю численних ритуалів і церемоній.

1.3 Специфіка формування Європи як історико-культурного регіону

Мозковий штурм: *Останні дослідження у царині історичної методології неспростовно свідчать, що кожен історичний процес має свою власну періодизацію, а тому абсолютно недоцільно дотримуватися політичної періодизації для вивчення економічного розвитку чи історії релігії, і навпаки. З іншого боку, політичні процеси завжди залишатимуться фундаментальною основою хронології, оскільки це процеси, межі яких у історії максимально чітко визначені і предметно конкретизовані. Класична політична періодизація ідентифікує спадкоємність і її порушення, але в один і той же момент часу не всі спостережувані нами елементи знаходяться на однаковій стадії розвитку. Такі відомі історики, як Ф. Бродель та Р. Козеллек активно використовували у своїх*

дослідженнях поняття «множинності часів». Спробуйте розробити періодизаційну модель історії розвитку цивілізаційних цінностей Європи від давніх часів до сьогодення. Порівняйте отриманий Вами результат із традиційно політичною періодизацією історії регіону.

Концепція протиставлення історичного розвитку Сходу (Азії) та Заходу (Європи) по суті походить з теорії європоцентризму. *Європоцентризм* – уявлення про європейський континент як про центр культурно-історичного розвитку людства. Це світогляд, науковий підхід в гуманітарних науках та політична ідеологія, які розглядають європейську культуру та історію як провідні, центральні частини світової історії та культури. Для європоцентризму властиве ототожнення європейського та загальносвітового. Увесь інший світ розглядається лише тією мірою, якою він дотичний до Європи. Провідна роль Європи та європейської культури Нового часу сприяла тому, що європоцентризм став панівним у світі.

Концепція протиставлення історичного розвитку Сходу (Азії) та Заходу (Європи) є більш м'якою за своїм тлумаченням минулого, вона не віддає переваги Сходу або Заходу. Ця концепція ґрунтується на точці зору, що історичні шляхи розвитку народів Сходу та Заходу з самого початку не співпадали. Цьому сприяло багато різних факторів, серед яких можна виділити географічні, етнічні, економічні тощо.

Підтверджують таку точку зору наступними доказами. По-перше, на Сході та Заході у давні часи склалися неоднакові форми власності. Для Сходу характерною була державна форма власності на основні засоби виробництва, передусім на землю, для Заходу – приватна. На Сході така ситуація склалася завдяки тому, що держава, яка мала деспотичний характер, брала на себе ключові господарчі, соціальні, культурні та інші функції, що забезпечувалося велетенським апаратом влади та примусу.

По-друге, у давніх східному та західному суспільствах можна простежити відмінне ставлення до природи. На Сході людина сприймалася як органічна складова природи, вона мала співіснувати з природою та всесвітом, споглядала за тим, що відбувається. Отже, наявною була дещо пасивна форма світогляду. На Заході – навпаки. Природа та весь навколишній світ – це майстерня, а людина в ній – майстер, який активно працює та перетворює природний матеріал.

По-третє, прибічники концепції протиставлення історичного розвитку Сходу та Заходу аргументують відмінністю в активності істо-

ричного життя в цих регіонах. Для Сходу завжди було характерним домінування традицій, що інколи трактується як стагнація: затримка соціально-економічного та ідеологічного життя на якомусь певному рівні без подальшого розвитку. На Заході, навпаки, постійний динамічний розвиток, рух уперед. Такі особливості в активності історичного життя можна пов'язати із згаданими відмінностями у формах власності. На Сході відсутність або слабкий розвиток приватної власності мав наслідками невисокий рівень індивідуалізації особистості, повільний еволюційний процес змін, що розтягувався на століття при відсутності різких стрибків між історичними епохами, довге та усталене збереження архаїчних форм соціальної організації. У такій ситуації деспотична держава переймала на себе усі функції. Коли така деспотія врешті решт розпадалася – у східних суспільствах не відбувалося швидкого інтелектуального або економічного піднесення, як це бувало в подібних ситуаціях на Заході. Навпаки, відбувалося зовсім протилежне – деградація та занепад, а члени традиційного східного суспільства знов ставали об'єктами чергового деспотичного правління.

У зв'язку з цим можна навести ще один, четвертий, аргумент який пояснює сутність концепції протиставлення історичного розвитку Сходу та Заходу: невиразність індивідуалізації особистості. Така специфіка була проявом всієї системи суспільних відносин Сходу, де особливу роль відігравали общини, клани, касти, конфесійні спільноти. Саме Схід характеризувався лише «ембріональним» розвитком правових гарантій життя та майна, у той час як на Заході можна побачити появу системи права, яка захищала людину та її власність.

І, по-п'яте: в історичному розвитку давньосхідних суспільств дуже важливу роль відігравав ідеологічний чинник. Саме на Сході ідеологія (у формі релігійних вірувань, що ставали державною ідеологією) домінувала не тільки у духовному, а й у політичному, економічному та соціальному житті суспільства.

Отже, за такою концепцією історія Сходу в цілому, та її найдавніші періоди зокрема, була чимось специфічним, відмінним від Заходу: обидві складові Старого світу (Європа та Азія) розвивалися своїм особливим шляхом, мали свої власні закономірності – і тому мають вивчатися як окремі елементи минулого людства.

Поняття історико-географічного регіону сучасна наука представляє як територіальну єдність народів, в історії яких виявляють істо-

рично сформовану спільність економічного, соціально-політичного та духовного розвитку.

Простежити такий процес можна через розвиток топоніму «Європа». Він з'явився задовго до Різдва Христового. Так, у пам'ятці літератури Стародавньої Греції гімні Аполлону, що відноситься до VI ст. до н.е., цим словом позначається частина Балканського півострова: північ Греції, Албанію, Македонію. Топонім виник у Передній Азії, походить від ассирійського «ереб» – «захід», що стало означати країну, де заходить сонце. Воно було протилежним Азії від «асу» – «схід» – країна, де сходить сонце.

Спочатку це протиставлення мало обмежений, місцевий характер, бо відносилось лише до невеликих територій. В епоху Римської імперії, ще у III ст., назва «Європа» означала тільки невелику римську провінцію недалеко від Дарданелл – Галліпольський півострів та навколишню місцевість. Далі вона поширюється на території, що знаходились на північному побережжі Середземного моря. З відкриттям і дослідженням нових районів, поширенням знань про них, кордони Європи відсувались як на північ так і на схід.

Виокремлення європейців як спільноти є результатом тривалого, повільного у часі процесу, який представляв ряд подій, що визначили його напрямки і результати.

В.Сєров. Викрадення Європи (1910)

В історичній науці загальноновизнаним є твердження про те, що витоки цього процесу у ретроспективі можна побачити вже у поділі Римської імперії на Західну та Східну, що був оформлений у 395 р. Політичний акт зафіксував ту реалію, що дві частини мають своєрідність економічного, соціального, політичного і духовного життя, відмінність етнічного розвитку. Однак населення обох частин величезної держави від Месопотамії до Британії ідентифікувало себе як громадяни єдиного «Раста Романа». Християнізація Костянтина Великого здавалось тільки зміцнила цю єдність. Одночасно практично відбувається ісламізація територій Сходу, які межують з Європою. X – XI ст. стали у цьому плані вирішальними як для християнства так і для ісламу.

Так, раннє середньовіччя визначило культурно-цивілізаційні засади. XI ст. – хрестові походи започаткували протистояння двох світів. Події XI-XIII ст., загострення ворожнечі, прапором військового непримирнення стала релігія, Азія відгороджується від Європи.

Протягом XIV-XV ст. протистояння наростає, падіння Візантії, втрати християнських земель, втрата ролі на торгових шляхах. Ці явища завершили створення Османської імперії. Військово-феодальна держава орієнтована на агресію, у XVI ст. її головним об'єктом стають європейські землі. Військові змагання з османами вели до наростання конфронтації з Азією, формується образ азіата як ворога у суспільній свідомості.

Аналітичне завдання. *Історична постать господаря Валахії Влада III, відомого під прізвиськом Влада Цепеша та Влада Дракули, традиційно залишається однією з найбільш суперечливих у середньовічній історії Центрально-Східної Європи. Спробуйте порівняти сучасний літературний та кінематографічний образ Влада Дракули з його історичним прототипом.*

XV-XVI ст. – замикання Європи з формуванням європейського ринку. Вихід Європи на світовий ринок матиме з XVI ст. інший характер на відміну від стародавнього світу. Чим більше європейці пізнавали нових територій і включали їх до своєї картини світу, тим більше оформлялась ідея протистояння Європи іншим землям.

Єдність європейці спочатку усвідомлювали як єдність релігійну. Християнство стало першим фактором консолідації. XI – XV-ст. формується ідея єдності як єдність християнського світу.

У XVI – XVII ст. закладались основи міжнародних відносин нового часу. Їх центром стало формування європейської системи держав, яке передбачало двоєдиний процес: територіальну та політичну консолі-

---

дацію країн зі створенням їх відповідної єдності, взаємозалежності.

Інтеграція раннього нового часу представляла якісно відмінний етап у становленні європейської спільноти. Започаткування ідеологічних та теоретичних засад нової міжнародної політики як європейської, що визначає і характер світових відносин. Еразм Роттердамський (1466-1536 рр.) – трактат про виключення війни як способу вирішення питань у європейському суспільстві; Гуго Гроцій (1583-1645 рр.) трактат де виклав основи міжнародного права, принципу рівності суб'єктів у міжнародних відносинах; Сюллі – у 1638 р. «Великий план», де проект перебудови Європи як єдиного цілого, на основі ліквідації невирішених проблем.

Одночасно формуються засади світської культури, що мала загальноєвропейське поширення. Так, до неї належить лицарська культура, що починає формуватись у X – XI ст. Основною ідеєю її став образ лицаря – захисника слабких і німечини від цілком реального зовнішнього ворога, а згодом – захисника християнства і всього християнського світу в цілому. Вороги, що загрожували християнському світу у достатній кількості знаходились у всі часи за межами християнського світу, а коли потрібно – і у ньому.

Парадокс, чим більше Європа виокремлювалась і протистояла як єдність по відношенню до іншого світу, тим більше загострювалися відносини у самій Європі: католики і православні, у XVI ст. додалися протестанти. Формується поняття Східна і Західна Європа, в основі яких лежали спочатку релігійні відмінності.

Формується європейська цивілізація, яка сприйняла деякі ідеї античності. Але у середні віки чітко визначаються майбутні засади новоєвропейської цивілізації; приватна власність; ринковий характер економіки, яка орієнтується на вільних власників; формування громадянського суспільства, де законодавство закріплює права та свободи людини, статус особистості, права, обов'язки, підконтрольність держави суспільству.

Таким чином відбувається самоідентифікація європейців як суспільної спільноти. Поняття «європеєць» та «азіат» набувають суспільного, культурно-історичного змісту.

Становлення цивілізаційних цінностей європейської античності. Роль полісу і полісної ідеології у формуванні європейських цивілізаційних цінностей. Для розуміння специфіки античної полісної цивілізації, яка заклала підґрунтя сучасної демократичної

Європи, варто поглянути у ретроспективі на формування перших політичних утворень на території Європи, що локалізувалося на Балканах та навколишніх островах. Держава і цивілізація зароджувалися на грецькому ґрунті двічі з великим розривом у часі: у першій половині II тис. до н.е. і, вдруге, – у першій половині I тис. до н.е. Перша з цих цивілізацій (Крито-мікенська) зійшла з історичної сцени при загадкових, не до кінця з'ясованих обставинах приблизно наприкінці XII ст. до н.е. Епоха наступної – античної полісної цивілізації почалася лише через 3,5 – 4 сторіччя. Таким чином, існував значний часовий «зазор», що у літературі позначають як «темні століття» грецької історії (XI – IX ст. до н.е.).

«Темним століттям» передував так званий субмікенський період (1125 – 1025), етап остаточного занепаду мікенської цивілізації (бідна матеріальна культура, примітивні грубі форми, невиразні розписи, незначне число металевих виробів, розрив із традиціями мікенської епохи, зміна характеру поховань і культу, занедбаність поселень). Основною причиною такої ситуації можна назвати різко зрослою мобільністю населення Греції (міграція дорійців, відтік мікенського населення з тих районів, куди проникали варвари).

«Темними століттями» цей період назвали тому, що збереглися тільки матеріальні пам'ятники. Весь період можна назвати безписемним у повному змісті цього слова, тому що писемність, який користалося мікенське населення, була забута, а нову греки створили тільки на рубежі IX – VIII ст. до н.е. Однак, певна інформація дійшла в перших літературних творах давніх греків, насамперед у поемах «Іліада» і «Одиссея», приписуваних Гомеру. Саме тому період XI – IX ст. до н.е. ще називають «гомерівським періодом» в історії Греції, хоча це умовна назва. Гомерівський епос подає змішану інформацію: описуючи політичні події останніх десятиліть мікенської епохи (Троянська війна, кінець XIII – початок XII ст.), дає картину суспільно-економічних відносин і культури, що характеризують наступний етап розвитку Греції, уже після занепаду мікенської цивілізації XI – IX ст.

Дорійське завоювання відкинуло Грецію на кілька сторіч назад, тому що по всій території Балкан спостерігалось повернення до традицій родового суспільства, що принесли із собою дорійці. У цілому, для цього періоду можна виділити наступні риси: (1) домінування натурального сільського господарства: мірилом цінності була худоба, а також бронзові вироби (казани, триніжки), а не гроші; (2) простота і патріархальність життя всіх шарів грецького суспільства: незважаючи

на наявність соціальної диференціації, побут басілеїв (царів, чи військових вождів) і аристократії (родової знаті) мало чим відрізнявся від рядового населення; (3) прото-державні об'єднання виявляли собою кілька сільських громад, що консолідувалися навколо найближчого «міського» центру; (4) основа політичної і військової організації греків у той період – об'єднання родів (філи і фратрії), існувало народне ополчення; (5) звичаєве право, що припускало право кровної помсти, принцип «таліону»; (6) переділи землі в межах громад між великими родинами; (7) поступове виділення знаті, закріплення за її представниками домінуючих позицій у керуванні громадами (співіснування таких органів влади родового суспільства як народні збори, рада старійшин, військовий ватажок, потім змінюється концентрацією влади в останніх двох).

У цілому, «темні століття» не принесли значимих досягнень у культурі і мистецтві. Однак, саме в цей період сформувалися передумови для виникнення нового типу держави – античного полісу, основою якого стала невелика самоврядна громада вільних хліборобів, що замінила централізовану бюрократичну державу мікенської епохи.

Античний період історії європейської цивілізації включає в себе два основних етапи: давньогрецьку цивілізацію (від дорійського завоювання Греції в XII ст. до римського завоювання у сер. I ст. до н.е.) та Давньоримську (від заснування Риму у 753 р. до н.е. до зруйнування Риму варварами в 476 р. н.е.). Проте у історіографії їх для зручності називають Грецькою та Римською цивілізаціями.

Грецька цивілізація включала в себе декілька сотень невеликих полісів, міст-держав. Це було зумовлено низкою конкретно-історичних, природно-географічних, етнокультурних обставин. Наслідком же було те, що на відміну від будь-якого східного суспільства, яке включало патримоніальну державу й залежну від неї общину, грецький поліс являв собою і державу, і общину. Найвищим органом державної влади були загальні збори вільних общинників (безпосередня демократія). І кожен общинник був, таким чином, носієм найвищої державної влади: над ним уже не було повністю непідвладної йому державної адміністрації. Особистість мала політичний суверенітет (верховенство, незалежність), а значить – політичну свободу. Це робило общинника вільним громадянином. Його незалежність підкріплювалась, забезпечувалась також економічним суверенітетом, оскільки полісна земля перебувала у подвійній власності – полісу (він лише стежив, щоб

земля не передавалась негромадянам, особливо – уродженцям інших полісів) та самого громадянина – общинника, який міг придбати новий наділ, передати його у спадщину. Наявність у власності громадянина земельного наділу та заснованого на ньому ойкоса (домашнього господарства) дозволяла йому незалежно не від кого а) прогодувати себе, свою родину та своїх рабів; б) виконувати громадський обов'язок на виборній посаді за власний кошт; в) брати участь у війні, якщо її оголошував поліс, за власний кошт. Тільки власники ойкосів могли бути вільними громадянами й брати участь у народних зборах, війні тощо, тобто незначний відсоток мешканців полісів. Члени ж їхніх родин, їх раби (рабство у Греції було домашнім), особисто вільні ремісники, торгівці, моряки тощо, не могли мати громадянських прав. Таким чином, громадянські права і власність були взаємопов'язані. Вільні громадяни не просто мали політичні права, а й були зобов'язані брати участь у народних зборах. Найбіднішим із них така участь навіть оплачувалась. Громадянин, зокрема, повинен був виконувати громадський обов'язок на низових виборних (часто за жеребкуванням) посадах; брати участь у війні, яку за його ж участю оголошували народні збори; вибирати найбільш гідних для виконання на постійній основі найвищих державних функцій.

Поліс – місто-держава; особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства, типова для Давньої Греції. У ранньому Римі також існувала полісна структура, але з ходом римських завоювань, держава переродилася на імперію. Поліс являв собою об'єднання приватних землевласників, а також громадян, що займалися різними промислами та ремеслами, які були повноправними громадянами полісу та мали право на власність. Типовими ознаками полісу як громади були: (1) право земельної власності; (2) наявність громадянських прав, незалежно від того, де знаходиться власність та місце помешкання громадянина – у місті чи в сільській місцевості.

Існує три змісти поняття «поліс»: (1) поліс – міський населений пункт, (2) поліс – форма античної держави, (3) громадянський колектив.

Під час крито-мікенської цивілізації поліс – це центр дворцової держави (III – II тис. до н.е.); в гомерівський період (XI – IX ст. до н.е.) – поліс це місто та село водночас, племінні центри; в архаїчний період (VIII – VI ст. до н.е.) поліс починає оформлятися як центр ремісництва та торгівлі, переростає на специфічну форму держави, в основі якої знаходився громадянський колектив.

Вже згадувалося, що головною передумовою формування полісу як форми держави в Греції стала міграція дорійських племен, які принесли з собою традиційні для архаїчного суспільства потестарні форми управління: народні збори, раду старійшин, військового ватажка. Під час оформлення полісу як нового типу держави відбувалося своєрідне «змагання» між означеними центрами влади. Залежно від того, який з них «перемагав» в тій чи іншій державі – можна виділити кілька форм майбутніх полісів.

Розрізняють декілька форми полісів: *демократичний, олігархічний, аристократичний*.

Демократичний поліс (*demos* – народ, *kratos* – влада, тобто – влада народу) являв собою таку форму держави, в якій доступ до влади мали широкі верстви повноправних громадян. У таких полісах разом з радою старійшин та народним зборами функціонували так звані «магістратури» – виборні посади, на які могли обиратися самі громадяни.

Олігархічний поліс (*oligarchia* – влада небагатьох) являв собою таку державу, в якій провідні позиції у суспільстві, і відповідно – реальний доступ до влади мала значно обмежена, якщо порівнювати з демократичними полісами, кількість населення. Фактично владу концентрували в своїх руках вихідці з тих груп населення, що займали провідні економічні, а згодом і політичні позиції у суспільстві (верхівка купецтва, лихварів, військові, аристократія). Представники означених груп контролювали діяльність ради старійшин, магістратур та народних зборів, які як правило на той момент відігравали номінальну роль.

Аристократичний поліс (*aristos* – найкращий, благородний, *kratos* – влада, тобто влада найкращих, влада аристократії) був таким, де влада належала верхівці суспільства, що походила з родової знаті, а тепер соціальної еліти. У таких полісах представники знаті займали всі посади в органах управління, і провідним органом влади була колишня рада старійшин.

1. Для всіх форм полісів були притаманні наступні принципи управління:

(1) *колегіальність* (принцип управління, за яким керівництво здійснюється групою осіб, які мають рівні права при вирішенні тих чи інших проблем. Згідно з цим принципом відбувається обговорення та узгодження тих чи інших рішень кількома особами, враховується колективна думка. Якщо хтось проти, шукають компромісний варіант. Приклади: колегія архонтів в Афінах, герусія в Спарті);

(2) *виборність* (на виконання тих чи інших посадових обов'язків людей обирали, а не призначали. Не завжди кожен повноправний громадянин міг дозволити собі балотуватися на ту чи іншу посаду, тобто бути обраним. Проте, всі повноправні громадяни мало право обирати посадовців – відповідно контролювати владу та впливати на її формування беручи участь у виборах);

(3) *тимчасовість* (обмеженість у часі) (всіх посадовців обирали на певний, законами встановлений термін, як правило один рік, але могло бути менше чи більше. Посада у спадок, як це могло бути на Сході, не передавалася. Коли термін посадовця завершувався – відбувалися наступні вибори. Залежно від місцевих законів, могли переобрати і попереднього посадовця, якщо його діяльність задовольняла громаду);

(4) *відповідальність, підзвітність* (наприкінці свого перебування на тій чи іншій посаді обраний посадовець мав звітуватися перед народними зборами чи іншими колективними органами влади про свою діяльність на посаді. Таким чином існував певний громадський контроль над діяльністю посадовців);

(5) *поділ влади* (не слід плутати з сучасним принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Проте, це також була спроба не допустити концентрації влади в руках вузького кола осіб, чи навіть однієї особи. Влада у суспільстві в цілому – розподілялася між різними органами влади: народними зборами, радою старійшин, магістратурами. Різні органи влади могли контролювати один одного та були своєрідними протипагами один одному).

Процес формування полісу як держави-громади, держави-общини відбувався на фоні активної суспільно-політичної боротьби між такими категоріями грецького суспільства які сформувалися під час розпаду родових структур – демос та аристократія (колишня родова знать). Основними напрямками боротьби були: (1) боротьба за збереження права на володіння землею в межах полісного фонду, (2) відміну боргового рабства, (3) боротьба за запис законів. Проблема втрати землі була важливою не тільки в економічному розумінні (втрата можливості годувати родину), а й в політичному, бо володіння землею в межах полісного фонду супроводжувалося і певними громадянськими політичними правами (брати участь у народних зборах, виставляти свою кандидатуру на ту чи іншу посаду, обирати магістратів). Таким чином, втрата землі означала і втрату статусу повноправного громадянина. Із зростанням диференціації у грецькому суспільстві – наявними були

процеси втрати землі представниками рядового населення (наприклад борги) та концентрації її в руках аристократії. Відповідно – з землею аристократи концентрували в своїх руках і політичну владу. Тому для демосу важливим було не допустити переходу громадської землі у розпорядження тільки аристократів. Одним з головних шляхів досягнення цього – було прийняття відповідних законів.

Проблема запису законів (як початок для кодифікації права) була іншим важливим питанням у протистоянні демосу та аристократії. Окрім того – запис законів був показником рівня розвитку держави, бо перші писані закони виникали тільки у тих полісів, що досягли певного рівня. Родова аристократія, спираючись на багатство та механізми давніх традицій, фактично почала захоплювати владу у полісах, що народжувалися, та вміло використовувати інститути родового суспільства у своїх інтересах. Однією з традицій було те, що не записані норми звичаєвого права, які регулювали відносини у суспільстві, тлумачили представники родової знаті. Не фіксовані норми звичаєвого права робили за можливе їх вільну інтерпретацію, а отже і свавілля тих, хто їх тлумачив. Для того, аби гарантувати рівність всіх громадян при розгляді тих чи інших спірних питань – важливим було зафіксувати норми, аби вони були однаковими для всіх – і для вихідців з демосу, і для вихідців з аристократії. Перші відомі записані закони, що виникли у Греції припадають саме на період формування полісу та боротьби між демосом та аристократією – VIII – VI ст. до н.е. Більшість з них не збереглася до наших часів, проте є чисельні згадки про них у пізніших античних авторів. Закони ці не мали форму та структури сучасних законів, вони скоріше були записом тих давніх норм, що вже довгий час діяли у суспільствах тих чи інших полісів та відображали ті норми, за якими суспільство існувало (приклад: закони Драконта в Афінах, Велика ретра Лікурґа в Спарті). Однак, перші фіксовані (записані) закони також містили вже і відображення нових реалій – суспільства державного, в якому відбулися соціальна та майнова диференціація, поділ суспільства на певні стани, формування органів влади, виокремилася приватна власність.

Якщо спробувати узагальнити перші фіксовані закони давніх греків, то можна визначити наступні основні моменти, які вони мали регулювати: (1) гарантія особистої свободи повноправних громадян; (2) гарантія прав кредитора та боржника; (3) затвердження та захист приватної власності; (4) обмеження або навіть заборона боргового

рабства для повноправних громадян полісу; (5) компетенція народних зборів та інших органів влади; (6) обмеження компетенції ради старійшин (у тих полісах, де існували передумови для перемоги демократії, і відповідно – встановлення демократичної форми правління).

Значення появи перших фіксованих законів та початок кодифікації права мав велике значення для формування полісу, бо було істотно обмежено вплив аристократії та трактування та тлумачення норм права та були закріплені основні права (політичні та економічні), що сприяло розвиткові саме полісної політичної системи.

Колонізація – процес заснування нових поселень на чужих землях – був притаманний багатьом давнім народам. Але найбільше у цьому відзначилися греки та фінікійці. Грецька колонізація VIII – VI ст. до н.е. була найбільш масовою за обсягами, кількістю заснованих колоній, та масштабами, тому й отримала в історії назву «Велика грецька колонізація». У контексті процесу формування полісу колонізація відіграла дуже важливу роль. Основні причини колонізації:

(1) аграрне питання (нестача земель при зростаючій кількості населення);

(2) економічний інтерес (встановлення торговельних контактів з іншими землями, пошук ринків збуту ремісничої продукції, сировини для ремісництва, зерно);

(3) політичні проблеми (в результаті суспільно-політичної боротьби в полісах демос-аристократія або аристократія-аристократія, переможене угруповання як правило мало покинути свій поліс. При переселенні в інший поліс такі громадяни не могли бути повноправними, тому для них кращим було заснувати колонію, де б вони ставали повноправними).

Завдяки колонізації велика кількість греків з Балкан була забезпечена землею, а отже і підтвердила свої політичні громадянські права.

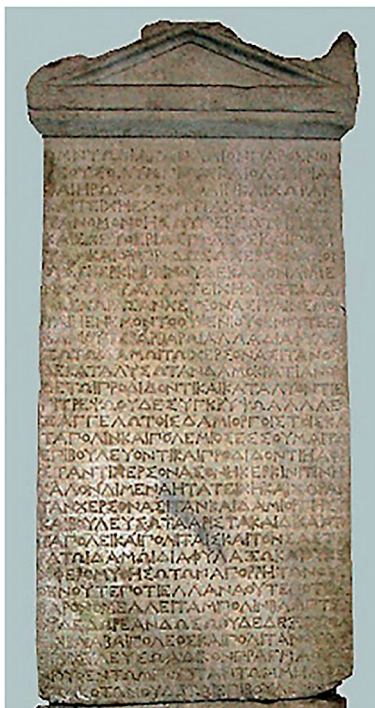
У VII ст. до н.е. у Греції відбувався остаточний розпад родових відносин та майнова диференціація. Її негативними наслідками було обезземелення рядових членів общини, з якої формувався громадянський колектив. При втраті землі за борги або за інших обставин – людина втрачала і громадянські політичні права. Потрапляючи до стану боргових рабів, рядові члени полісних колективів втрачали статус повноправних громадян, що обмежувало соціальну базу для встановлення демократичних форм полісу та створювало умови для закріплення олігархічного або аристократичного устрою. У процесі боротьби між

демосом та аристократією демос досяг того, що борги людина мала «відповідати» своїм майном, а не особою. Тобто особиста залежність повноправних громадян полісу за борги ліквідовувалася (неповноправних громадян це не стосувалося), і внутрішнє джерело для постачання додаткової робочої сили (рабів) на ринки праці обмежувалося, що згодом стало передумовою до переходу до класичної форми рабства у Греції.

Боротьба між демосом та аристократією супроводжувалася і боротьбою всередині самої аристократії. Претензії на домінування в тому чи іншому полісі з боку окремих аристократичних родів мали форму не тільки політичної боротьби, а й дуже часто – військових заколотів (приклад – заколот Кілона). Тирани – це вихідці з аристократичних родів, які спираючись на своїх прихильників (як правило наймана та зобов'язана своєму господарю дружина) насильницьки узурпували владу у своєму полісі. З огляду на те, що їх противники – інші аристократи, такі узурпатори шукали підтримки у широких верств населення, тобто демосу. І дуже часто проводили внутрішню та зовнішню політику полісу в інтересах саме демосу, а не аристократії, до якої вони належали за походженням. Якщо політика дійсно відповідала інтересам демосу – то такого тирана підтримували, і його правління було довгим (наприклад – тиранія Пісістрата в Афінах). Але, як тільки влада тирана проявляла деспотичні риси – його режим скидали. Поява тиранічних режимів в процесі становлення полісу мала означені спільні риси (вихідці з аристократії, політика в інтересах демосу) у багатьох полісах і тому отримала назву «раннє-тиранічних режимів» (на відміну від пізньо-тиранічних, що мали місце під час кризи полісу у IV ст. до н.е.).

Результати означених процесів закріпили основні принципи полісного життя.

Присяга громадян Херсонеса

V ст. до н.е. (класичний період) вважається періодом розквіту полісів, що дозволило грекам вистояти у греко-перських війнах. На цей час оформилися два основних типи полісів: *аграрні* (Спарта, поліси Аркадії, Беотії, Фессалії: переважання сільського господарства, натуральний характер економіки, пасивна зовнішня політика, слабкий розвиток ремісництва та торгівлі, олігархічний політичний устрій) та *торгівельно-ремісничі* (Афіни, Коринф, Мегари, Мілет: високий рівень розвитку торгівлі та ремісництва, активна зовнішня політика, рабовласницька економіка, демократична форма політичного устрою).

Після II Пелопоннеської війни (зіткнення Спарти та Афін 431-404 рр. до н.е., переможець Спарта) починається процес кризи полісу та полісної системи взаємовідносин. Занепадають громадянські колективи; повноправні втрачають землю, але залишаються громадянами; неповноправні отримують доступ до політики; виникає найманство; втрачаються відчуття колективізму, патріотизму; перехід до класичного рабства; не престижність фізичної праці; встановлення пізньо-тиранічних та плутократичних (*plutos* – заможний, багатий) режимів. Згодом поліси як форма державного устрою були «експортовані» на Схід, проте при збереженні зовнішніх ознак мали менший ступінь автономності, бо були включені до політичних систем елліністичних держав-монархій.

Міфологія давніх греків також сприяла становленню вільної особистості. Грецькі боги мали людську подобу та вдачу й були одночасно покровителями окремих полісів, окремих родів і окремих професій. Вони не вимагали дотримання жорстких правил, їх вплив на людей був непередбачуваний і багато у чому залежав від стосунків між самими богами. Також греки почували й поводити себе досить вільно й розкуто, а свої успіхи та невдачі часто пояснювали настроєм богів та їх взаєминами на цей час. Сама ж можливість і необхідність пояснювати дії богів високо піднімала впевненість греків у власних розумових можливостях і здібностях, що сприяло розвитку мистецтва, філософії, науки. Найперших з-поміж себе у військовій виучці, спорті, мистецтві, риторичі тощо вони вважали героями і вважали напівбогами. При цьому гуманістичним цінностям греків не суперечила й наявність рабства. Вони по-справжньому вважали себе людьми, оскільки практично людську сутність мали їх боги-покровителі. Рабів же – полонених чи куплених варварів – вони називали «тваринами, що розмовляють», оскільки варвари нерідко саме звірів вважали своїми богами-покровителями, яким намагались уподібнюватися у збройних сутичках

за здобич. Отже, у грецькій цивілізації в політичному, економічному, соціальному й духовному житті суспільства особистість (щоправда, лише вільного громадянина) посідала центральне місце, що відбилося й у свідомості та менталітеті давніх греків. Подібною була ситуація й у Римській цивілізації.

Епічні твори «Іліада» і «Одіссея» є найціннішими джерелами знань про історію та культуру того часу. Міфологічний зміст поем, створених близько середини VIII ст. до н.е. стосується подій Троянської війни та пригод одного з її учасників – Одіссея. Міфи стали невичерпною скарбницею сюжетів для античного мистецтва та літератури. Міфологія складала арсенал і підґрунтя всієї давньогрецької культури. Написані урочистим, піднесеним віршем – гекзаметром, поеми відзначаються відображають ключову систему цінностей тодішнього суспільства, його ідеали. Індивідуалізм, мужність, шляхетність, звитяга – головні застави морального кодексу грецької аристократії.

Дж. Уотерхаус. Одіссей і сирени (1891)

Грецьку міфологію неможливо уявити без її героїв. Найбільш популярними були міфи про сина Зевса могутнього Геракла, який визволив землю від числених чудовиськ, про переможця жахливої Медузи Персея та про Тезея, який убив монстра Мінотавра. Образи богів, богинь та героїв міфів, оповідання про їх вчинки та подвиги стали невідомою складовою давньогрецької культури у якості своєрідних взірців для наслідування. Головним вектором розвитку давньогрецької культури було скерування не на родові, колективні, а на індивідуальні особистісні норми культури. Саме тоді формуються перші уявлення про

необхідність свідомого підкорення вимогам суспільства. Із єдності тілесного і духовного виникають чесноти «героїчного кодексу». Найвищого суспільного статусу та багатства досягав лише той, хто здобув безсмертну славу. Епоха Гомера народжує такі важливі складові системи європейських цінностей як героїко-індивідуалістичні та раціонально-практичні риси людської поведінки, демонструючи змагальність як важливу норму античних цивілізаційних цінностей. Накопичення позитивних знань стимулює розвиток у класичній Греції математики, астрономії, медицини, історії. Історія того часу представлена іменами таких вчених як Геродот і Фулідід. Атмосфрі класичного полісу. Театри виникали у багатьох грецьких містах. «Батьком трагедії» греки вважали великого драматурга, афінянина Есхіла. Одна з найбільш відомих трагедій – «Прометей закутий». Вона розповідає про мужнього титана Прометея, який викрав у богів вогонь і дав його людям, за що був жорстоко покараний Зевсом. Образ Прометея став символом сили духу і служіння людям. Різні проблеми суспільно-політичного життя дістали своє відображення у трагедіях Софокла «Антигона», «Едіп-цар», і особливо у творах Евріпіда «Медея», «Іпполіт», «Електра». Викривальна комедія набирає найбільших темпів художнього розвитку в творчості Аристофана, який постійно вдавався до стилістичного прийому пародії. Специфікою розвитку римської цивілізації є те, що Рим виник одночасно з грецькими колоніями-полісами на Аппенінському півострові й багато в чому був на них схожим. Але, на відміну від них, він розгорнув зовнішню експансію, почав силою підкорювати собі інші міста-держави Італії, а з III ст. до н.е. – й території за її межами. Натомість у римській літературі з II ст. до н.е. провідними жанрами стають ораторська та історична проза. Квінт Енній (239–169 рр. до н.е.) склав перший національний епос «Анналі», присвячений історії Риму. Він славив римську доблесть, оспівував гуманність, культуру, освіченість. Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н.е.) залишив по собі трактати, у яких закликав римлян до мужності, наслідування доблесті предків. Публіцистична та мемуарна література цього часу представлена такими славетними авторами як Цезар, Саллюстій, Цицерон. Літературні твори виховували почуття гідності, відповідальності перед містом-державою, шляхетності і незалежності духу.

Свою назву ця стадія розвитку суспільства отримала через те, що аграрне суспільство базується перш за все на сільському господарстві, а саме на виробництві та збереженні продуктів харчування (з

латин. *ager* – земля). Для такого суспільства характерна стабільна та незмінна технологія: різні удосконалення та інновації були дуже рідкісними. До того ж, вони не мали радикального характеру, тому ніяких «революційних» змін з собою не несли. Все це, своєю чергою, впливало на низьку продуктивність праці та на те, що в аграрному суспільстві визначальну роль відігравала саме кількісна характеристика класу виробників: аби виробити більше – треба було більше працювати, і вирішувалося це екстенсивними засобами. Ось чому для всіх аграрних суспільств характерними були великі родини та багато дітей – всі вони і були водночас робітниками.

Світогляд аграрного суспільства не передбачав активного пізнання та засвоєння нових потужних технологій, наслідком яких могло бути покращення та зміни умов життя людини.

Для аграрного суспільства наявною була чітка *стратифікація*, тобто розподілення всіх людей по певних стратах або прошарках. Особливістю стратифікації в аграрному суспільстві була її *ієрархічність*: підпорядкування одних прошарків населення іншим. Важливу роль ієрархічність відігравала у державному апараті, де всі посади були визначені як нижчі чи вищі та усталеним було підпорядкування нижчих посадовців та чинів – вищим. Окремо слід вказати і на таку рису як *примусовість*: незалежно від волі людини її життя детермінувалося у відповідності до тих норм і традицій, за якими існували страти. Значна частина сформованих в аграрних суспільствах груп була *замкненою* – тобто потрапивши до тієї чи іншої групи по народженню, людина залишалася у цій групі до смерті. Випадки переходу з групи в групу були дуже рідкісними, при цьому можливим був як правило перехід з вищої групи за ієрархією до нижчою, але ні в якому разі не навпаки.

Під впливом ієрархічності та примусовості формувалися основні цінності аграрного суспільства. Головною матеріальною цінністю була земля, друге місце після неї займала худоба. Серед нематеріальних цінностей головною можна назвати володіння статусом *знатності*. Спробуємо пояснити чому.

Метою існування окремої людини та суспільства в цілому можна назвати забезпечення основних потреб людини. Цього прагнули досягти представники будь-яких верств населення, однак реалізувати такі прагнення могли не всі. В умовах аграрного суспільства найкраще задовольнити свої потреби могли лише представники так званої соціальної еліти, аби знатні люди. «*Знатність*» – це найвищий статус в

існуючій ієрархії: Знатні люди знаходилися на верхівці ієрархічної дробини, що в свою чергу враховуючи такі риси як ієрархічність та примусовість, забезпечувало їх привілейованість по відношенню до інших груп населення. Специфікою аграрного суспільства було те, що для забезпечення своїх потреб знаті не потрібно підвищувати продуктивність та ефективність своєї праці, та виробництва в цілому. Головним було мати доступ до такого статусу, який би давав необхідні права та привілеї: такі, які роблять можливим реалізувати потреби, підвищити рівень життя та захистити свої інтереси. Тому в умовах аграрного суспільства ми можемо говорити що соціальний статус дорівнював суспільним благам (*статус = блага*). Життя людини та існування цілих соціальних груп залежало не від їх власних досягнень, а від того, який статус вони мають, а статус цей людина отримувала від народження.

Однак, якщо порівнювати аграрні суспільства Сходу (Азія) та Заходу (Європа), то можна побачити наявність певних відмінностей.

На Сході переважала *деспотична форма* правління. *Східна деспотія* – ніким та нічим не обмежена влада царя. Усі гілки влади зосереджені в руках царя. Опора його влади: релігія, професійна армія, професійна бюрократія, державна власність на землю. На Заході (в античних суспільствах) пануючою політичною формою була республіка (від лат. *res publica* – громадська справа), така форма політичного устрою, коли вища верховна влада у державі належить певним, обраним на чітко визначений термін органам влади. Тобто, влада знаходиться в руках певної групи людей, а не однієї особи як на Сході.

Опора республіки – це носії громадянських прав (а також та група громадян, яка має реальний доступ до влади: демос, олігархія, аристократія). У військовому відношенні – опора республіки – громадянське ополчення (а не професійна армія як на Сході). Справа захисту своєї Батьківщини – почесний обов'язок та право (яке мали не всі) – один з проявів громадянських прав та свобод.

Аналітичне завдання. *Важлива особливість історичного пізнання – його ретроспективний характер. Принцип історизму вимагає вивчати всі історичні явища у їх розвитку, конкретно-історичній обумовленості й індивідуальності. Розглядаючи завершені процеси, історик може більш впевнено судити про їх генезу і підсумки, і тому йому доступне більш глибоке розуміння сенсу подій, ніж їх сучасникам. Французький історик Антуан Про зазначав: «часто доводиться чути, що історію не пишуть в умовний спосіб. Але в тому-то й спра-*

ва, що пишуть». Звичайно, є тільки одна історія – та, що відбулася. Тим не менше, пізнавальна сила історичної темпоральності виходить далеко за межі механічної послідовності. Чи можна зрозуміти, чому історичні події відбулися саме так, як вони відбулися, якщо не запитувати себе про те, чи могли вони відбутися інакше? Методика контрфактичного демаршу дозволяє досліднику здійснити спробу уявити собі інший розвиток історії для того, щоб знайти причини історії реальної. Використовуючи твердження про альтернативність історичного процесу, спробуйте застосувати метод контрфактичного демаршу до обраного Вами явища в історії Європи і моделювати його наслідки для динаміки розвитку цінностей європейської цивілізації.

У політичній системі республіканських держав античності – полісах – релігія також відігравала важливу роль. Проте, такого значення та впливу, як це було у країнах Стародавнього Сходу не мала. На Сході релігія була державною ідеологією та опорою влади царя.

На Сході – піддані (переважно мають обов'язки перед державою, та майже ніяких прав та захисту). На Заході – громадяни (мають і права і обов'язки).

У соціально-економічній сфері також можна побачити наявність відмінностей.

На Сході домінуючою формою залежності вважається *патріархальне рабство*. При такій формі рабства раб мав усі права молодшого члена сім'ї: жив в одному будинку з господарями, одружувався зі вільними, міг успадковувати майно, його заборонялося вбивати. На Заході: на перших етапах розвитку античних суспільств так само існувало *патріархальне рабство*. Проте, згодом виникає *класичне*. У Давній Греції перехід до класичного рабства відбувся у 4 ст. до н.е., у Давньому Римі – у 2 ст. до н.е. При класичній формі рабства раб втрачає ті залишки прав, які він мав за умов патріархального рабства і у суспільстві виконує роль «живого знаряддя праці». Окрім того, змінюється його роль у суспільстві. Якщо за умов патріархального рабства раби використовувалися в якості домашньої прислуги, а також на важких роботах, то при класичному раби стають основним виробником суспільного продукту, і використовуються у сільському господарстві та ремісництві.

Через існуючі істотні відмінності між Сходом та Заходом, аграрні суспільства Стародавньої Греції та Риму часто кваліфікують як доіндустріальні суспільства.

Характерні риси розвитку європейської середньовічної цивілізації. Роздивляючись періодизацію історії людської цивілізації, неодмінно замислюєшся: чому Середні Віки називаються «середніми»? Термін «Середньовіччя» виник у Італії серед вчених-гуманістів епохи Відродження, які найвищою точкою злету людської цивілізації вважали античність. Відповідно, їх власна епоха цю античність відроджувала, а «темний» період поміж цими двома «світлими» і став називатися Середніми Віками.

Одразу ж впадає у вічі певна упередженість ренесансних гуманістів. Так, є в історії Середньовіччя й похмурі сторінки. Але чи варто вважати цей тривалий (десять століть!) період часом суцільної темряви?

Ось лише декілька поширених міфів про Середньовіччя, якими рясніють фільми та популярні історичні романи:

- **Люди у Середньовіччі не милися.** Насправді, громадські лазні, де милися разом і чоловіки, і жінки, - звична частина середньовічного урбаністичного пейзажу. У Парижі XIII століття налічувалися десятки таких закладів, а британський енциклопедист, монах Александр Неккам скаржився на власників бань, що надто гучно рекламували свої послуги під його вікнами. Саме у Середні Віки з'являється і такий звичний для нас предмет, як мило: його рецепт привозять зі Сходу учасники хрестових походів.
- **Середня тривалість життя у Середньовіччі була не більше 30 років.** Так, але лише за рахунок дитячої смертності. Якщо ви благополучно переживали дитинство, шанси дожити до 50 – 70 років були достатньо великі – звісно, якщо не трапиться голод, або війна, або епідемія.
- **Жінки у Середньовіччі були повністю безправними.** Порівняно з нашими сучасницями – вірно, адже життєвих сценаріїв для жінки передбачалося лише два: заміжжя або монастир. Втім, жінки мали право наслідувати і купляти майно, керувати сімейним бізнесом тощо. Сторінки середньовічних лицарських романів рясніють описами жінок, що керують чоловіками. Не бракувало таких і в реальному житті: королев, які успішно правили державами, абатис, що сперечалися із самим Папою, письменниць і поетес-трубадурок (графиня де Діа, Клара Андалузська, Марія Вентадорнська та інші).

- **Середньовіччя – період технічного занепаду.** Ось лише декілька винаходів цієї доби: окуляри, пісочний і механічний годинники, приливні млини, доменна піч, перегінний куб, прядка з колесом... Врешті решт, і карантин, у якому ми змушені сидіти зараз, у XXI столітті, вперше впровадили у Середньовіччі через епідемію чуми!
- **Середньовіччя – період «полювання на відьом».** Насправді, масові страти жінок за звинуваченнями в чаклунстві припадають на XVI-XVII століття – себто, вже на Новий час.

Як писав свого часу французький історик Бернар Гене, «будь-якому медієвісту зрозуміло, що Середньовіччя ніколи не існувало: кому спаде на думку засунути в один мішок людей VII і XIV століття?» Дійсно, через значну тривалість епохи говорити про систему цінностей Середньовіччя можна лише з посиланням на внутрішню періодизацію. Традиційно історики поділяють Середньовіччя на «раннє» (V–XI ст.); «високе» (XII–XIV ст.) та «пізнє» (XIV–XV ст.). Успадковане з періоду античності християнство стало фундаментальною основою всієї середньовічної європейської цивілізації.

Сучасні дослідники Середньовіччя відзначають абсолютний дуалізм тогочасного життя майже в усіх сферах. У своєму історичному розвитку християнська церква як суспільно-політичний інститут значною мірою визначила перебіг історії європейського Середньовіччя. Релігійно-філософські ідеї аскетизму та стримування чуттєвих бажань з метою самодисциплінування вважались еталоном соціальної поведінки. Створювані християнством символи відповідали ключовим догматам віри. Сталість у просторі також стала своєрідною нормою людського життя, людина повинна була мешкати саме там, де вона народилась. Такі життєві норми сприяли укоріненню у свідомості середньовічної людини крайньої недовіри до всього чужого та незрозумілого. Проте загальнопоширені уявлення про абсолютну «статичність» Середньовіччя є звичайним стереотипом. Середні віки у багатьох відношеннях не були епохою «темних століть», як це здається на перший погляд. Невпинний політичний, соціально-економічний та технологічний розвиток розхитував провінційний характер середньовічного світобачення, розширював його горизонт. Особливу роль у цьому відіграли хрестові походи, які сформували уявлення про протистояння європейського християнського та арабського мусульманського світів,

що стало потужним чинником розвитку європейської цивілізаційної ідентичності.

«Культурний імпорт» зі Сходу, розвиток мистецтв і ремесел, особливо у великих містах і на територіях, вдало розташованих на перетині торгівельних шляхів (як-от, у Провансі), порівняно слабка королівська влада і, відповідно, її «децентралізація» у руках місцевих феодалів, сприяють розвитку культури й формування специфічної, куртуазної (придворної) ідеології як системи цінностей і правил поведінки розвиненого феодального суспільства. Популярним жанром за цих часів стають різноманітні настанови й правила поведінки.

Case Study. Середньовічні правила поведінки за столом (з трактату «De civilitate morum puerilium»)

Багато хто, ледь сівши за стіл, починає хапати їжу з тарелі рукою. Так роблять хіба вовки чи росомахи. Не хапай їжу с принесеної тарелі першим. Пальці в соус вмочують хіба селяки. Не нишпори по всій тарелі, бери перший шматок, якого торкнувся.

У пристойному товаристві не годиться тягнути обидві руки до тарелі, а в найвищому, серед шляхти, слід поратися лише трьома пальцями однієї руки. Неввічливо обсмоктувати пальці та витирати їх об одягу.

Вже обкусаний хліб вмочують в соус тільки мужлани; непристойно виймати з рота те, що ти почав жувати, і повертати це на свою тарелю. Якщо ти не в змозі щось прожувати, непомітно відвернися й виплюнь кудись.

Куртуазна культура – один з перших проявів індивідуалізму. Пріоритет особистої честі лицаря над родовою, лицарський подвиг як засіб самоствердження сигналізують про зростання індивідуальної самосвідомості. Куртуазна культура дарує нам дві впливові концепції маскулінності й фемінності: образи «лицаря без страху й осуду» (як «виховний» засіб для лицарів справжніх, які були мало схожі на ідеал) та «Прекрасної дами», холодної й недоступної, через культ якої відбувалася сублимація сексуальних стосунків.

Становлення інституту лицарства припадає на XII століття, пік розвитку феодальних стосунків, період становлення міста як політичного, економічного й культурного центру, підвищення рівня матеріальної культури й відокремлення світської культури від церковної. Лицарське товариство як «об'єднання рівних» (згадаємо круглий стіл, за яким сидять лицарі короля Артура і за яким, в силу його

форми, просто не має більш і менш почесних місць) – закономірний результат процесів індивідуалізації, яка, своєю чергою, була продуктом закріплення спадкового права на землю. Звісно, що поява такого права створювала певні загрози для сюзеренів – передусім, загрозу феодалських міжусобиць, які чинили руйнівний вплив на економіку. Лицарям слід було дати якусь об'єднувальну ідею, місію (ними виявилися, зокрема, хрестові походи) і певною мірою ритуалізувати їхню поведінку. У середньовічній куртуазній літературі спостерігаємо дві основні концепції особистості лицаря: це або «лицар Христов», достойний хрестоносець, або голова напівбандитського угруповання, феодалської вольниці.

Поява Прекрасної дами, своєю чергою, свідчить про значущі трансформації у статусі жінки. Становлення культу Прекрасної дами – закономірний результат першого етапу жіночої емансипації, коли жінкам дозволяють наслідувати майно. Раніше спадкоємцями, за «правом меча», могли ставати тільки чоловіки – але війни та інші життєві обставини часто призводили до передчасної загибелі майбутніх власників спадку, який у такому разі мав відходити короні. Заможні ж родини не хотіли втрачати майно – так і з'явилося «право прядки», за яким наслідувати дозволялося й жінкам.

Водночас Прекрасна дама – результат масштабної реформи інституту шлюбу, який стає моногамним, нерозривним і сакралізованим (звідси недоступність Прекрасної дами, любов до якої набуває форми вассального служіння).

Третім впливовим чинником формування феномену Прекрасної дами стає культ Діви Марії, який став основою церковної реформи XI-XII століть. Свята Діва починає відігравати дедалі важливішу роль у стосунках між людьми та Христом, перетворюється чи не на єдину заступницю за весь рід людський перед Сином. Її образи у середньо-

Діва Марія - заступниця (1470 р.)

вічному мистецтві відрізняються людяністю й сильним емоційним впливом. Якщо у більш ранній традиції Двіу зображували виключно в її «материнській» ролі – із дитиною на руках, то зріле Середньовіччя дедалі частіше вихваляє жіночу красу Богородиці.

Якою ж мала бути Прекрасна дама? Звісно, шляхетного походження – до простолюдинок, як не складно здогадатися, ставлення було зовсім не шанобливим. У лицарському романі вона завжди заміжня – це робить її недоступною і переводить кохання з площини тілесної у площину духовну (згадаємо про приборкання страстей і самодисципліну як основу середньовічної поведінки!). За характером Прекрасна дама є строгою, але справедливою й милосердною. Існували й стандарти щодо зовнішності: бажано, щоб дама була білявою, «тонкою й ніжною, як пелюсток троянди»; її ніжки маленькі, а пальчики тендітні. Її бліде обличчя із яскравим рум'янцем дихає дитячою невинністю.

Право служити Прекрасній дамі здобуває лише лицар, наділений усіма куртуазними чеснотами, найважливішою з яких, як зазначає Фолькет Марсельський, є «помірність» – розумність та гармонійна врівноваженість. Справжній лицар ніколи не поставить під загрозу честь своєї дами, адже добре знає міру. Разом із тим, він має бути щедрим, готовим до великих витрат; веселим, щоб розважати даму; хоробрим, щоб прославляти її подвигами і вміти захистити власну честь; ввічливим і галантним, щоб бути достойним своєї обраниці. Всі ці чесноти органічно доповнюють одна одну, як зазначається у вірші трубадура Арнаута де Марейля:

Без радості немає доблесті,
Без доблесті – заслуги,
Оскільки радість приносить любов,
А любов – дама радісна,
І радість приносить втіху,
А втіха – куртуазність.

«Щоб досягти любові, – зазначає у трактаті «Про пристойну любов» Андре Капеллан (XII ст.), – існує п'ять способів, себто, зовнішня краса, добрий характер, щедре красномовство, багатство та повсякчасна готовність виконати будь-яке прохання».

Саме куртуазна поезія Середньовіччя подарувала нам модель любовного переживання, яка досі є панівною у сучасній культурі. Це любов витончена, духовна, на противагу любові плотській і «безум-

---

ній». Вона вимагає відданості, щирості, скромності й поблажливості до слабкостей іншого. Куртуазна любов несумісна з надмірною пристрастю, гординею, ницістю та зрадництвом. Вона – втіха молодих (які й досі є основними споживачами любовної лірики). Її вбивають нудьга, наклепи, ревності й потворність.

«Дія любові, – зазначає вже згаданий Андре Капеллан, – у тому, що справжній закоханий іржі жадібності не підвладний, що любов навіть грубіяна й невігласа змушує блищати красою, навіть простолюдина наділяє шляхетністю, навіть пихатому дарує скромність, і будь-яке служіння чиниться закоханим із великим благочестям».

Дискусія: Трактат «De Arte Honesti Amandi» («Мистецтво чесної любові») містить такі правила поведінки закоханого:

- *Уникай жадібності як смертельної напасти;*
- *Будь цнотливим з коханою;*
- *Не намагайся зруйнувати любов дами, яка вже має обранця;*
- *Не шукай любові жінки, з якою соромно було б одружитися;*
- *Уникай брехні;*
- *Не розповідай друзям про секрети любові;*
- *Виконуй накази дам;*
- *Будь стриманим, приймаючи або віддаючи дари любові;*
- *Не пліткуй;*
- *Не зраджуй секретів закоханих;*
- *Будь ввічливим за будь-яких обставин;*
- *Насолоджуйтесь радощами любові, не перевищуй бажань дами.*

Які з цих правил згодяться і для наших часів, а які, на вашу думку, варто було б переглянути?

Куртуазна любов була надзвичайно ритуалізованою практикою. Безліч правил, заборон, дрібних деталей, нехтування якими ставило під загрозу честь Прекрасної дами, змушували закоханих у складних випадках звертатися до фахівців – так званих Судів любові, які існували при найкуртуазніших європейських дворах. Справи, які розглядалися там під головуванням жінок, наочно демонструють примхи еволюції ціннісних кодів.

Case Study. Ось приклади «справ», винесеної на розгляд одного з Судів любові:

- *Певна дама, узами найгіднішої любові зв'язана, вступивши згодом у поважний шлюб, стала уникати закоханого і відмовляти*

йому у звичних утіхах. На цю недостойну поведінку пані Ерменгарда Нарбонська так відповідає: «Несправедливо, щоб шлюб виключав попередню любов, хіба якщо жінка зовсім любові зрікається і більше любити не збирається.

• Чи можлива любов у законному шлюбі? Ми говоримо й стверджуємо, посилаючись на присутніх, що любов не може заявляти своїх прав на осіб, що одружені між собою. Справді, коханці усім нагороджують один одного за взаємною згодою і без жодної плати, примушення чи необхідності, тоді як чоловік і жінка підкорюються бажанням іншого і ні в чому не відмовляють одне одному через почуття обов'язку.

Втім, з посиленням королівської влади і прагнень церкви впорядкувати особисте життя підданих певні положення куртуазної доктрини піддаються перегляду. Думка про те, що одна жінка може належати двом чоловікам – хай навіть одному тілесно, а іншому духовно, – видавалася розпусною й гріховною. Перед труверами, авторами лицарських романів зрілого Середньовіччя, які, на відміну від трубадурів, не належали до знаті і були «найманими працівниками», «ученими людьми» при феодалних дворах, було поставлене завдання зняти протиріччя між любов'ю та шлюбом. Так на сторінках художніх творів виникає інший ідеал жіночності: жінка-дружина, яка поєднує в собі і риси Прекрасної дами, і чесноти подруги життя.

Case Study. Один з найцікавіших прикладів такої Дами-дружини зустрічаємо у романі бретонського трувера Кретьєна де Труа «Ерек та Еніда». Відважний і хоробрий Ерек, родич короля й уособлення всіх лицарських чеснот, зустрічає кохану під час турніру, коли зупиняється на ночівлю в домі благородного, але збіднілого лицаря – настільки бідного, що його дочка Еніда змушена з'явитися перед очі гостя у старій заплатаній нічній сорочці. На турнірі Ерек здобуває перемогу і того ж дня просить в батька Еніди її руки. Багаті родичі лицаря, присоромлені вбогим вбранням Еніди, ладні подарувати їй одягу, щоб та не осоромила їх перед королівським двором. Проте Ерек наполягає: він повезе наречену із собою саме в такому вигляді, в якому побачив її вперше. Чи можете ви пояснити таку поведінку Ерека?

Цікаве тлумачення такої, здавалося б, нелогічної поведінки лицаря знаходимо в трудах класика французької медієвістики Жака ле Гоффа. Дарування одяжі – звична практика часів Середньовіччя, що підкреслювала ієрархічні стосунки в суспільстві. Заможніші дарували одягу

біднішим, родовитіші – менш родовитим, які, приймаючи дарунок, визнавали в такий спосіб свій нижчий статус. Відповідно, прийнявши одягу в дарунок від багатих родичів, Еніда мала б визнати, що є нижчою за них, а це, відповідно, зробило б її шлюб з Ереком неможливим. Ні, одяг дружині такого знатного лицаря, родича самого короля, має дарувати тільки королева! Саме так згодом і відбудеться в романі.

Але Еніда стає зразковою Дамою-дружиною не одразу. Щойно щасливе подружжя оселяється в замку Ерека, лицар настільки віддається радощам кохання, що закидає свої лицарські обов'язки: війни, турніри, усе, що живить репутацію лицаря. Еніда, як хороша дружина, переживає, що за спиною чоловіка точаться розмови про його слабкість. Якось вночі, переконавшись, що Ерек не спить, вона починає пошепки скаржитися на плітки – нібито, сама собі. «Це все через мене, - шепоче Еніда, - певно, я погана дружина, якщо через мене мій чоловік занепастив свою лицарську честь і більше не чинить подвигів!»

Її слова не минають дарма. Вранці похмурий Ерек велить дружині вдягти найкращу сукню, сісти верхи і... супроводжувати його в його лицарському квесті, щоб та на власні очі переконалася, який він вправний лицар! Після тривалої подорожі, яка поступово загоює подружній конфлікт, відновлює баланс у стосунках між любов'ю та лицарськими чеснотами і демонструє обом, що кожен з них ладний пожертвувати заради іншого життям (адже Еніді доведеться рятувати чоловіка так само, як він рятує її!), пара повертається до щасливого подружнього життя. Ба більше – Ерек здобуває власне королевство, де вони з Енідою будуть правити, як мудрі й достойні можновладці. Адже тепер обидва достатньо зрілі, щоб впоратися з будь-якими викликами.

Осередком вченості в епоху Середньовіччя, безумовно, залишалась християнська церква. Відтак, розвиток світської культури та освіти не міг вільно відбуватись без відповідної секуляризації – процесу звільнення від церковного впливу. Перші задокументовані зразки світської літературної традиції дослідники пов'язують з епохою Каролінгів – часом правління королівської династії держави франків. Зокрема, за доби Карла Великого (768-814 рр.) відбувається процес культурного піднесення, яке одержало у історіографії назву «Каролінгського Відродження». Високо цінуючи освіту, Карл запрошував до свого двору видатних вчених. Таким чином, теологи, історики та високоосвічені письменники з усієї Західної Європи склали яскраву плеяду, яка піднесла культуру франкської держави на новий рівень. Придворні вчені

допомагали імператору створювати школи, випускниками яких ставали освічені державні службовці та священники. Особливою заслугою імператора стало й те, що за його наказом розшукували й переписували старовинні тексти античних творів у спеціалізованих майстернях, «скрипторіях». Система церковної освіти, починаючи з X ст., почала доповнюватись вивченням «семи вільних мистецтв» – комплексу дисциплін, що включав так званий початковий «тривіум» – граматику, риторику, логіку (звідси слово «тривіальний» – себто, відомий всім), та більш спеціалізований «квадріум» – арифметику, геометрію, астрономію та музику. Вищим за всі науки було богослов'я.

Лекція з теології у Сорбонні. XV ст.

Дискусія: уважно роздивіться ілюстрацію «Лекція з теології у Сорбонні». Які паралелі із сучасною організацією навчального процесу ви помітили?

Завдяки тому, що учні самостійно сплачували за навчання, такі школи ставали матеріально незалежними від церкви. Поступово починає розвиватись своєрідна спеціалізація шкільних центрів. З часом більшість з них перетворюється на навчальні центри вищого рівня – університети (від лат. Universitas – община, корпорація, спільність). Першим у Західній Європі було засновано Болонський університет в Італії у 1119 р. Найтипівішим став Паризький університет (Сорбонна), заснований спеціальним указом французького короля Філіпа II Августа від 1200 р., який дарував цьому навчальному закладу особливий ста-

---

тус. Рукописні книги в університетах були настільки цінними, що їх крипили до столів ланцюгами. У кожному кварталі, де мешкали студенти, існували спеціалізовані крамниці-архіви, де можна було за невеличку плату взяти книгу додому і переписати, а щоб нею користувались одночасно кілька людей, її ділили на частини. Навчання в університетах велось латиною – міжнародною мовою тогочасної науки. Опанувати середньовічну вченість було дуже важко, тому тільки третина студентів закінчувала підготовчий факультет зі ступенем бакалавра й тільки один із шістнадцяти студентів ставав магістром.

Але студенти – завжди студенти. Архіви університетських містечок зберігають чимало скарг мешканців на галасливі й непристойні витівки майбутніх світил науки. Як із сумом зазначає французький хроніст Гелінанд із Фруамона, «школярі вивчають благородні мистецтва у Парижі, древніх класиків – в Орлеані, судові кодекси – у Болоньї, медичні припарки – в Салерно, демонологію – в Толедо, а хороші манери – ніде».

Критичне зауваження Гелінанда привертає увагу ще до однієї особливості середньовічної освіти. Саме Середньовіччя стало періодом першого масового впровадження академічної мобільності. Велику роль у системі освіти відігравала особа викладача-професора, який читав той чи інший курс. Людей такого рангу було мало, тож студенти часто подорожували Європою, щоб послухати лекції певного видатного фахівця. Цих подорожуючих шукачів мудрості називають вагантами (від лат. *vagantes* – мандрівні люди, бродяги). В історію європейської культури вони увійшли як автори багатьох жартівливих, сатиричних, застільних, любовних пісень із студентського життя.

Однією з цікавих рис вагантської поезії була дігლოსія – паралельне використання двох мов (зазвичай латинської, «високої», та місцевої, «низької») в одному тексті. Сліди цієї традиції вбачаємо і в піснях українських спудеїв, хоча й пізніших часів:

Et sonat, et tonat,
pluvium que coelum dat,
А хто ж мене, молодую,
meum, domum reducat?

Обізвався козак
на солодкім меду:
– Гуляй, гуляй, mea cara,
я додому проведу.

Джерела для самостійного опрацювання:

1. Civilizational Dialogue and World Order: the Other Politics of Cultures, Religions, and Civilizations in International Relations / ed. by S. Michális, F. Petito. New York : Palgrave Macmillan, 2009. 294 p.
2. Civilizational identity: the Production and Reproduction of Civilizations in International Relations / ed. by M. Hall, P. Jackson. New York : Palgrave Macmillan, 2007. 243 p.
3. Gurel P. The Limits of Westernization: A Cultural History of America in Turkey. New York : Columbia University Press, 2017. 288 p.
4. Headly J. M. The Europeanization of the World: On the Origins of Human Rights and Democracy. Princeton : Princeton University Press, 2008. 312 p.
5. Moller J. The Veil of Circumstance: Technology, Values, Dehumanization and the Future of Economics and Politics / Jorgen Ostrom Moller. Singapore : Iseas-Yusof Ishak Institute, 2016. 298 p.
6. Morris I. The Measure of Civilization: How Social Development Decides the Fate of Nation. Princeton : Princeton University Press, 2014. 400 p.
7. Morris I. Why the West Rules – For Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future. New York : Palgrave Macmillan, 2011. 768 p.
8. Oreskes N. The Collapse of Western Civilization: A View from the Future. New York : Columbia University Press, 2014. – 104 p.
9. Pearcy M. The Exclusions of Civilization: Indigenous Peoples in the Story of International Society. – New York : Palgrave Macmillan, 2016. 155 p.
10. Scientific Realism and International Relations / ed. by J. Joseph, C. Wight. – New York : Palgrave Macmillan, 2010. 258 p.
11. Definition of the most basic European Values and their significance for our modern society. URL: http://europaeischewerte.info/fileadmin/templates/Documents/ewdef_en.pdf

2. АКСІОЛОГІЧНІ СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ І РЕФОРМАЦІЇ

2.1 Періодизація та соціокультурні підвалини становлення ренесансного типу культури

Дискусія: Чи такий вже далекий Ренесанс? Чи знаєте Ви щось про культуру Відродження, які асоціації виникають у вас при згадуванні цієї епохи? Поясніть, на чому базується гумор наведених мемів, чому саме до Ренесансу звертаються сучасні гумористи, знайдіть 2-3 аналогічних меми та подумайте над тим сенсом, який виникає при апеляції до реалій Ренесансної доби?

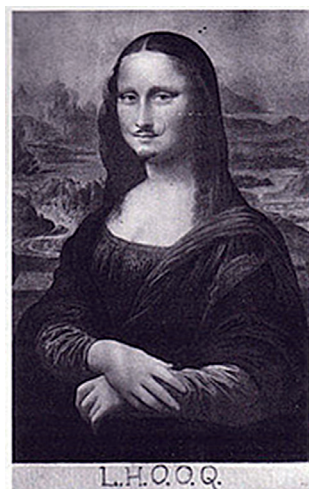
AFTER A TWO YEAR LOAN
TO THE UNITED STATES,
MICHELANGELO'S DAVID IS
BEING RETURNED TO ITALY.

HIS PROUD SPONSORS WERE:

Після двох років перебування у Сполучених Штатах «Давід» Мікеланджело повертається до Італії. Спонсори подорожі – Макдональдс, Старбакс та Бургер Кінг.

Картина Марселя Дюшана (фр. вимовляється як [ел аш о оку]) («у неї там гаряче»)) стала маніфестом іконоборництва, адже портрет – символ жіночності – набув чоловічих рис.

Цивілізація Ренесансу ще й до сьогодні залишається тлом для наукових дискусій, роздумів та переоцінки. Попри доволі великий пласт наукової літератури, а також активне звернення сучасних митців та кінематографістів до змалювання цієї епохи, на початку XXI століття інтерес до цієї доби є незгасним. Наша свідомість, яка відзначається скептичним ставленням до відомих, постульованих істин, постійно піддає сумнівам хрестоматійні уявлення про минувшину. У результаті на зміну оспівуванню і беззаперечному захопленню здобутками Ренесансу, яке було запрограмоване власне самими ренесансцями (митцями, політичними та релігійними діячами епохи Відродження), приходить прискіпливий інтерес до «зворотнього боку» Ренесансу та ренесансного титанізму. Сьогодні цікавлять «темні», незрозумілі, скандальні факти з життя тогочасної людини, яких у період Відродження було дійсно багато. Тому і сьогодні вивчення ренесансної цивілізації відбувається доволі активно, сучасні ренесансні студії представляють розмаїтість підходів та концепцій. Не дивлячись на дискусійність багатьох аспектів ренесансної культури, незаперечним є той факт, що саме у Ренесансі формуються основні світоглядні принципи, які визначають західноєвропейську цивілізацію, якою вона є сьогодні.

Для того, щоб сформувані власне уявлення про ту чи іншу епоху, необхідно звернутися до розгляду основних параметрів, а саме: часу та обставин існування людської спільноти на цьому конкретному етапі.

Що ж таке Ренесанс? Коли і де він відбувався? Чому саме там і тоді? Питань є дуже багато, тож, необхідно розібратися у цих дилемах.

Відродження, або Ренесанс (фр. Renaissance, іт. Rinascimento, від. лат. Renasci «відроджуватися, народжуватися знову») – це період у історії світової культури, який приходить на зміну Середньовіччю та передує цивілізації Нового часу, і який націлений на відродження культурного спадку Античної цивілізації.

Хронологічні (часові) межі Ренесансу визначаються науковцями по-різному, що також пов'язано і з проблемою географічної локалізації цього потужного явища в історії мистецтва. Згідно з теорією «Всесвітнього Відродження» (Н. І. Конрад та ін.), Ренесанс розпочався у VIII ст. у Китаї і наче дискретна хвиля прокотилася по всьому світові і закінчився наприкінці XVI ст. у Північних країнах Західної Європи. Таке трактування Відродження породжує так звану концепцію «параду Ренесансів», яка засвідчує наявність рис ренесансної естетики і в українській, російській, грузинській, вірменській тощо культурах.

До 1860-х років існувала концепція, згідно з якою Відродження

визначалося явище виключно італійське, ця культура розвивалася у містах Італії у XIV – XVI ст., ті ж культурні явища, які виникали у інших країнах у окреслений період, називаються «італіанізмами», тобто такими-собі запозиченнями і наслідуваннями. Сьогодні ця точка зору не є розповсюдженою у наукових колах, втім, незаперечним визначається той факт, що колискою нового типу культури стала Італія, саме із наслідування традицій італійського Ренесансу починають свою творчість представники інших національних літератур доби Відродження.

Очевидно, що надмірне розширення або звуження часових та просторових меж епохи не є правомірним, тож, на сьогодні сформувалося таке бачення Ренесансу: це потужний інтелектуально-креативний мистецький рух, який у XIV – к. XVI (поч. XVII – Північне Відродження) охопив країни Західної Європи, і призвів до формування нових принципів бачення і зображення світу та людини.

Наступне питання – що саме сприяло виникненню нового типу культури на тому етапі розвитку людства. Вважається, що основною формування естетики Відродження стала культура середньовічного міста з її вільнодумством, сатиричним спрямуванням та акцентом на тілесному, матеріальному боці існування. Саме навколо міст концентрувалося життя Ренесансу і саме у міських стінах відбувалися певні новації, які дозволяли більш активно розвивати науку і мистецтво.

Серед тих факторів, які визначали становлення ренесансного типу свідомості, поступово звільняючи людину від шор схоластичного погляду на світ, називають наступні: розвиток книгодрукування, Великі географічні відкриття, винахід пороху та розвиток науки.

Дискусія: Подивіться на картину Ганса Голбейна молодшого «Посланці» (1533 р.), написану на замовлення Жана де Дентвіля, посла французького короля у Англії (зліва). Другою особою є його друг Жорж де Сельв (єпископ французького міста Лавура). Ці посланці з'явилися при дворі Генріха VIII з метою відмовити його від остаточного розриву із римо-католицькою церквою. Знайдіть на картині основні предмети, поясніть їхнє призначення та символічне значення: астрономічний глобус, гномон¹, квадрант², торкветум³, карти, циркуль, музичні інстру-

¹ Гномон – давній астрономічний інструмент для вимірювання часу, елементом якого є вертикальна жердина, що відкидає тінь на горизонтальний майданчик.

² Квадрант – старовинний астрономічний прилад для вимірювання висот небесних світил над рівнем горизонту.

³ Торкветум – астрономічний інструмент, що дозволяє здійснювати виміри у різних системах небесних координат – горизонтальній, екваторіальній, екліптичній.

менти, книги (арифметична книга купця, збірка святих гімнів, перекладених М. Лютером). До яких сфер діяльності відносяться ці предмети? Яким чином у картині відбито реформаційні процеси в Англії тогочасся? Зверніть увагу на дивну фігуру, яка знаходиться у центрі нижньої частини картини, що це? Чому автор зображує саме цей предмет у центрі полотна⁴?

Ганс Голбейн молодший. «Посланці» (1533 р.)

Отже, розвиток книгодрукування створив сприятливі умови для відносно швидкого розповсюдження знань, а, отже, сприяв розвою економіки, культури, освіти. Першим книгодрукарем Європи став І. Гуттенберг, саме йому належить винахід книгодрукарського верстату у 1440-х роках.

Нагадаємо що друкування на верстаті є більш оперативним та менш затратним, ніж створення дорогих манускриптів, адже

⁴ Анаморфоз – конструкція, створена таким чином, що в результаті оптичного зміщення якась форма, доступна спочатку для сприйняття як така, що складається в легко прочитуваний образ. Задоволення полягає у спостереженні за тим, як образ несподівано з'являється з форми яка спочатку нічого не показує.

набравши текст одного разу, можна роздруковувати його численні копії безліч разів. При цьому, помітивши помилку, друкар міг легко її виправити шляхом перестановки літер, тож книжки ставали джерелом стандартизації мови і правопису.

Очевидно, що книгодрукування, яке було вигідним як для видавців, так і для читачів, уможливлювало і розповсюдження наукових знань нового, світського ґатунку. Треба згадати про те, що в той період дуже активно розвивалися університети, у яких грошовиті городяни могли здобувати освіту, котра мала стати їм у пригоді в практичній діяльності. Тож, поступово не схоластичні знання, а такі науки, як географія, математика, астрономія, а також військова та банківська справи стали найбільш затребуваними, а, отже, розвивалися надзвичайно активно. Більш того, ренесансці відчували і практичний зиск від освіти, адже вона стала не лише засобом покращення власного добробуту шляхом застосування нових знань до професійної сфери, але й способом підвищення власного соціального статусу. Пояснімо, що здобувши освіту, можна було продовжити займатися справою батьків, накопичити велику суму грошей і таким чином піднятися соціальними сходинками (купувати посади вважалося цілком пристойним у той час), а, крім того, можна було стати викладачем в університеті та займатися виключно інтелектуальною працею, отримуючи при цьому суспільне визнання та підвищуючи власний статус. Тобто, за рахунок освіти та науки інтенсифікувалася і соціальна мобільність.

Окрім книгодрукування, Великі географічні відкриття стали потужним фактором розширення знання людей про світ. Відкриття Америки та інших далеких територій, заснування колоній та розвиток навігаційної справи, – все це сприяло розсуненню меж свідомості людини Ренесансу. З'являються перші карти світу, уточнюються окремі географічні реалії, дедалі більше розсуваються межі ойкумени. Все це супроводжується поступовим усвідомленням відносності всіх наукових істин, що підсилює, з одного боку, впевненість людини у своїх силах, з іншого – породжує певний скептицизм у ставленні до оточуючого світу. Великі географічні відкриття, крім того, сприяли і економічному розвитку країн Західної Європи (активізується торгівля, а, отже, і виробництво товарів), і культурному обміну між Європою та більш рафінованим і розвиненим світом Сходу. Звичайно, що колонізаторська політика багатьох Західних країн також мала вплив на свідомість людей і на їхнє буття. Відправляючись у Новий світ, багато хто з людей реалізував свої

плани на достойне існування, водночас, колонізаторські війни давали можливість простим людям заробити на військовій справі, а також сприяли притоку золота до королівських дворів Європи.

Розвій науки також відбувається дуже активно завдяки тим факторам, які були перераховані раніше. При цьому, наукова думка людини Відродження концентрується на реальному, земному світі, на пізнанні тих речей, які оточують людину у житті і дозволяють їй покращити своє існування. Нагадаємо, що географічні відкриття сприяли зміні **геоцентричної** системи (у центрі Всесвіту знаходиться нерухома Земля і всі планети рухаються навколо неї) на **геліоцентричну** (яка є домінуючою у сучасному уявленні про Всесвіт). Варто відзначити і роль філології (науки про мову), адже провідні уми тогочасся були орієнтовані і на вивчення проблем, пов'язаних із становленням нових національних мов. Зокрема, Данте Аліґ'єрі у своєму трактаті «Про народне красномовство» розмірковує про необхідність писати твори рідною мовою, аналізуючи діалекти Італії, він, втім, не надає переваги жодному з них та все ж висловлюється про необхідність створення національної мови.

Важливо звернути увагу і на такий момент – економічне зростання призводило до накопичення певних матеріальних статків, при цьому заможні люди вкладали гроші не лише у свою справу, яка приносила їм безпосередній дохід, але й у розвиток науки та мистецтва. Відомо, що загальною практикою було запрошення відомих митців з метою прикрашання або особистих приміщень, або суспільних споруд. Ці шедеври (картини, скульптури, розписи) можна побачити і сьогодні у багатьох містах Європи (зокрема, Секстинська капелла, до оздоблення якої залучалися такі митці як Мікеланджело, Ботічеллі та ін.). При цьому вражає велич творів та їхня бездоганна майстерність, адже живописці та скульптори не лише орієнтувалися на власні творчі амбіції та смаки замовників, але і зверталися до надбань тогочасної науки і у сфері оптики, і у галузі анатомії тощо.

Тож, економічний розвій сприяв і культурному процвітання тогочасної Європи. Творячи нове мистецтво, ренесансці орієнтуються на величну Античність, яку оспівують, сприймають як джерело натхнення та естетичної насолоди. Звертаючись до античного спадку, однак, ренесансні митці, однак, не сліпо копіюють його, а намагаються навчатися у древніх та на основі здобутих знань творити нове мистецтво, на віки. Важливо, що творці Відродження усвідомлювали важливість власної місії – вони прагнули творити мистецтво на віки, таке ж пре-

---

красне і вічне, як мистецтво Давнього світу. Дивлячись на шедеври тієї епохи, не можна не погодитися, що їм це вдалося.

Справедливим буде відзначити той факт, що загальноєвропейські мистецькі та світоглядні тенденції Ренесансу були закладені саме у культурі Італії. Не дивлячись на те, що італійські міста не були об'єднані у єдину країну, все-таки, вони переживали період економічного підйому. Цьому сприяло і їхнє географічне положення, і клімат. Знаходячись на перетині торговельних шляхів, такі міста як Флоренція, Венеція, Генуя відіграють важливу роль і у політичному, і культурному житті Європи. Підсилений попит на італійські товари призводить до інтенсифікації виробництва, що сприяє розвитку ремісництва, банківської справи та лихварства. І, водночас, дає змогу творчим людям, які не задіяні у безпосередньому виробництві товарів чи грошових оборотках, присвячувати свій час творчості, піклуючись про розвиток культурного спадку та оспівування величі земної людини.

За таких соціально-економічних умов відбуваються доволі кардинальні зміни у світогляді ренесансної спільноти. І такі зміни відбувалися у ході становлення нової ідеології **гуманізму**. Це антидогматичне, антисхоластичне світовідчуття **світського** характеру яке утверджувало право людини на **земне** щастя, обстоювало необхідність звільнення від схоластичних обмежень.

Власне сам термін «гуманізм» був запроваджений у XIX ст. відомим французьким істориком та публіцистом Ж. Мішле і у своїй етимології виходить із античного розуміння поняття «**humanitas**», що позначало «людську природу, духовну культуру», а, отже, охоплювало такі риси як духовність, освіченість, розумність, які властиві людині і відрізняють людину від тварин. А крім того, цей термін спирається і на ренесансне поняття «**humanista**» - спеціаліст у сфері гуманітарних наук. Тобто, гуманістів цікавили питання пов'язані з людиною, людською природою, науки, які сприяли становленню нової, вільної та духовно розкутої особистості. Як стверджував відомий італійський гуманіст Леонардо Бруні, особливо цікавим і пізнання тих речей, які відносяться до життя та моралі, і які удосконалюють та прикрашають людину. Вперше саме людина перетворюється на об'єкт уваги та прискіпливого вивчення. Це, звичайно, призводить до світоглядних змін та до формування індивідуалістичного погляду на життя, на виникнення поняття індивідуалізму, яке перетворюється на таку-собі хворобу часу. Цивілізація Відродження підносила окрему особистість, шукала підвалини в її вну-

трішній суб'єктивності та водночас, залишала цю особистість насамоті, на її власну самотню долю.

Людина Ренесансу вперше усвідомила себе окремою самоцінною особистістю і це стало потужним імпульсом для подальшого піднесення індивідууму на недосяжний п'єдестал. У живописі з'являється та набуває надзвичайної популярності жанр портрету, на якому митці прописують всі індивідуальні фізичні риси конкретної особистості, в літературі дедалі більшої популярності набувають автобіографічні твори та памфлети, у яких увиразнюються психологічні та поведінкові параметри нового типу особистості.

Гуманізм сприяє і поширенню ідей людяності, розуміння того, що саме індивідуальні якості людини, а не її матеріальне положення та соціальний статус визначають її достоїнства. Більш того, гуманізм, який відзначався певною елітарністю, не вважав гідними тих людей, які не знали принаймні двох мов, не були ерудитами, навіть якщо це можновладці, все одно вони вважалися недостойним «натовпом».

Гуманізм відзначається і певним демократизмом, адже був відкритий для усіх, хто готовий долучитися до античної мудрості, однак, це не означало, що у своїх морально-естетичних пошуках гуманісти зверталися до народно-демократичних цінностей. Як стверджував найбільш ліберально налаштований Томас Мор, «все для народу, але не через народ». Нагадаємо, що ренесансці свідомо творили високе мистецтво та, вважаючи себе інтелектуальною елітою і духовним цвітом, формулювали загальнолюдські цінності.

Гуманізм характеризується і яскраво вираженою орієнтацією на книжну мудрість, що надавало напрям певної обмеженості і часто викликало критику тих же самих гуманістів. Зокрема, Леонардо да Вінчі (відомий представник італійського Високого Відродження) називав їх «переказувачами чужих творів». Тобто, наголошував на тому, що вони сприймали світ не через власний чуттєвий досвід, а через інтелектуальний досвід древніх. Тож, для гуманістів важливу роль відігравав саме Розум, який однозначно відрізняв людину від тварини.

Крім того, гуманізм мав суто культуроцентричне спрямування, адже гуманісти фокусувалися на вихованні окремих особистостей, а не на зміні суспільних механізмів та політичних інституцій. Мрії ренесансних митців про краще життя мали утопічний характер, на їхнє переконання краще суспільство «універсальних» людей мало виникнути саме по собі, по мірі зростання їхньої освіченості та свідомості.

Варто відзначити, що кількість гуманістів була відносно невеликою, за наявними даними, протягом 300 років Ренесансу «міжнародна республіка» інтелігентів-гуманістів налічувала лише декілька десятків тисяч, втім, не можна не відзначити той культурно-історичний резонанс, який спричинила їхня діяльність.

Ще одним важливим інтелектуально-релігійним рухом тогочасся стала Реформація, яка також певною мірою на окремих етапах підтримувала ідеї гуманізму. **Реформація** – це католицький церковно-релігійний, духовно-суспільний та політичний рух, спрямований на повернення до біблійних першоджерел християнства, який набув форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської влади. Вважається, що ініціатором реформаційного руху став німецький християнський богослов, який відомий ще й тим, що брав участь у перекладі Біблії на німецьку мову, Мартін Лютер. У 1517 р. він оприлюднив 95 тез проти торгівлі індульгенціями, що власне і стало поштовхом до розгортання реформаційних процесів, які згодом призвели до формування різних форм протестантизму в країнах Західної Європи (лютеранство, кальвінізм, англіканство тощо). Реформація виникла і розвивалася під гаслами відродження християнства, закликами повернутися до Нового Заповіту, у якому виражені справжні ідеали християнства.

Виступаючи за очищення основ християнської віри, Лютер наголошував на необхідності повернення до основ релігійного вчення, вважав, що єдиним справжнім авторитетом для християнина є Біблія, віра людини має рятувати її від гріху, а сповідь і купівля прощення за гріхи є святотатством, людина не потребує посередництва церкви у спілкуванні із Богом, тощо.

Варто звернути увагу на той факт, що гуманізм (мав суто світський характер) і Реформація (характеризувалася релігійною домінантою) співіснували, взаємодіяли із різним ступенем інтенсивності. Зокрема, спочатку наміри гуманістів та реформаторів співпадали: і гуманісти, і реформатори негативно ставилися до схоластики. Втім, суть критики була дещо відмінною. Зокрема, якщо гуманісти не сприймали схоластику через її складність, незрозумілість та обмежувальний характер, то реформатори вважали її принципово помилковою. Споріднював ці два напрями і інтерес до античного спадку, який, втім, кожний застосовував у власних інтересах.

Однак, згодом протиріччя цих двох ідеологічних напрямів загострюються, зокрема, коли у 1525 році Лютер та його прибічники осо-

бливо ревно виступили проти концепції необмеженої свободи людської волі, доводячи абсолютний суверенітет Бога та порочність і збоченість людської природи. Як стверджував Лютер в одному зі своїх творів: «Воля без благодаті нітрохи не вільна, а незмінно виявляється полонянкою і рабиною зла, тому що сама після себе вона не може звернутися до добра... Ми все здійснюємо з потреби, а не по вільній волі, тому що сила вільної волі – це ніщо». Тож, поступово гуманістичний та реформаційний рух розходяться у своїх переконаннях, водночас вони очевидно залишають визначний слід у духовно-культурній сфері, сприяючи звільненню людської особистості від схоластичних забобонів та підсиленню вільнодумства у громадському та релігійному житті.

Не дивлячись на певні внутрішні протиріччя, гуманізм сприяв створенню нового типу мистецтва, яке додало умовності та схематичності мистецтва Середньовіччя і зображувало реальну, земну людину у всій повноті проявів її натури.

При формуванні свого мистецтва гуманісти активно зверталися до надбань античного світу. Для них античність була зразком величчя, мудрості, краси, завдяки орієнтації на культуру давніх греків та римлян ренесансі митці відкривали реальний, земний світ, розширюючи спектр зображуваних тем та переносячи акцент із зображення потойбіччя

(Середні віки) до змалювання гармонійного світу реальних, тілесних, живих людей. Саме відроджуючи принципи античного зображення світу та людини гуманісти по-новому відкривали людину і світ.

Кожна історико-культурна доба представляє своє оригінальне бачення людини та світу. Ренесанс у цьому сенсі представив свою естетичну і світоглядну концепцію, засновану на античних принципах та спрямовану на оспівування нового типу особистості. Нагадаємо, що

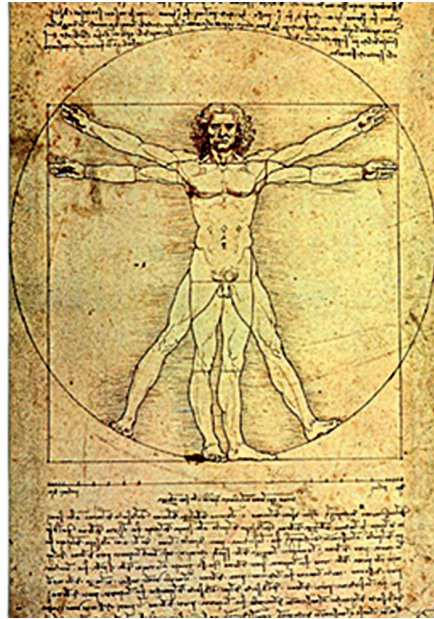

**Рафаель Санті.
Сикстинська мадонна (1513-14)**

формуючи власне бачення ідеалу людини гуманісти також спиралися на давні авторитети. Зокрема, принцип **калокагатії**⁵, основоположний для античності, сприяв формуванню ренесансного культу індивідуалізму. Для гуманістів ідеальною є прекрасна, сильна, гармонійна особистість, яка наділена фізичною та внутрішньою красою, характеризується вихованістю, ерудицією та етико-моральною досконалістю.

Гуманісти сповідували принципи **антропоцентризму**, згідно з яким людина є «вінцем творіння», «найвищою метою буття». Людина перетворюється на такого-соби земного Бога. Наділений свободою волі та волею до дії, ренесансний індивідуум сам визначає свою долю. У цьому контексті цікавим є трактат «Про гідність людини» відомого італійського гуманіста Піко делла Мірандоли, у якому автор створює панегірик людській особистості. Зокрема, змальовуючи бесіду Бога із Адамом, гуманіст наголошує на тому, що будучи істотою не тільки небесною, але й землею, людина, наділена свободою волі, може сама собі обрати долю, сама собі окреслити межі і сутність свого буття, сама може вирішити, якою бути тощо. Таке антропоцентричне замилювання особистістю призводить до ідеалізації і навіть міфологізації земної людини, яка сприймається позитивно у всіх своїх проявах і можливості якої є необмеженими. Як стверджує Альберті, усе прекрасне дароване природою, знаходиться у людині. Згодом таке ставлення призведе до того, що навіть негативні риси як-от підступність та жорстокість, почнуть сприйматися у поблажливому світлі як природні грані людської особистості, яка знаходиться у центрі світобудови.

Нагадаємо, що особливий акцент ренесансці роблять на Розумі, адже звання людини достойний лише той, хто долучений до знань та освіченості (людина – «тварина вчена»). При цьому, особливо цінується

⁵ Калокагатія - гармонійне поєднання тілесної та морально-духовної досконалості в людині.

ся наполегливість у набутті знань, адже вченість не дається людині від природи. Розвиваючи свої здібності, культурна в ренесансному розумінні людина отримує гідність, бо найбільш повно реалізує свій божественний смисл і завдяки цьому стає майже рівною самому Богові. Людина Ренесансу має прагнути набуті «універсальності», тобто увібрати у себе усе можливе розмаїття культури та з'єднатися з такими ж «універсальними» людьми.

Особливо цінувалися і такі риси як активність та кмітливість, які є проявом гострого розуму та свідченням неординарності особистості. Мистецтво меткої відповіді, гострого слівця мали надзвичайну вагомість у тогочассі, а активність індивідуума завжди здобувала позитивні оцінки.

Мозковий штурм: Прочитайте третю оповідку дев'ятого дня твору «Декамерон» Бокаччо. Поміркуйте, на чиєму боці симпатії автора у цій ситуації: товариші славнозвісного героя –простака з цього твору Каландріно, вирішили прогуляти той невеличкий статок, що чоловіча отримав у спадок. Звичайно, що Каландріно хоче вкласти гроші у якусь справу, аби отримувати зиск, його ж приятелі вирішили позбавити його грошенят. Вони підмовляють одного лікаря, який повідомив нещасному чоловікові, що він є вагітним. Прагнучи позбавитися вагітності, бідний Каландріно, який у своїх бідах звинувачує свою жінку («Ой, Тессо, це все ти наробила, бо не хочеш бути насподі, а все щоб ізверху! Я ж тобі казав!»), добровільно віддає гроші цьому шарлатану. Отримавши все до копійки, цей чоловік одразу ж оголошує чоловіка здоровим. Дуркуватий Каландріно не просто радий цій обставині, він постійно і скрізь хвалить цього диво-лікаря, який, мовляв, за 3 дні позбавив його вагітності.

Тілесність ренесансної культури є таким-собі загальним місцем. Звичайно, що відроджуючи античне розуміння людини, митці намагалися відтворити усі іпостасі особистості, тож тіло як «продовження» цієї вільної та розкутої особистості стає надзвичайно фотогенічним і цьому сприяли також відкриття у галузі колористики, оптики та анатомії.

Віра у необмежені можливості людини, у якій гармонізується духовність та тілесність, призводить до того, що світ сприймається у позитивному, оптимістичному світі. Особистість може підкорити собі природу, гармонізуватися з нею та використати її на свою користь. Звертаючи свій погляд на світ земний, реальний, гуманісти розширювали спектр зображуваних тем за рахунок звернення до актуальних

проблем сучасного їм світу. Тож, не тільки королівські та знатні особи опинялися на сторінках художніх текстів та живописних полотен, але й заможні городяни, які зображувалися у вирі повсякденних проблем та побутових справ.

Важливо звернути увагу на той факт, що не дивлячись на прагнення вірогідності у відтворенні дійсності, ренесансні митці часто вдавалися до прикрашання реальних фактів і зображення сильно відрізнялося від моделі. Як приклад можна навести той факт, що відомий своїми численними шлюбами англійський монарх Геріх VIII вибрав у одну зі своїх жінок – Анну Клевську, побачивши її портрет. Водночас, коли він зустрівся із нею особисто, то був розчарований побаченням та через декілька місяців після укладання шлюбу розлучився із нею.

Ренесансі прагнули прикрашати дійсність, надавати їй більш гармонійного та привабливого вигляду. Тож, надзвичайно важливими стали твори, у яких митці намагалися ідеалізувати не лише людину, але й навколишній світ. Ідилічні пасторальні пейзажі та куртуазні стосунки стали цікавим об'єктом для змалювання.

Крім того, гуманісти намагалися представити і своє бачення трансформації суспільства. Перенісши центр уваги із зображення потойбіччя на змалювання реальної дійсності, митці стали роздумувати і над побудовою справедливого суспільства, сприятливого для розвитку вільної та розкутої людської собистості. Тож, від конструювання ідеального Града Божого (святий Августин) перейшли до презентації свого розуміння ідеального Граду Земного, сповненого соціального блага. Якщо Середньовіччя мріяло про небесний рай, то людина

Брейгель старший. Країна ледарів

Відродження марила земним раєм. Часто бажання у багатіїв та бідноти відрізнялися, тож пасторальний світ ідилії для багатих був мало цікавий простим людям, які часто опинялися на межі виживання. Тож, їхні фантазії мали більш прагматично-знижений характер. Для них рай – це місце, де не потрібно працювати і де є багато їжі, тому, доволі великої популярності набуває легенда про країну ледарів. Вона втілюється і у третій новелі 8-го дня «Декамерона» Боккаччо⁶, і у живописній картині Брейгеля Старшого «Країна ледарів» та ін.

Очевидно, що намагаючись прикрасити не вельми привабливу дійсність, гуманісти прагнуть створити свою версію суспільного укладу, тож, Ренесанс став часом появи багатьох утопій (описів (вельми серйозних) світу, заснованого на принципах, котрі відрізняються від тих, на яких базується реальний світ»). Власне у цей час сформувався літературний жанр «утопія», котрий продовжив жити у віках та напочатку XX століття став основою для появи анти- або дистопії.

2.2 Утопії як втілення ренесансної мрії про ідеальне суспільство

Загальне поняття про утопію. Еволюція утопічних уявлень.

Утопія як жанр з'являється у епоху Ренесансу, коли гуманісти розмірковують над тим суспільством, яке може стати ідеальним для нової людини. Тоді ж у загальних рисах формуються основоположні параметри жанру. Примітно, що термін «утопія» має грецьке походження, що засвідчує повагу до античного спадку, який надихав ренесансних мислителів, а також указує на те, що утопічні ідеї були орієнтовані на розуміння високоосвічених людей, яких можна з повним правом назвати Титанами Відродження.

Термін «утопія» позначає художнє зображення ідеального чи наближеного до ідеального суспільного ладу. Варто відзначити, що самі автори таких утопічних творів розуміли малоздійсненність таких мрій про прекрасне суспільство справедливості, навіть засновник цього жанру – англійський гуманіст Томас Мор стверджував, що більше ба-

---

⁶ «в області Навербігрушії виноградні лози підв'язуються ковбасками, за шеляга можна купити гуску ще й гусеня в додачу; там є гора вся із струганого пармезанського сиру; люди, що на ній живуть, тільки те й роблять, що ріжуть локшину, ліплять вареники, варять те все у юшці з-під каплунів і кидають додолу – хто скільки впіймає, стільки й має; а попід горою тече річка з сутого солодкого вина, що в ній і краплі води нема, – такого питва більше ніде в світі не буває». (Боккаччо Д.Декамерон. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=2268>)

жає, ніж сподівається на реалізацію принципів, які викладені у його романі «Утопія».

Важливим є те, що утопійні твори проповідують ідеї кардинальних змін суспільного порядку, при цьому не пропонуючи реальних шляхів та механізмів таких перетворень. Зокрема, коли Т. Мор говорить про відмову від приватної власності на острові Утопія, він не уточнює, яким чином заставити людей добровільно відмовитися від особистих володінь та майна, як навіяти їм ідею про те, що спільне володіння майном, дітьми та жінками може зробити їх щасливими. У сучасних читачів таких питань при читанні твору виникає безліч, адже наше критичне мислення не може змиритися із умоглядними пропозиціями автора. Нам потрібні конкретні відповіді на питання – як трансформувати суспільство соціальної нерівності на ідеальне суспільство рівності для всіх?

Треба, однак, відзначити, що ренесансні твори про ідеальне суспільство базуються на уявленнях про суспільне благо попередніх епох. Зокрема, відомий філософ Давньої Греції Платон у 360 р. до н.е. описав своє бачення ідеального суспільного устрою у діалозі «Держава». Для нього саме держава є втіленням справедливості, тож її інтереси мають бути вищими за інтереси індивідуума, при цьому автор виступав за розподіл праці та вважав, що держава має працювати на благо суспільства, керувати ж таким справедливим суспільством мають справедливі правителі-філософи.

Поміркуйте! Чому, на вашу думку, Платон вважає, що поетам не має місця у ідеальному суспільстві?

Ще одним джерелом для натхнення утопістів Ренесансу стали християнські утопії, а саме: твір «Про град Божий» (413-427) Августина Блаженного. Протиставляючи світ людський та Божий, він вважав, що ідеальний світ належить вічності та Богу, там вічне блаженство і мир. Саме цього світу і треба прагнути.

Отже, ренесансний утопізм, який укорінений у мріях попередніх епох про щастя, представляв нові, вигадані конструкції та спонукав до розмислів щодо ідеального суспільства для нової людини. У епоху Відродження утопії набули форм опису досконалих держав, які нібито були відкриті мореплавцями в епоху Великих географічних відкриттів («Утопія» Т.Мора, «Місто Сонця» Т.Кампанелли, «Нова Атлантида» Ф. Бекона та ін.).

Формування утопії в епоху Відродження свідчить про усвідомлення кризових явищ у суспільстві та прагнення здійснити переосмислен-

ня причин такого стану справ. Тому, наприклад, «Утопія» Т.Мора починається з огляду існуючого у тогочасній Англії соціального укладу та його критики. Очевидно, що слабкий оптимізм щодо можливості трансформації світу на кращій супроводжувався песимістичним баченням ренесансної дійсності.

Провідні риси утопій. До певної міри, утопісти XVI - початку XVII століть відстають від своєї епохи і не розуміють її. У той час як стверджується індивідуалізм, який стане підживлювати нову цивілізацію і сприяти її розквіту, вони проповідують жорсткий колективізм. У момент, коли формується національне почуття і утворюються територіальні держави, вони конструюють держави поза часом і простором, без традицій і минулого – держави, які представляють собою місто або кілька міст.

У період бурхливого розвитку капіталізму утопісти дивним чином відмовляються від приватної власності і грошей. За часів Великих географічних відкриттів, які сприяли розширенню обміну між континентами і встановили більш тісні зв'язки між народами, Томас Мор, Кампанелла і Бекон зберігають ізоляцію держав своєї мрії. У цьому сенсі ідеї ренесансців близькі уявленням античних утопістів, які також створюють моделі ізольованих світів. Нарешті, Відродження у багатьох відношеннях представляло собою відкриття природи; утопії, навпаки, відрізняються такою рисою, як непереможний виклик щодо всього, що є природним.

Автори ренесансних утопій надають перевагу загальним інтересам, вочевидь ігноруючи особистість, яка оспівувалася у тогочасній культурі, її почуття і індивідуальні бажання. Вони змальовують однакові міста, де всюди порядок і симетрія, де все суспільне життя підпорядковується жорстко впорядкованому розкладу. Вони надають величезного значення освіті, але від Платона до Кампанелли воно завжди представлено в строго консервативному дусі.

Утопічні держави орієнтовані на формування громадян, які стануть підтримувати ідеальне місто і нічого не стануть у ньому міняти. Атмосфера цих «щасливих міст» здається задушливою; життя в них є тьманим та сірим. Колективна однаковість, яка породжується занадто добре вивченими законами, і небезпечна беззаперечна підпорядкованість логіці законодавства сприяє створенню відразливого іміджу такого суспільства «клонів» без почуттів та бажань.

Творці утопій дуже легко перетворювалися в теоретиків урбанізму,

---

були глибоко переконані в тому, що організовуючи та регламентуючи простір, у якому мешкають утопійці, можна їх змінити і виховати у необхідному руслі.

Не дивлячись на такий відразливий для наших сучасників образ ідеального суспільства, утопії, втім, привертали увагу до окремих проблем економіки, облаштування міст, **євгеніки**⁷ тощо.

Утопісти наполягали на скороченні робочого дня, на необхідності освіти для всіх, на тому, що культура повинна займати найважливіше місце. В епоху релігійних воєн автори утопій займали позицію віротерпимості, стверджували ідею природної релігії, висловлювалися на користь світу; ці ідеї цілком протиставлялися повсякденній реальності того часу, але вони представляли собою один з найблагородніших заповітів, надісланих гуманізмом прийдешнім поколінням.

Автори утопій поділяють певні загальні ідеї:

- мрію про світ постійного і повного чуттєвого задоволення;
- пошук ідилічних станів блага, що стримується моральними і естетичними обмеженнями;
- орієнтацію на акцентовано впорядковане розумною і моральною державою благополуччя;
- надію на здійснення торжества Добра над Злом;
- проект удосконалення людського суспільства суто за допомогою організаційно-інтелектуальних новацій.

При цьому, загальними основними характеристик утопічних творів були:

- відмова від дослідження реально існуючих умов існування суспільства;
- інтелектуалізм;
- прагнення репрезентувати інтереси людства загалом, а не окремого індивіда;
- акцент на окремих важливих для людей проблемах («вічного миру», науково-технічного прогресу, екології тощо);
- негативне ставлення автора до існуючого соціального ладу;
- прагнення до універсалізму; віра у реалізацію запропонованих проектів перебудування суспільства; відмова від подальшого розвитку проекту та соціальних змін.

---

⁷Євгеніка – напрям у генетиці про спадкове здоров'я людини і шляхи поліпшення її фізичних та інтелектуальних якостей завдяки накопиченню корисних ознак і скороченню (виключенню) шкідливих.

Дискусія: Яким чином античні легенди про «золотий вік» сприяли становленню ренесансного утопізму? Яким чином Великі Географічні відкриття впливали на уявлення про ідеальне суспільство?

Подумайте про сучасне використання слова «утопія», знайдіть приклади його сучасного вжитку. Зверніть увагу на сучасну інтерпретацію цього поняття (наприклад, у британському фантастичному серіалі «Утопія»).

Томас Мор як засновник жанру утопії: життєвий та творчий шлях. Засновником жанру утопії став відомий політичний та суспільний діяч, гуманіст Томас Мор (1478-1535). Не дивно, що саме гуманістичний погляд на світ сприяв тому, що автор спромігся викласти свій проект ідеального суспільства. Цей твір вважається першою соціалістичною утопією, втім, не позбавлений і певних протиріч, відзначається умоглядністю та здається сміливою мрією автора про краще буття.

Мозковий штурм: Ознайомтеся із коротким викладом основних етапів життя Томаса Мора, поміркуйте, які саме обставини життя Т.Мора спонукали його до написання роману «Утопія»?

7 лютого 1478 року	Народився в Лондоні в родині юриста.
1490 рік	Після навчання у школі святого Антонія став пажем кардинала Мортон, архієпископа Кентерберійського і лорда-канцлера.
1492-1494 роки	Навчався в Кентербері-коледжі Оксфордського університету.
1499 рік	Познайомився з Еразмом Роттердамським.
1504 рік	Мора обрано в парламент.
1504-1509 роки	Виступаючи за зниження зборів для короля Генріха VII, Мор потрапляє в опалу і самоусувається від політичної діяльності.
1510 рік	Мора переобирано до парламенту, який скликаний Генріхом VIII.
1515 рік	Почав роботу над своєю першою книгою.
1516 рік	Видана та високо оцінена монархом праця «Утопія».
1518 рік	Мор прийняв пропозицію вступити на королівську службу.
1518 рік	Еразм Роттердамський вперше опублікував латинські вірші Мора.

1520 рік	Допомагав Генріху VIII в написанні спрямованого проти Лютера трактату «Затвердження семи таїнств».
1521 рік	Мора обрано до членів Зоряної палати, він отримав лицарське звання та величезні наділи землі.
1524 рік	Став розпорядником Оксфордського університету.
1525 рік	Став розпорядником Кембриджського університету.
1525-1527 роки	Займав пост канцлера Ланкастерського герцогства.
25 жовтня 1529 р.	Став лордом-канцлером.
1532 рік	Король Генріх VIII проголосив акт про створення англіканської Церкви.
17 квітня 1532 р.	Мор був викликаний на комісію, де відмовився присягати королю і був ув'язнений в Тауері.
1 липня 1535 року	На підставі лжесвідчення Річарда Річа, поплічника Кромвеля, Мор був визнаний винним у державній зраді.
6 липня 1535 року	Страчено Томаса Мора.
1886 рік	Мора зараховано до лику блаженних.
1935 рік	Томаса Мора оголошено святим.

Case Study. Роман «Утопія» Т.Мора має доволі розлогу назву, яка виступає такою-собі анотацією: «Золота книжечка, така ж корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія». Автор розпочав роботу над твором у 1515 році, опублікував його у 1516 році. Цікавим є той факт, що спочатку «Утопія» була видана латинською мовою, що засвідчує факт орієнтації письменника на освічену і обізнану аудиторію гуманістів. Лише згодом текст був перекладений англійською. Варто нагадати і про жорстку цензуру, яка існувала у тогочасній Англії, тож автор послуговується прийомом оповіді від особи вигаданого персонажа (Рафаїла Гітлодея), що мало убезпечити його від репресій.

Твір складається із двох частин, у першій – у похмурих тонах описується Англія епохи Ренесансу, у другій – цій безрадісній картині протиставляється опис щасливого острова, де немає жодних проблем, ні політичних, ні соціальних, ні економічних, ні релігійних. Тож, у першій частині постає непривабливий образ Англії часів Генріха VIII, коли жебрацтво, бродяжництво і злочинність були повсякденною реальністю. Важливим явищем тогочасної дійсності стало так зване «огороджуван-

ня», тобто насильницький згін селян із землі (яку потім огорожували огорожами, канавами), це відбувалося у зв'язку із підвищенням попиту на англійську вовну, тож, землі віддавалися під випас овець, а селяни перетворювалися на жебраків, волоцюг, злодюжок. У цій частині автор висловлює відому думку про те, що **«Ваші вівці, зазвичай такі лагідні, задоволені майже всім, тепер... стали такими ненажерливими і неприборканими, що поїдають навіть людей, розоряють і спустошують поля, будинки й міста»**. Закони повністю відбивали «змову багатих проти бідних», зовнішня політика держав тогочася була водночас і войовничою, і хижацькою, і дорогою. Тож, виникла потреба розповісти про дивний острів, який нещодавно був відкритий мандрівниками.

Острів Утопія має форму півмісяця, що надає можливість безпечно приста- вати кораблям. На острові існує 54 міста, у кожному з яких проживає по 6 тисяч сімейств. Столиця – місто Амаурот. Жителі Утопії об'єднані у сім'ї, у кожній не менше 40 осіб, вони по черзі обробляють поля. Ті, хто цікавиться землеробством, можуть жити у сільській місцевості цілий рік. Економічне життя визначається державою, існує колективна власність. Всі громадяни Утопії є рівними. Робочий день триває 6 годин, спати лягають о 8 вечора, а встають о 4 годині ранку. У кожного є право на самовдосконалення. Уряд, який постійно проводить підрахунок різних статистичних даних, регулює виробництво різних товарів. Грошей немає, достатньо просто попросити те, що потрібно. Існує система взаємодопомоги між містами, коли міста, що процвітають, допомагають тим, що відчувають проблеми. Якщо у сім'ї надто багато дітей, то їх передають у ті сім'ї, де їх менше.

Дорогоцінні метали зневажаються. Золото використовується для виготовлення ланцюгів для злочинців та рабів, а також для виготовлення нічних горщиків. Кожні 10 років утопійці змінюють місце проживання, витягаючи новий будинок за жеребом. Біля кожного будинку є сад.

Острів Утопія

Їжу приймають на острові всі разом, коли поданий сигнал труби. Молоді та старі сідають поруч, чоловіки сідають навпроти жінок. Діти обслуговують старших та їдять стоячи. Перед початком трапези читають вголос якийсь твір, що присвячений моральності, потім всі мають приємну та змістовну бесіду. Під час вечері звучить симфонічна музика.

Управління має сімейний характер. 30 сімейств (сіфогрантія) обирає сифогранта, а вже 200 сифогрантів обирають правителя, який обіймає посаду довічно, тільки якщо його не звільнять у разі прояву деспотизму. Всі важливі рішення приймаються за згоди сенату сифогрантів.

Жителі Утопії відважні на війні, але вони мирні люди. Війну ведуть у разі крайньої необхідності захистити себе або сусідів. Надають перевагу «економічній» війні. При цьому, вони не гребують вбивством ворожого короля, або підкупом своїх прибічників у стані ворогів, адже це може скоротити час війни або взагалі уникнути конфліктів.

Рабство в Утопії існує, але як заміна смертному вироку для злочинців, крім того, передбачається і добровільне рабство іноземців, хоча до них ставлення є більш приязним.

Особливе місце в Утопії посідає сім'я. Подружжя невірність карається рабством. Вік одруження є чітко регламентованим: жінки можуть вступати у шлюб після досягнення 18-річного віку, а хлопці – 22-річного. Оглядини відбуваються у присутності старших членів сім'ї, молодята можуть бачити один одного у оголеному вигляді. У разі, коли подружнє життя стає нестерпним, то дозволяється розлучення.

Мешканці Утопії високо цінують здоров'я, прагнуть до природніх задоволень. Хворих дуже ретельно доглядають, у разі невиліковної хвороби допускається евтаназія⁸.

На о.Утопія мирно співіснують декілька релігій, втім, більшість утопійців вклоняються вищому божеству – Мітрі. При цьому культивується релігійна толерантність та відсутність фанатизму. Священники, яких відносно небагато – 13 на місто, є благочестивими і високо цінуються у суспільстві, вони проводять усі необхідні ритуали та відправи, тіла померлих спалюють, на похронах не плачуть, а співають пісні радості та моляться за душу небіжчика.

Для того, аби подорожувати, утопійці мають отримати дозвіл, навіть якщо вони переміщуються у межах острова.

---

⁸ Евтаназія – практика припинення (або скорочення) лікарем життя людини, яка страждає невиліковним захворюванням, відчуває нестерпні страждання, коли хвороба бере своє, на задоволення прохання хворого в безболісній або мінімально болісній формі з метою припинення страждань.

Лайфхак: Для того, щоб скласти адекватне уявлення про певні явища історичної дійсності, необхідно ретельно читати текст, звертаючи увагу на ті думки та ідеї, що є повторюваними, і які автор хоче довести до вашого відома. Для цього необхідно звернутися до техніки «прискіпливого читання»: текст необхідно перечитувати декілька разів, звертаючи увагу на загальний смисл, далі – на ключові слова та їхні конотації⁹, наступний етап – розуміння внутрішньої логіки побудови тексту та з'ясування його підтекстового значення. Такий спосіб вдумливого читання знадобиться вам у вашій професійній діяльності та допоможе краще розуміти суть письмових повідомлень.

Для систематизації інформації у пригоді стають графічні «помічники» – таблицьки, ментальні карти та діаграми, тощо.

Мозковий штурм: Прочитайте текст роману із застосуванням техніки прискіпливого читання (або прослухайте аудіоверсію роману <https://www.youtube.com/watch?v=4kSEr-mJVLE>). На основі прочитаного (почутого) заповніть наступну таблицю та поміркуйте над тим, наскільки цивілізованим є суспільство на острові Утопія, до якого типу можनावіднести утопічну цивілізацію?

	Коротке резюме	Вкажіть, які риси є ознакою цивілізованого суспільства
Географічне положення		
Державний устрій: правитель чиновницький апарат система відбору чиновників		
Суспільний устрій: розподіл праці використання рабської праці превалюючий тип життя (міський, сільський) ставлення до приватної власності ставлення до грошей та коштовностей характер освіти та навчання стосунки між громадянами		

⁹ Ф Конотація – це емоційно-експресивне значення слова, що доповнює описове значення.

Релігія		
Звичай: сімейнітрадиції шлюбніобряди свята		

2.3. Повторіть загальні риси утопізму та заповніть наступну таблицю:

Риси утопізму	Особливості презентації у романі	Які принципи побудо- ви утопічної держави є співзвучними сучасності- чи абсолютно неприй- нятними для сучасної цивілізації

Саморефлексія: Які враження у вас виникли при ознайомленні із утопічною державою? Чи хотіли б ви опинитися на о.Утопія? Поміркуйте, чим може бути застосований лад Утопії у сучасних країнах та чизберігають актуальність сподівання Мора у сьогодні? Що вас вразило у сімейних та міжособистісних стосунках в Утопії? Яким чином вони провіщують сучасні цінності?

Чи погоджуєтесь із тим, що саме приватна власність є причиною всіх нещасть? Чи є соціалістично-комуністичні ідеї прийнятними у реальному світі?

Репрезентація різних типів утопічних спільнот, заснованих на ідеалах демократії та свободи волі, у літературах Західної Європи. Ознайомтеся із життєвим шляхом Т. Кампанелли та Ф. Бекона, поміркуйте, яким чином обставини їхнього життя та діяльності відбилися на їхньому баченні ідеального суспільства?

Case Study. Т. Кампанелла «Місто Сонця» (переказ)

Цей твір оформлений у вигляді діалогу, який ведуть чернець, що відає монастирським заїздом для прочан та подорожніх, і мореплавець із Генуї, який зупинився в цьому заїзді. Генуезець розповідає про звичай у місті Сонця, яке знаходиться на острові Тапробана десь у Індійському океані.

Місто розташоване на пагорбі, складається з семи великих поясів, або кілець, які мають назви семи планет. З одного пояса до іншого мож-

на пройти однією з чотирьох брукованих вулиць крізь чотири брами, звернені на чотири сторони світу. Місто є неприступним завдяки його географічному розташуванню. Будинки та вулиці Міста Сонця також є незвичними, вони також справляють враження єдиного цілого архітектурного ансамблю.

На вершині пагорбу знаходиться храм, який слугує центром міста. Генуезець детально описує зовнішній вигляд храму, зосереджуючи увагу на його геометричній довершеності та пишному убранстві. Підлога храму прикрашена дорогоцінним камінням, а зі скелі звисають сім золотих світильників, які мають назви семи планет та палахкотять вічним вогнем.

Головою уряду є священник, якого жителі називають Сонце (англійською це означало б «Метафізик»). Ця особа має абсолютну владу як у духовних, так і у світських справах. Його помічниками є три співправителі: Пон, Сін і Мор (англ. мовою означають: Сила, Мудрість і Любов). Сила займається військовими справами та ремісництвом, Любов – дітородінням, вихованням, а також виготовленням ліків та одягу, Мудрість – науками та навчанням та підпорядковує собі перелік вчених, відповідно до наук, які вивчаються (Астроном, Космограф, Геометр, Історіограф, Поет, Логік, Ритор, Граматик, Медик, Фізик, Політик і Мораліст).

У Місті Сонця всі стіни, що формують пояси є розписаними картинами, пов'язаними з певними науками, щоб забезпечити полегшене їх засвоєння. Дорослі краще сприймають лекції, розглядаючи малюнки, а діти змалку, не маючи навиків читання та письма, знайомляться із науками.

Народ міста Сонця походить з Індії, вони вирішили взятися до філософського способу життя на базі спільного володіння благами. Розподіл усіх благ знаходиться у руках службовців. Найбільшим злом у Місті Сонця вважається себелюбство та бажання щось привласнити. Все необхідне вони мають від громади та плекають велику любов до батьківщини.

Люди ставляться один до одного дружно, ніби всі вони належать до однієї сім'ї. Ровесники називають один одного братами, а молодших на двадцять два роки називають синами. Службовці пильно стежать, щоб ніхто нікого не скривдив і щоб стосунки між людьми були істинно братські. Злочини у Місті Сонця якщо і стаються, то вкрай рідко, тому увага уряду прикута до боротьби із людськими вадами, такими як лінощі, зарозумілість, заздрість і т.д. При цьому посади цих урядовців називаються за головними чеснотами, наприклад, Великодушність,

---

Мужність, Цнотливість, Щедрість, Справедливість та ін.

І чоловіки, і жінки в Місті Сонця носять майже однаковий одяг білого кольору, пристосований до різних пор року та до військової справи. Велику увагу приділяють солярії вихованню дітей, приділяючи особливу увагу не лише розумовому, але й фізичному розвитку, на уроках часто влаштовують диспути та дискусії. Кожний отримує роботу у тій галузі науки чи ремесла, де він домогся більшого успіху.

Уряд обирається верховними правителями країни за рекомендаціями народу та наставників у певній галузі. Титул О (Сонця) може отримати лише найкращий громадянин, який має ґрунтовні знання з усіх галузей науки та ремесла, знає історію свого народу, досяг 35-тирічного віку. Сонце займає посаду до того часу, поки не прийде мудріший та гідніший кандидат на місце правителя.

Жителі міста мають спільне добро – житлові будинки, спальні, ліжка тощо. Водночас, раз на шість місяців відбувається ротація за вказівкою керівництва, і мешканці мають міняти місце відпочинку (спальні). Ремеслами займаються і чоловіки, і жінки, останнім, втім, доручають легші види роботи. Музикою займаються лише жінки та діти, молодші прислуговують старшим.

У Місті Сонця не існує шлюбів у їх традиційному розумінні. Всі жінки є спільними і пари обираються за спеціальними критеріями, щоб народити гарних дітей: красиві та статні жінки вступають у шлюб із сильними та статними чоловіками, худорляві – з пишнотілими і навпаки, щоб органічно доповнювати один одного.

Процеси народження дітей суворо контролюються урядовцями та проходять у відповідності до законів астрології. Солярії віддають перевагу природнім якостям людини перед її походженням.

Матері годують немовлят згідно із вказівками Фізика, потім вигодована груддю матері дитина передається під опіку начальниці або начальника (відповідно до статі дитини), тоді вони починають своє навчання через гру, діти носять яскравий, барвистий одяг.

Імена діти отримують від Метафізика у відповідності до їхніх найочевидніших прикмет, тож у місті сонця можна зустріти імена «Гарний», «Товстоногий», «Суворий» тощо. До імені може бути додано прізвище відповідно до таланту чи військового подвигу.

Солярії цінують природну красу, що здобувається завдяки фізичним вправам та роботі. Штучне ж прикрашання себе може навіть призвести до страти.

Всі жителі країни охочі до праці, навіть ті, які мають певні фізичні вади. Всі обов'язки розподілені між соляріями і кожний працює не більше чотирьох годин, решту часу необхідно присвячувати науковим дослідженням, навчанню, диспутам, прогулянкам. Пасивні ігри типу гри у шахи не дозволяються, натомість селеніти охоче грають у м'яча, метаять спис, борються тощо.

Військова справа у Місті Сонця користується повагою – їй навчають і чоловіків, і жінок. Солярії змушені захищатися від ворожих народів, які прагнуть захопити їхнє місто, а також приходять на допомогу товариським народам, щоб звільнити їх від тиранії. Під час війни всім керує Сила на власний розсуд, у надзвичайно важливих справах він радиться з Сонцем. Спочатку солярії намагаються залагодити конфлікт мирним шляхом за допомогою священника, але якщо переговори не вдаються, оголошують війну, і у переважній більшості випадків виграють її.

Після закінчення війни влаштовуються тріумфи за звичаєм римлян: воєначальників нагороджують лавровим вінком, найхоробрішим воїнам дають почесні подарунки. Дезертирів та боягузів карають смертною карою. Втім, переможених ворогів вони швидко пробачують і роблять їм добро, адже на їхню думку головне – морально вдосконалити ворога, а не знищити його вщент.

Окрім війни повагою користується також землеробство і скотарство. Полювання, яке сприймається як своєрідне тренування для війни, теж викликає повагу.

У Місті Сонця доброзичливо ставляться до іноземців, але щоб стати громадянином країни, треба пройти випробувальний термін протягом двох місяців. Мореплавству жителі міста Сонця також приділяють велику увагу, часто відправляються у морську подорож, щоб познайомитися із далекими країнами та подивитися на незвичайні явища природи.

Селеніти ставляться до напоїв вельми помірковано, до дев'ятнадцяти років пити вино заборонено, потім його п'ють, розводячи водою. Старі ж (після п'ятдесяти років) вино не розбавляють. Раціон харчування відповідає порі року та визначається Головним Лікарем, який має стежити за правильним харчуванням. Жителі міста мають багато хитрощів щодо лікування. У Місті Сонця хвороб мало, але хворих завжди гідно доглядають.

На острові не існує окремої системи судочинства. Правосуддя чинить керівник галузі, у якій працює громадянин. Серед покарань є вигнання, позбавлення права на громадське харчування, відлучення

від церкви та заборона спілкуватися із жінками. За тяжкі злочини передбачається страта, або ж застосовується правило «око за око, зуб за зуб». В'язниць у них немає, страту виконує сам народ, вбиваючи засудженого мечем або каменяками. Добровільне покаяння до викриття злочину може пом'якшити кару винному.

Первосвященником у місті є сам О, священнослужителями є тільки вищі урядовці. Вони проводять ритуал очищення сумління громадян у храмі і за участі Сонця, який колективно сповідує всі гріхи, не називаючи при тому імен. Він приносить жертви і молиться богу.

Жертвоприношення відбувається у символічній формі: найправедніший з усіх громадян добровільно погоджується принести себе у жертву, його піднімають у гору до середини малого купола храму, там він вдається до молитов і через двадцять-тридцять днів він стає жерцем і повертається вниз. Цю людину дуже шанують.

У верхній частині храму мешкають двадцять чотири жреці, обов'язок яких – спостерігати за зорями та вказувати на сприятливі моменти для різних видів діяльності. Значна частина організації Міста Сонця ґрунтується на астрології.

У місті є чотири великі свята, які припадають на періоди, коли Сонце вступає в знаки Рака, Терезів, Козерога й Овна, крім того святкують також повний і новий місяць, день заснування міста, роковини різних перемог над ворогами тощо. Святковий настрій створюється за рахунок співу жіночих хорів, звуку фанфар, торохтіння барабанів. Під час цих свят поети славлять видатних полководців та їхні перемоги. При цьому, ті, які вплітають у твір вигадки чи перехвалюють когось із героїв, наражаються на кару. На думку соляріїв, не може гідно носити звання поета той, хто дозволяє собі неправдиво зображувати дійсність.

Громадяни острова надзвичайно поважають Сонце і зірки, ставляться до них як до живих істот. Вклоняються вони Богу, суть якого пізнають у Сонці, називаючи його віддзеркаленням божим, обличчям божим, живим образом, що проливає на землю світло, тепло, життя, животворні сили і всілякі блага. Навіть вітвар у них побудований на зразок Сонця, а священики звеличують бога в Сонці і в зорях, які здаються їм його вітварями, а небо – його храмом. Вони вірять, що бог виявив свою безмежну велич і передусім у небі і в Сонці, яке є його відображенням і неперевершеним творінням».

Вони твердо вірують у безсмертя душі, яка, на їхній погляд, після смерті приєднується до гурту добрих або злих ангелів, залежно від

того, до кого уподібнилась своїми вчинками за життя на цьому світі.

Тож, основну причину людського горя солярії вбачають у привласненні, тому живучи на засадах загальної власності та приділяючи багато уваги дітонародженню та вихованню, їх народ перебуває у гармонії із собою, Богом та світом.

Ф. Бекон «Нова Атлантида»(переказ)

Твір представлений у формі рукопису одного із моряків, які відбули з Перу у плавання до берегів Японії та втрапили у біду, адже попутні вітри змінилися протилежними і їхній корабель віднесло далеко від наміченого шляху. Вони довго блукали океаном, намагаючись знайти землю, і, врешті-решт, удача посміхнулася їм. Вони пристали до берегів невідомого острова, де було облаштовано місто і бухти, втім місцеві жителі не дозволили їм зійти на берег. Лише після переговорів та при згадуванні того, що значна частина матросів хвора, їм дозволили висадитися у порту.

Моряків було розміщено у Домі чужинців, облаштованому спеціально на випадок, якщо у місто прибудуть іноземці. Місцеві жителі поводитися ввічливо і, незважаючи на те, що іноземці завітали до них вперше за довгий період часу, вони не роздивлялися їх, а щиро вітали. Моряків розмістили в чистих, просторих кімнатах з багатим оздобленням, а хворих спрямували до лазарету та забезпечили лікуванням.

За законами Нової Атлантиди чужинцям заборонялося залишати Дім чужинців протягом трьох днів, за умов, що їх забезпечать всім необхідним. Через три дні до моряків навідався завідувач Дому чужинців та разом з ним священник. Віросповідання у Новій Атлантиді християнське, дароване Божим провидінням, за словами священника, втім жителі країни не пригнічують іновірців та дозволяють їм сповідувати ту віру, яка їм до душі.

Голова Дому чужинців повідомив, що з матросами буде вчинено по совісті і розрахунок за послуги та товари вони проведуть із державою або грошима, або товаром. Окрім того, священник розповів мореплавцям історію острова та частково розкрив таємницю того, звідки мешканці Нової Атлантиди знають так багато про Європу та європейські мови. Раніше, за його словами, мореплавання було набагато більш розвинуто, тому мешканці різних країн та континентів могли вільно спілкуватися та обмінюватися культурним досвідом. Однак після падіння Атлантиди (яку нині називають Америкою), яку Бог покарав потопом за надмірне властолюбство, ситуація дуже змінилася і правитель острова вирішив сховати його від інших.

Правителя звать Соломон, він є дуже добрим і бачить метою свого життя забезпечення щасливого існування його співгромадян. Для цього було видано ряд законів, які передбачали припинення торгівлі з іншими країнами та зберігання у суворій таємниці існування та місцезнаходження острова. Мешканці Нової Атлантиди (представники «Дому Соломона» - головної наукової установи острова) кожні 12 років відвідують країни Старого та Нового світу, щоб дізнаватися про зміни в їхній культурі, але приховують, звідки вони приїхали. Чужинцям же, які колись відвідали острів та повернулися з нього, ніхто не вірить, адже їхні розповіді більше схожі на марення, ніж на правду. Втім, більшість моряків взагалі не залишає острова, стаючи громадянами Нової Атлантиди.

Головним святом на острові є Свято родини. Святкувати його може кожен, хто породить не менше тридцяти живих дітей і онуків, як тільки молодший з них досягне трирічного віку; витрати ж по влаштуванню свята бере на себе держава. На ньому влагоджуються сімейні конфлікти та обирається наступник батька сімейства (тирсана). Народ Нової Атлантиди є дуже цнотливим – йому невідомі такі явища як публічні будинки, розпусниці та хтивість. Жителі країни вважають подружнє життя не громадянським зобов'язанням, а священним зв'язком та ніколи не порушують його. До весілля молодята не бачать один одного оголеними – оглядини можуть проводитися перед весіллям лише за участі близьких друзів у водоймах Адама і Єви.

Багатоженство не допускається. Шлюб без згоди батьків хоча і визнається, але карається особливим законом про спадщину. Бо діти від таких шлюбів не можуть успадковувати більше третини батьківського майна.

Якось до міста прибув один з отців Дому Соломона. Цей чоловік запросив чужинців до себе на аудієнцію, де розповів про наукові дива, які відбувалися у Домі Соломона. Він повідомив про різноманітні наукові дослідження, які випереджали науковий прогрес тогочасної Європи на декілька рівнів. Він говорив про дослідження рослинного і тваринного світу, про спостереження за погодою та за небесними явищами, про передові технології у лікуванні та про випробування льотних машин. Також він розповів про обов'язки різних членів Дому Соломона, а саме: збір інформації для дослідів, їх проведення, теоретичне обґрунтування, випробування та оприлюднення. Далеко не про всі результати дослідів повідомляють простому люду – лише про ті, які схвалив

король, втім навіть королеві члени Дому Соломона надають не повний звіт щодо виконаної роботи. Завершивши свою промову, чоловік нагородив мореплавців грошима.

На цьому твір уривається, залишився незавершеним.

Лайфхак! Діаграма Венна – це графічне зображення усіх можливих відношень декількох явищ; це два або більше кола, що накладаються одне на одне. Вона використовується, щоб показати відношення (звичай подібності та відмінності) і візуально організувати інформацію. Перекриті частини кругів представляють подібності між групами, а частини, що не перекриваються, – відмінності. Такі діаграми є наочним способом візуалізації інформації, яка допомагає аналізувати явища, що розглядаються.

Мозковий штурм: Перечитайте інформацію про три ідеальні спільноти Відродження та заповніть наступну діаграму. У тих областях кіл, що не перетинаються, напишіть оригінальні риси кожної з громад, а на областях перетину – спільні характеристики ідеальних суспільств.

Критичне переосмислення ренесансного утопізму в романі «Гаргантюа та Пантагрюель» Ф.Рабле. Необхідно звернути увагу на те, що вже за часів Ренесансу стало очевидним, що мрії утопістів про ідеальне суспільство є нездійсненними. Дивно, але автори утопій власне вступають у протиріччя із провідними тенденціями тогочасся, малюючи ізольовані суспільства, у яких колективне благо тяжіло над індивідуальним щастям, не було приватної власності та освіта мало підкреслено консервативний характер.

Автори утопій часто усвідомлювали те, що вони описують нереальні міста та вигадані країни. Зокрема, Т. Мор переповідає історію Утопії («місце, яке не існує») вустами Гітлодея, ім'я якого перекладається як «той, хто розповсюджує дурниці», а назва міста Амаурот може позначати «примарне місто», або «невідоме місто» тощо. Вже в епоху Ренесансу стали з'являтися перші спроби критично переосмислити або ж іронічно переоцінити ці конструкції утопічних держав.

Вельми показовим у цьому сенсі є твір Франсуа Рабле «Гаргантюа та Пантаґрюель», у якому автор віддав належне захопленню утопічними началом. Він використовував імена з твору Т. Мора: син матір'ю Пантаґрюеля була дочка короля амауротів в Утопії. Пантаґрюель потрапляє на Утопію та допомагає амауротам перемогти ворогів. Хоча згодом згадки про Утопію зникають з тексту, герої продовжують подорожувати по різних дивним країнам, що розташовані на островах – острів Ковбас, Пухнастих котів, Макреонів тощо. У своєму творі Рабле береться до критики багатьох аспектів життя тогочасся, тож і утопічні мрії його сучасників також представлені у гротесковому вигляді. Зокрема, він висміює жорсткий розпорядок дня, який має Гаргантюа, адже герой не має жодної вільної хвилини і знаходиться під постійним наглядом вчителя Понократа.

Очевидною алюзією на Утопію є опис Телемського абатства та способу життя його мешканців, що повністю суперечить монастирському укладу. Тут немає стін, які мають захистити телемітів від зовнішніх спокус, тут немає годинника, який би регулював життя мешканців абатства, адже вони мають керуватися лише покликом здорового глузду та своїми відчуттями. Тут немає місця християнському аскетизму, у монастир приймають і чоловіків, і жінок, вони мають бути молодими, красивими, мати добру статуру та здоров'я. Телемці можуть залишити монастир тоді, коли вони забажають і повернутися до свого нормального життя. Основне гасло монастиря – «Роби, що хочеш», адже Рабле впевнений, що вільні, освічені люди, спілкуючись у порядному суспільстві, від природи мають інстинкт, що повертає його на шлях чеснот та відвертає від пороку.

Case Study. «Гаргантюа та Пантаґрюель» (фрагменти)

«...Гаргантюа звелів для ченців Телемську пустинь [*Телемська пустинь – від грецького телема – бажання*] збудувати як нагороду Жану-Винищувачу (ченцю, який допомагав велетню у війні із королем Пікрохолом).

Гаргантюа ... відвів для цього цілий край Телемський, аж до річки Луари, за дві милі від великого лісу Пор-Юо, після чого ченчик попросив Гаргантюа заснувати тут пустинь, не схожу на жодну іншу.

– Тоді насамперед (сказав Гаргантюа) кругом не має бути мурів, бо решта абатств обмуровані.

– Слушно (сказав ченчик), бо що ж воно виходить? – за мурами як у муравлиську, тільки й чути мур-мур, і взагалі хмуро.

– Тим паче (провадив Гаргантюа), що в деяких кляшторах є така ужанція: як туди ввійде жінка (я маю на увазі жінку чеснотливу і порядну), то в місцях, через які вона пройшла, треба потім провести прибирання, ну, а там буде заведений такий порядок: ретельно прибирати всі ті приміщення, де побували послушник чи послушниця, які випадково туди забредуть. У монастирях усе відміряно, розраховано і розписано по годинах, отож ми, навпаки, подбаємо, щоб там не заводили ні дзигарів, ні циферблатів, усе робитиметься в разі потреби і в удатну пору, бо лічити години – це звичайнісіньке марнування часу. Яка з цього користь? Це ж просто недоумство уважати на бамкання дзвону, а не на голос сумління й розуму. Item [потім (латин.)], у наш час у ченці стрижуться з жінок самі лише сліпі на одне око, чи кульгаві, горбаті, потворні, незграбні, божевільні, причинні, пришелепуваті та увереджені, а з чоловіків шмаркаті, віскряві, безклепкі, дармоїди...

– До речі (сказав монах), куди дівати жінок простих?

– На постриг, – відповів Гаргантюа.

– Ага (сказав ченчик).

– Отож у нас, навпаки, туди братимуть таких мужчин і жінок, які гарні з себе, ставні й товариські. Item, до жіночих кляшторів чоловіки пробираються потаємні і крадькома, отож декретуйте, що жінкам, навпаки, не вільно цуратися мужчин, а мужчинам жінок. Item, і мужчини і жінки, до монастиря вступивши, мають і мусять після року покути провести в монастирі ціле життя, – натомість, за вашим статутом, і мужчини і жінки, що вступили до вас, можуть піти від вас як-хоча, вільно і безперешкодно. Item, зазвичай ченці дають три обітничі, а саме: цнотливості, бідності і слухнянства, – ось чому ви повинні запровадити, що кожен має право одружитися, забагатіти і бавитися цілковитою волею. Щодо вікового цензу, то при вступі для жіноцтва має бути межа – від десяти до п'ятнадцяти років, а для чоловіцтва – від дванадцяти до вісімнадцяти...

На побудову й опорядження абатства Гаргантюа жалував готівкою два мільйони сімсот тисяч тридцять один довгорунний баран і аж до

завершення робіт обіцяв давати щороку під доходи з річки Диви один мільйон шістсот шістдесят дев'ять тисяч екю з зображенням сонця і стільки само з зображенням квочки з курчатами. На заснування й утримання пустині він поклав на рік два мільйони триста шістдесят дев'ять тисяч п'ятсот чотирнадцять нобілів [*Нобіль – старовинна англійська золота монета*] із зображенням троянди, ці гроші гарантувалося земельною рентою, як це підтверджували дві опрічні грамоти.

Сама споруда становила собою шестикутник із високими круглими вежами по кутках, кожна шістдесят ступнів у діаметрі; і формою і розмірами ці вежі були однаковісінькі. Річка Луара плинула на півночі. У її березі бовваніла башта, звана Арктикою; зі східного боку стояла друга башта, іменована Калаерою, ще одна башта називалася Анатолія, ще одна – Месембринна, ще – Гесперія і, нарешті, остання Крієра [*Арктика – північна, Калаера – від грецького калось – добрий, аер – повітря, Анатолія – східна, Месембринна – південна, Гесперія – західна, Крієра – холодна (грекою)*]. Відстань між баштами сягала трьохсот двадцяти ступнів. Будова була семиповерхова, як пивничий поверх уважати за перший. Склепіння другого поверху скидалося на ручки від кошика. Верхні етажі були отинькованіфландрським гіпсом, фігуріє кшталтом нагадували лампади. Дах був критий тонким сланцем і оздоблений олив'яними фігурками маленьких манекенів та звірючок, гарно вирізьблених і позолочених; розмальовані переполасо золотом і блакитом, між вікнами, відстаючи трохи від стін, спускалися з даху ринви; внизу вони завершувалися широкими жолобами, які, ллючи дощівку під кам'яницю, потім скидали її в річку.

Житло було у сто разів пишніше за Боніве, Шамбор і Шантильї, у ньому було дев'ять тисяч триста тридцять два покої, кожен зі своєю вбиральною, кабінетом, шатнею і капличкою і кожен із виходом до парадної зали. Між усіма баштами, посередині житлового корпусу, вилися кручені сходи, де приступки були почасти з порфіру, почасти з нумідійського каменю, почасти з мармуру-серпентину, завдовжки двадцять два ступні, заввишки – три пальці, числом дванадцять між кожною площадинкою. Кожну площадинку вінчали дві прегарні античні арки, – пропускаючи сонячне світло, вони вели до ажурних лоджій, завширшки таких, як сходи, а сходи піднімалися аж під дах і завершувалися павільйоном. Звідусіль такими самими сходами можна було потрапити до парадної зали, а з зали до житлових кімнат.

Між баштами Арктикою і Крієрою містилися чудові книгосховища,

де зберігалися книжки грецькою, латинською, гебрейською, французькою, тосканською та еспанською мовами, причому на кожному поверсі були зібрані книжки лише однією якоюсь мовою.

Посередині пишалися чудові сходи, куди вхід був знадвору і становив собою арку шість туаз [Туаза – міра довжини, дорівнює майже двом метрам] завширшки. Сходи були такі зграбні й широкі, що ними могли братися аж на самий верх шестеро панцерників із сулицями при боці.

Між баштами Анатолією і Месембриною тяглися прегарні просторі галереї, розмальовані настінними фресками з зображеннями подвигів давніх героїв, історичних подій та всіляких краєвидів. Між ними були такі самі сходи і вйстя, як і від річки. А над вйстям буйними античними літерами красувався віршований напис.»

[Напис на великій брамі Телемської пустині повідомляє про те, що вхід до установи закритий брехунам, лиходіям, шахраям, скупим, заздрісникам та ін., натомість двері відкриті для тих, хто живе в любові, хто здоровий тілом, чесний, для красивих жінок].

«Посеред задвірка стояв чудовий водограй з алебастру; угорі три грації, кожна з рогом достатку, і в кожній з пипок, рота, вух, очей та інших отворів лилася вода. Двірські мури підтримувалися масивними колонами з халцедону і порфіру, увінчаними ладними арками, під якими тяглися прегарні галереї, оздоблені мальовидлами, а також рогами оленів, однорогів, носорогів, гіпопотамів, бивнями слонів та іншими дивоглядами.

Помешкання для жінок розташувалися між баштами Арктикою і Месембриною. Решта належала чоловікам. Напроти жіночої половини, між двома першими баштами, обладнано для розваги арену, іподром, театр, басейни і дивовижні триярусні лазні, де не бракувало нічого, а вода була запахуща, оліїста.

Над річкою заведено для прохідок гарний сад із дивним лабіринтом у центрі. Між двома іншими баштами були майданчики для гри в маленьку опуку і великий м'яч. Коло башти Крієри розкинувся сад з усілякими плодовими деревами, посадженими по косині. Сад переходив у великий парк, де водилося чимало дичини.

Між двома дальшими баштами було стрільбище для лучників, аркебузерів та арбалетників; за баштою Гесперією – надвірні будовання, повітки, пекарні, льодовні, за ними – стайні, а перед придомками – соколиний двір під опікою досвідчених сокольників; туди щороку надходили з Кандії, Венеції, Сарматії добірні особні пташиної породи:

орли, кречети, шуліки, балабани, сапсани, соколи, гороб'ятники, кані та інші птахи; приручені й навчені, вони вилітали з замку жиркувати в поле і ловили все, що попадеться. Далі, ближче до парку, розмістилася псарня.

Усі зали, кімнати і кабінети були прикрашені килимами, щораз іншими зі зміною сезонів. Підлогу встеляло зелене сукно. Ліжка – гаптовані ліжники. У кожній вбиральні стояло кришталеве свічадо в усипаній перлами рамі зі щирого золота, таке велике, що відбивало людину на весь зріст. Перед покоями жіночої половини тулилися мешкання для парфумерів та перукарів, через руки яких мали пройти чоловіки перед візитами до жінок. Щоранку парфумери приносили до жіночих віталень рожеву, помаранчеву та миртову воду, а також дорогоцінні кадила і пахощі...

Панії, попервах у новій селитьбі, вдягалися по своїй волі і вподобі. А потім самохіття провели цілу реформу.

Вони почали носити шарлатні або ж рожеві панчішки, рівно на три пальці над коліном; і цей бережок утворювали мережки та обшивки. Підв'язки були під колір рукавчиків і охоплювали ногу над коліном та під коліном; черевички, босовики, пантифлі шилися з жаркого, червоного чи блакитного оксамиту, з торочкуватими розпірками. Поверх сорочки одягався станик із гарного шовковистого камлоту та кринолін із білої, червоної, брунатної, сірої чи там ще якої тафти. На кринолін надівалася спідниця зі срібної тафти, гаптована щирим золотом і шита низзю, або ж як на погоду і хіть, з саєти, з єдвабу, з бархату, жовтожара, брунатна, зелена, попеляста, блакитна, солом'яна, кармазинова, пурпурова, біла, а про свято – спідниця зі златоглаву, зі срібного краму, у кого канетілою, у кого хрещиком оздоблена.

Плащі носили як до сезону: з золотого краму зі срібним гафтом, з червоної саєти, золотою канетілою вкритої, з білої, блакитної, чорної, брунатної тафти, шовкової саржі, срібної парчі, срібної тканини, золотих ниток, саєти чи оксамиту, розцяцькованого щедро золотом.

Улітку замість плащів часом надівали прегарні марлоти з такого краму чи мавританські безрукавки з лілового оксамиту зі срібною канетілою, золотом завлікані, а то ще з золотими шнурами, оздоблені по шву дрібними індійськими перлами. І завжди султан кольору закарвашив, з безліччю золотих дармовисиків красувався на капелюхах. Узимку носили киреї з тафти згаданих кольорів, на рисях, на чорних генеттах, на калабрійських куницях, на соболях та на інших дорогих хутрах.

Рожанці, наручні, ланцюжки, намисто були з самоцвітів, іскриків, рубінів, баласів, діамантів, шафірів, смарагдів, туркусів, гранатів, агатів, берилів, перел і дрібного жемчугу.

Голову вкривали як на пору року, взимку з-французька, навесні з-еспанська, влітку з-тосканська, про дні святкові й вихідні носили французькі капелюхи, скромніші й зручніші за всі інші.

Чоловіки завели свою моду: панчохи, вовняні чи сукняні, шарлатові, рожеві, білі або чорні; оксамитові плюндри тих самих барв чи дуже близьких до них, із гаптуванням і прорізами на смак кожного; жупани зі златоглаву, срібної парчі, оксамиту, отласу, шовку, тафти, такої самої барви, із прорізами, занизуванням і цяцькуванням – просто очі вибирає; шнури шовкові тих самих барв, застібки золоті, з поливою; камізельки і жупани-лудани зі златоглаву, золотої тканини, срібної парчі, оксамиту, прикрашені по своїй волі; плащі, такі самі пишні, як у паній; паси шовкові під колір купини; у кожного при боці шпада, з руків'ям золоченим, ув оксамитових піхвах під колір плюндрів, а вістря філігранної роботи і золоте; такі самі були й запоясники; кресані з чорного оксамиту, заліплені роєм золотих ягід і гузів; на кресанях стриміла всипана золотими лелітками біла пір'їна, з якої звисали гарні рубіни, смарагди тощо.

Проте між чоловіками і жінками панувала така згода, що і ті і ті красувалися в одержі з одного й того самого краму, однакової барви, а щоб не дати хука, молодики мали щоранку сповіщати чоловіків, в чому вийдуть сьогодні панії, бо всі в пустині догоджали дамам.

Але на те, щоб одягатися так гожо і пишно, чоловіки і жінки не гаяли багато часу. Річ у тім, що вранці уже тримали будь-який одяг наготові гардеробники, а жінок притьмом уміли вдягти і прибрати з ніг до голови покоївки. А щоб телеміти хороше прибиралися, під Телемським лісом звели велику світлу кам'яницю з півмилі завдовжки і з усіма пристроями, там мешкали ювеліри, гранярі, гаптарі, шевці, золотошвачки, кармазинники, килимники, ткачі, і кожен правив своє ремесло і працював на телемських братів і сестер. Тканини і крам їм постачав сеньйор Навсікет, відряджаючи щороку до кляштора з Перлових і Канібальських островів сім кораблів із вантажем золотих леліток, шовку-сирцю, перел та самоцвітів. Як перли втрачали із часом свою природну біло-ту, тут відновлювали їхній первісний колір, частуючи ними півнів, на яких це діяло як проносе на соколів...

Ціле їхнє життя підхилялося не законам, не статутам і правилам, а їхній власній охоті й добрій волі. Вставали як заманеться, пили, їли,

---

працювали, спали як забажається; ніхто не будив їх, ніхто не приневолював їх пити, їсти чи ще щось робити. Такий лад запровадив Гарґантюа. Їхнє правило зводилося до однієї клаузули:

РОБИ ЩО ХОЧ,

бо людей вільних, високого коліна, одукowanych, належних до порядного товариства, сама природа обдаровує інстинктом і спонукою творити добрі діла і долати нецноту, і це зветься у них честю. Але як їх тисне і гнобить підлий примус і неволювання, їхня шляхетна любов до чесноти йде на те, аби скинути з себе і звалити ярмо рабства. Бо нас завжди вабить до заказаного і ми прагнемо того, в чому нам відмовлено.

Ця вольна воля породила у телемітів хвальне намагання робити гуртом те, чого, очевидячки, бажалося комусь одному. Як хтось із мужчин чи жінок казав: «Випиймо!» – пили всі; як хтось казав: «Зіграймо!» – грали всі; як хтось казав: «Ходімо гуляти в поле!» – йшли всі. Як хтось забалакував про соколині чи ще які лови, жінки з парадних румаків пересідали на добрих шлапаків і саджали гороб'ятника, сапсана або ж каню собі на ґантовану руку; чоловіки брали з собою інших птахів.

Усі ці люди були вельми обізнані, серед них, як чоловіків, так і жінок, не знаходилося жодного, хто б не вмів читати, писати, музичити, говорити п'ятьма-шістьма мовами і кожною з них компонувати і поезійки і прозу. Ніде, як тут, не було таких хоробрих і ґречних кавалерів, таких ходаків і їздців, моцаків, таких дзиґ, удатних так уміло орудувати всякою зброєю; ніде, як тут, не було таких нарядних і таких гожих, завжди веселих паній, чудових майстрих, до всякого шитва рукомесниць, тімах і знах у всякій жіночій шанованій і дозвольній роботі.

Ось чому, як хтось мусив покинути абатство, чи то на вимогу батьків, чи то з іншої якої причини, він забирав із собою і даму, саме ту, яка платила йому взаємністю, і вони одружувалися; вони і в Телемі жили в мирі та згоді, а побравшись, іще краще; покіль віку кохалися вони так само, як у день весілля.»

Мозковий штурм: Прочитавши уривки із роману «Гарґантюа та Пантаґрюель» Ф. Рабле, **поміркуйте** над тим, які риси утопії присутні у тексті та **зверніть увагу** на позитивні та негативні риси утопічного Телемського суспільства:

Риси утопії

Приклади з тексту

Які цінності європейського Ренесансу репрезентовані у тексті? Якою є авторська оцінка цих цінностей (розмістіть цінності на шкалі – вкажіть їхнє місце стрілочками):

Негативні риси

Позитивні риси

Дискусія: Чи хотіли б ви отримати громадянство Утопії? Наведіть аргументи за (або проти) життя в ренесансній Утопії. При укладанні аргументів виходьте не лише з позицій сучасної цивілізації, але й з позицій аксіології ренесансного антропоцентричного світогляду.

2.3 Образи можновладців у трагедіях В. Шекспіра та ренесансний титанізм

Поняття про ренесансний титанізм та зворотній бік ренесансного титанізму. Словники визначають титанізм як концепцію, згідно з якою людина є всесильною і має необмежені можливості, а також як форму прояву індивідуалізму, що характеризує прагнення людини реалізувати свій інтелектуальний, фізичний та психічний потенціал. Поняття «ренесансний титанізм» має безпосередній зв'язок із античним розумінням людини, а також відсилає до повстання античних титанів проти влади їхнього батька, Урана.

Як уже було зазначено раніше, Ренесансна культура була епохою відкриттів не лише наукових, але й культурних, ця епоха породила цілу плеяду митців, які проявили свої здібності не лише у різних видах мистецтва, але і у науці, філософії тощо. Такі ренесансці як Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело є широко відомими і залишили у спадок нащадкам чудові картини, вражаюче реалістичні скульптури, цікаві літературні твори та передові наукові відкриття. Нагадаємо, що гу-

---

маністи чітко усвідомлювали свою культуротворчу функцію і всю свою енергію вкладали у розвиток нових ідей та проповідування ідеї про необмежені можливості людини. Більш того, ці титани Відродження могли органічно інтегрувати свої відкриття у одній галузі творчості чи знань у іншу. Наприклад, відомо, що Леонардо да Вінчі застосовував знання з оптики при написанні картин, тож за допомогою такого прийому як «серпанок», він робив свої картини більш об'ємними. Ренесансні художники спиралися у своїй творчості на знання математики та анатомії, тому їхні картини і скульптури вражають своєю реалістичністю та анатомічною точністю. Відомі і технічні розробки Леонардо да Вінчі, які випереджали свій час, і революційна теорія множинності світів тощо.

Цікавий факт: на замовлення короля Франциска I у середині XVст. Леонардо да Вінчі змайстрував механічного лева. Він міг не лише рухатися за складною траєкторією, але після прибуття за місцем призначення, у нього на грудях відкривався отвір, у якому знаходилася геральдична лілія (символ французької монархії).

Важливо, що титанізм знаходив свій прояв не лише у особах видатних, неординарних постатей. Прагнення до самовираження було притаманне багатьом людям тогочасся, що у результаті призвело не лише до процвітання меценатства та покровительства творчим людям, але й до певних перекирвань та негативних наслідків. Тож, феномен титанізму мав і зворотній, негативний бік. Найбільш повно цей зворотній бік ренесансного індивідуалізму схарактеризував О.Лосєв, звернувши увагу на його найхарактерніші ознаки.

Адже самостверджувалась не лише творча, висока особистість, але й особистість аморальна. Крім того, у творчій, освіченій особистості часто співіснувала креативна та руйнівна енергія.

Стихійний індивідуалізм призводив до того, що самоствердження людини проявлялося у неабиякому розгулі тваринних пристрасей, у оргіях, до яких вдавалися навіть священнослужителі. Якщо людина помирала, то одразу ж ширилися плітки про її отруєння. Такої зловісної слави здобули Катерина Медічі та сімейство Борджа, які поєднували освіченість та обдарованість із користолюбством та жорстокістю. Для досягнення своєї мети ренесансці вважали за можливе використовувати будь-які засоби, тож такий хижацький розгул індивідуалізму шокував навіть сучасників. Зокрема, Мікеланджело характеризував свій час як «час злочинний та ганебний». Відродження розкріпачило

величезний внутрішній потенціал, який людина накопичила протягом всього періоду Середньовіччя, втім, сама людина не навчилася ще керувати цією звільненою енергією.

Постать В. Шекспіра та розвиток ренесансного театру. Потужну критику розгулу пристрастей, що прирікають людину на загибель, можна знайти у творах В. Шекспіра.

Великий англієць, якого теж без перебільшення можна назвати Титаном Відродження, у своїх творах якомога більш точно відобразив суперечності часу і трагедію особистості, яка опиняється на межі морального вибору та часто відчуває докори сумління або ж власну відповідальність за примноження або викорінення зла у цьому світі.

Не дивлячись на те, що постать та твори В.Шекспіра є доволі добре відомими, втім, ще й на сьогодні ведуться численні дослідження у сфері шекспірознавства та часто відбувається переоцінка усталених, хрестоматійних уявлень про творчий спадок та життя Великого Барда. Його твори здобувають висвітлення під кутом різних новітніх підходів (пост-колоніальних, гендерних тощо студій), а також доволі активно доробок Великого Барда вивчається у контексті інтермедіальних студій.

Він відомий не тільки своїм творчим доробком, але й визначною роллю у формуванні англійської мови. Часто і сьогодні його не лише вивчають у сфері літературознавства, але й досліджують у галузі лінгвістики.

Мозковий штурм: Усі фрази, що наведені нижче і використовуються сьогодні, належать Шекспіру, поясніть їхнє значення:

- Бути чи не бути? ("to be or not to be")
- Чудовисько із зеленими очами ("green-eyed monster")
- Коня, півцарства за коня ("a horse, a horse, my kingdom for a horse")
- Увесь світ театр ("all world's a stage")

Знайдіть сучасний медіапродукт, у якому зустрічаються ці та інші шекспіризми.

Вільям Шекспір мав неабиякий вплив на становлення англійського ренесансного театру, ставши законодавцем мод у елізаветинській драмі. Сам він мав досвід роботи актором, тож мав уявлення про специфіку цього ремесла, згодом він перетворюється на знаного автора драм та пайщика театру «Глобус». Відомо, що сама Єлизавета I Тюдор відвідувала театральні постановки Шекспіра. Власне «Глобус» став таким-собі осередком культурного життя Лондону саме завдяки тому, що там інсценували твори великого драматурга. Важливо звернути

увагу на те, що театральні дії вже давно перетворилися у Англії не лише на чи не єдиний засіб отримання естетичної насолоди та виголошення необхідних істин, але й на доволі прибутковий бізнес. Тож, життя В.Шекспіра в Лондоні було доволі-таки безбідним.

Сам митець реалізував основні тенденції англійського театру, які мали неабиякий відгук у серцях глядачів: поєднання технік античної драми із прийомами площадного, народного театру. Його герої легко переміщуються між локаціями, переходять із меланхолійного до екстатичного стану, кидають виклик суспільству та природі, йдуть на поводу своїх диких пристрасей або занурюються у саморефлексії, поєднують у собі здатність до надмірної жорстокості та тонкого ліризму. Митець підсилив поетичну виразність слова, збагатив промови героїв різними інтонаціями, наповнив свої твори актуальним філософським звучанням. Він писав твори на різноманітні теми, змальовуючи представників різних верств населення. Він створив низку «вічних образів», які ще й сьогодні викликають цікавість театрального загалу. Його роль для англійського театру важко переоцінити, на цьому наголошував, зокрема, і його сучасник Ф.Мерез, який у своїй праці 1598 р. «Скарбниці розуму» ставив Шекспіра у один ряд із Сенекою (великим римським трагіком) та Плавтом (визначним римським комедіографом).

Трагедії у контексті творчого доробку В. Шекспіра. Творчий спадок В. Шекспіра є доволі великим, його перу належать 2 поеми, 154 сонети та біля 37 драм. У своїх творах митець гостро реагував на виклики часу, актуалізуючи давні сюжети, вступаючи у полеміку із своїми літературними опонентами, тощо.

Трагедії посідають особливе місце у цьому контексті, вони були написані у другий період творчості англійського майстра слова та представляють згасання ренесансного оптимізму, демонструють зневіру у всемогутність людини, знаменують перехід до маньєристичного песимістично-фаталістичного світовідчуття.

У шекспірознавстві використовується термін «великі трагедії» на позначення найвизначніших творів Великого Барда – «Гамлет», «Отелло», «Король Лір», «Макбет». Вони характеризуються новим розумінням трагічного, адже герої відкривають для себе дисгармонійність світу, непереборну силу зла, постійно знаходяться у межевому стані морального вибору, страждають від докорів сумління, по-своєму вирішують дилему «бути чи не бути». Кожна із трагедій має неповторну структуру: сцена «мишоловки» є своєрідною кульмінацією у середині

твору («Гамлет»), у трагедії «Король Лір» по суті немає експозиції тощо. У трагедіях часто з'являються фантастичні істоти, які виступають рушіями розгортання трагічних подій, підсилюють містичні та песимістичні настрої.

Гамлет та поняття «гамлетизм». Історія про принца Данського, Гамлета, має давню історію та походить від середньовічної легенди про принца Амлета, вперше викладеної Саксоном Грамматиком у XII ст. Відомо, що В.Шекспір не вигадав жодного з сюжетів. Він їх запозичував або з історії, або з творів інших авторів. За часів Шекспіра поняття «авторського права» ще не існувало, тож, великий драматург проявив свій таланти у реінтерпретації античних, середньовічних та сучасних йому сюжетів. Це викликало незадоволення у його сучасників, як, наприклад, у Роберта Гріна, який назвав Шекспіра «вороною вискочем, прикрашеним нашим пір'ям». Хай би як, але саме у інтерпретації Шекспіра багато сюжетів та образів увійшли до скарбниці світової літератури.

Всім освіченим представникам західноєвропейської цивілізації відомі перипетії життя принца Гамлета, інтерпретація дилем та поведінки цього інтелектуала, представника пізнього Відродження, відрізнялася від століття до століття, характеризувалася відповідно до запитів часу. Саме це робить і образ, і сюжет традиційним та упізнаваним.

Прочитайте трагедію або передивіться фільм та встановіть правильну послідовність подій у трагедії «Гамлет»:

- Гамлета відправляють у Англію.
- Мати Гамлета, Гертруда випиває отруту та вмирає.
- Дядько Гамлета, Клавдій, одружується із матір'ю Гамлета та стає королем Данії.
- Гамлет удає з себе божевільного, щоб з'ясувати, що саме Клавдій вбив його батька.
- Офелія, дівчина Гамлета, помирає.
- Гамлет вбиває Клавдія та й сам помирає від ран.
- Гамлет запрошує акторів та влаштовує постановку п'єси.
- Гамлет вбиває Полонія.
- Лаерт помирає від руки Гамлета.
- Привид повідомляє Гамлету про те, що Клавдій убив свого брата.
- Розенкранц та Гільденстерн намагаються вивести Гамлета на чисту воду.

Внесіть основних претендентів на королівський престол Данії у таблицю:

Ім'я	Стать, походження/ статус	Правомірність засіхань на владу	Вчинки, спрямовані на отримання/ утримання влади

Практично всі персонажі помирають у ході боротьби за владу

Персонаж (ім'я, статус)	Яким чином помирає/ хто вбиває	Причетність/ непричетність Гамлета до конкретної смерті

- Подумайте над поведінкою Гамлета: чи є він справді божевільним? Наведіть аргументи «за» чи «проти». Хто ще у творі був божевільним?
- Поміркуйте над тим, чи мав Гамлет справді право мститися? Чому він вагається?
- Зверніть увагу на монологи Гамлета. Визначте питання, які його хвилюють.

Сам образ Гамлета є трагічним і привабливим для багатьох поколінь читачів всього світу. Тож, на сьогодні сформувалося таке поняття як «гамлетизм», яке ще й досі викликає жваві дискусії. Прочитайте наведені нижче уривки зі статті українського шекспірознавця проф. Торкут Н.М. та сформулюйте своє розуміння цього терміну.

«У повсякденному мовленні поняттям «гамлетизм» послуговуються, коли йдеться про особливий тип людської поведінки, що позначений превалюванням розмислів над вчинками. У довідниковій літературі під гамлетизмом пропонується розуміти «безкінечні міркування,

роздумування, нездатність зважитися на якийсь вчинок», «постійні сумніви» або «нерішучість, придушення волі рефлексією». Відомий радянський режисер Г. Козінцев ... ще у 1960-ті роки писав: «За сучасними уявленнями гамлетизм означає сумніви, коливання, роздвоєння особистості, переважання рефлексії над волею до дії. Так роз'яснює це поняття енциклопедія, і таким ми звикли його сприймати, не задумуючись глибоко над його справжнім значенням. Однак і саме поняття, і кожне з явищ, що об'єднані ним, у різні часи зумовлювалися різними суспільними причинами та мали свій характер».

...

У випадку з лексемою «гамлетизм» маємо ситуацію, коли її вживання у різних контекстах іноді реалізує ті смислові значення, що є суттєво відмінними (філософічність – споглядальність – тотальна розчарованість – відраза до життя – нездатність на вчинок – схильність до суїциду тощо) чи навіть діаметрально протилежними (усвідомлення трагізму буття і зумовлене ним стоїчне протистояння злу – нездатність на вчинок, детермінована слабкістю духу, істеричністю натури або браком волі) тим значенням, які зафіксовані у тлумачних словниках.»

Формування цього поняття відбувалося протягом багатьох століть і до цього процесу долучалися не лише дослідники творчості В.Шекспіра, але й митці, серед яких найвідомішими є Й.В. Гете, С.Т. Колрідж, Г. Мелвіл та інші

«Лексему «гамлетизм» традиційно вживають і на позначення особливого психологічного стану людини, який характеризується чи то «роз'єднанням думки і волі» ..., чи то схильністю до абсолютизації негативних аспектів буття ..., чи то хворобливою меланхолією, що спричинена відразою до зовнішнього світу. Іноді гамлетизм асоціюється також із надмірною рефлексивністю або глибокою філософічністю, які негативно впливають на здатність людини до активної дії.»

Цікавими є розмисли Р.А.Фокса над феноменом гамлетизму, викладені у його розвідці «Рецепція Гамлета» (1993 р.). Науковець пропонує нетривіальні рішення багатьох гамлетівських питань. Зокрема, він пояснює причину зволікань принца із помстою певними тенденціями. До них науковець відносить наступні:

- типову для XVIII ст. театральну практику скорочування тексту п'єси, через що іноді деякі персонажі (приміром, Фортінбрас або Горацію) на сцені могли взагалі не з'являтися;
- деконструкцію «ренесансних уявлень про ідеального придвор-

ного як людину дії»;

– зміни у ставленні соціуму до особи державця, що зумовлювалися соціально-політичною атмосферою початку XIX ст.;

– посилення уваги до внутрішнього світу особистості, що було суголосне духові доби Романтизму.

Усе це, на думку Р.А. Фоукса, призвело до того, що «в Німеччині та і у Франції Гамлет починає сприйматися як схильна до розмислів у пошуках ідеалу людина, що потрапила в пастку світу, який вимагає дії, або ж як шляхетний, здатний на вчинок герой, якого відраза до оточуючого світу сповнила гіркотою та зробила слабким (неспроможним цей вчинок здійснити)».

Таке розуміння літературного персонажа набуло значного поширення та сприяло народженню терміна «гамлетизм». Він мав чималий спектр значень, що пов'язані між собою і укорінені в образі Гамлета – людини зі шляхетними намірами, які вона не здатна реалізувати, вона занадто багато говорить, але неспроможна чогось досягти, вона схильна до меланхолії та сповнена відрази до зовнішнього світу

...

... образ Гамлета можна розглядати як гетеросимволічний конструкт, що формується на перетині декількох образів-символів:

- трагічного героя, на якого покладено непосильну місію;
- посланця небес (minister of God), що покликаний відновити гармонію та виправити час;
- цапа-відбувайла, який приноситься в жертву заради очищення хворого суспільства від скверни;
- рефлектуючого інтелектуала, що розмірковує про тлінність усього земного;
- філософа, який втілює тугу за трансцендентним;
- розчарованого у коханні чоловіка, що зневірився у жіночій природі.»

Дискусія: Як ви розумієте поняття «гамлетизм»? Чи зустрічали ви героїв, схожих на Гамлета, у сучасній масовій культурі?

Лайфхак: Для того, щоб краще зрозуміти сутність подій, зображених у творах, а також причини тієї чи іншої поведінки персонажів, варто «вжитися» у ситуацію та, прогнозуючи перебіг подій, розібратися у суті того, що відбувається. Дуже важливим у цьому плані є прийом «рольової гри», а саме його різновид «Суд над персонажем», адже тут оцінка подій відбувається у режимі реального часу та на основі не

лише емоційного, але й логічного сприйняття ситуації. Тож, розділивши ролі Гамлета, його адвоката, прокурора, суддів, свідків захисту та звинувачення між собою, апелюючи до фактів з тексту та розуміння специфіки соціальних та міжособистісних стосунків у Данії тих часів, спробуйте розібратися у тому, чи винний Гамлет у тому, що вада перейшла до чужоземця, чи є він божевільним, чому він не мститься, але при цьому гине стільки людей, тощо.

Рефлексія: чи був Гамлет справжнім титаном Відродження, чому він не вдається до рішучих дій, яким чином його постать пов'язана з феноменом «зворотнього боку Ренесансного титанізму»?

Необмежена влада та її наслідки у дзеркалі драм В. Шекспіра.

Мозковий штурм: наведіть якомога більше ознак тиранії та прикладів сучасних тираній.

Ренесансна доба заклала основи багатьох понять сучасної цивілізації, як-от цінність особистості, право людини на земне щастя, а також зробило «фотогенічними» нові грані буття людства. Протиставляючи себе ригоризму середньовічної моралі та підкреслено схоластичному характеру середньовічного знання, ренесансці намагаються на основі відродження античного світогляду, створити свій культурний універсум та сформувати власний арсенал морально-етичних норм. Зокрема, до таких аспектів, що потрапляли до поля уваги мислителів Ренесансу, відносилася і проблема влади, визначення її суті та окреслення параметрів особистості ідеального правителя. Очевидною є тенденційність таких підходів до категоризації можновладців, адже за умов стійкої офіційної цензури та залежності авторів від волі правителів, дослідники природи владних відносин не могли бути абсолютно вільними і неупередженими у власних судженнях.

Одним із центральних творів ренесансного політичного дискурсу був трактат «Державець» відомого італійського мислителя, письменника та політичного діяча Нікколо Макіавеллі. Прагнучи до об'єднання розрізнених італійських міст, він намагався представити квінтесценцію іміджу особи при владі. Він відмовляється від теологічної концепції влади та вдається до морального релятивізму, руйнуючи авторитет аристотелівської сентенції про те, що хороший громадянин є і хорошою людиною одночасно.

Суть його політичної доктрини часто редукують до однієї фрази – «Мета виправдовує засоби», що часто сприймається тенденційно, підкреслено негативно і викликає осуд загалом. Католицька церква, під час

Тридентського собору, заявила, що «Державець» є результатом праці самого Диявола, а не звичайної людини. Тож досить швидко формується антимакіавелістська традиція, представники якої звинувачують флорентійця у всіх гріхах. Виникає навіть таке поняття як «макіавелізм»¹⁰, а у психології – «макіавеллістичний тип особистості»¹¹.

Насправді, якщо уважно вчитатися у текст, то стає очевидним, що тези Макіавеллі не повністю відповідають славнозвісній фразі. Будучи свідком кривавих чвар в Італії доби Ренесансу, відомий політичний діяч висловив релевантні ідеї щодо взірцевого державця. Виконуючи дипломатичні місії, Макіавеллі міг ознайомитися із системою управління у тогочасних державах, тож вивчивши систему держуправління у Франції та досвід герцога Романії ЧезареБорджа, італієць побачив усю недолугість флорентійського урядування та поставив своєю задачею популяризацію образу ідеального ренесансного правителя. Він помітив, що кожний урядовець діє ніби за схемою, знаючи яку, на думку Макіавеллі, можна легко втілити свої політичні амбіції.

Перебуваючи при дворі герцога Борджа, Макіавеллі захоплювався його здатністю невпинно йти до цілі і досягати її завдяки жорстким заходам. Тож омріяним для флорентійця став образ монарха, який би не цурався методів, звичних для Борджія, але водночас був би обгороджений найвищою метою – об'єднанням Італії, котра могла виправдати численні засоби, до яких би довелось вдатися на цьому шляху. Саме таке виправдання борджівської поведінки і сприяло демонізації образу самого Макіавеллі.

При цьому, настанови автора мали універсальний характер, мова була живою, а ідеї подавалися у афористичній формі, що зробило «Державця» Нікколо Макіавеллі однією із небагатьох «серйозних» праць масового споживання. Попри популярність, для увіковічнення свого імені, флорентійському мислителю вистачило б і того впливу на політичну теорію, здійсненого ним.

Те, що згодом назвали страшним терміном «макіавеллізм», існувало завжди, і до і після самого Нікколо Макіавеллі, він був лише першим, хто наважився визначити відносини, що були характерними для політичного існування людини протягом довгих часів, як норму. Той факт,

¹⁰ Макіавеллізм – політика, що не зупиняється перед жодними засобами боротьби (обманом, зрадництвом, убивствами) для досягнення своєї мети згідно з ідеями італійського філософа і політичного теоретика XVI ст. Н. Макіавеллі. Пізніше сформувалося поняття макіавеллізму як утілення безсоромності, цинізму й нестримного егоїзму в політиці; підступність, віроломство.

¹¹ Макіавеллістичний тип особистості – нехтування соціальною мораллю, маніпуляція людьми.

що навіть в наш час ідеї трактату можуть піддаватися критиці та здатні розбудити бурю емоцій у деякого типу особистостей, свідчить про те, що доробок флорентійського мислителя досі не втратив актуальності та комфортно існує поза своїм історичним контекстом. Здається, що ідеї Макіавеллі є завжди актуальними та відображають універсальні максими політичного буття будь-якої епохи.

Для того, аби скласти адекватне уявлення про ідеї великого італійця, необхідно звернутися до вивчення його тексту.

Лайфхак: Ментальні мапи як один із засобів структурування здобутої інформації допомагають організувати думки у різних ситуаціях. Для того, щоб створити ментальну карту, необхідно написати свою темупосередині аркуша паперу та обвести її колом, намалювати декілька ліній, що йдуть від кола. На кожній лінії необхідно написати підтему, що відповідає основній темі в центрі., від цих ліній можна провести додаткові тонші лінії для підкатегорій або питань до підтем. При цьому можна використовувати різний розмір шрифтів, символів та кольорів.

Творче завдання: прочитайте уривки із трактату «Державець» Н. Макіавеллі та за допомогою одного із сервісів створіть ментальну карту, яка б відображала концепцію відомого італійського політолога:

Case Study. Уривки із твору Мак'явеллі Н. «Державець» (Флорентійські хроніки; Державець / Пер. з іт. А. Перепаді; Худож.-ілюстратор 1.1. Яхін; Худож.- оформлювачі Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. Харків: Фоліо, 2007. С. 415-488.):

Взагалі треба з'ясувати, що людей слід або жалувати або винищувати, оскільки вони мстяться за легкі кривди, а за важкі мститися не можуть, тому кривда, яка завдається людині, має бути така, щоб уже не боятися її помсти.

Посполиті люди, які завдяки фортуні стають державцями, підносяться легко, але утримуються при владі на превелику силу. На шляху для них нема труднощів, вони летять мов на крилах, але всі перешкоди з'являються, коли вони вже досягли мети.

Проте володар – і це найголовніше – повинен уживатися зі своїми підданцями так, щоб його не змушували змінюватися ніякі випадкові обставини – нещасливі чи щасливі. Адже коли така необхідність настає в дні невдач, то зло вже буде невчасне, а добро твоє виявиться марним, бо його вважатимуть зробленим як вимушений захід, і не буде тобі за нього ніякої подяки.

Отож Державець не повинен мати іншої мети, іншої думки, ніякої справи, яка стала б його ремеслом, окрім війни, її порядків і правил, бо це – єдине ремесло, гідне властителя. В ньому така сила, яка не тільки тримає біля керма тих, хто народився монархом, але нерідко підносить на трон простих людей. І навпаки, можна бачити, що коли монархи думають більше про життєві утіхи, ніж про зброю, вони позбуваються своїх володінь. Головна причина втрати ними держави – нехтування військового ремесла, а умова приходу до влади – мистецтво в цій справі.

Державець, окрім турботи про те, щоб його люди були в порядку й добре навчені, має постійно бувати на полюванні, привчати в такий спосіб тіло до труднощів і водночас пізнавати природу місцевості, приглядатися, де височіють гори, сходяться долини, лежать рівнини, знати властивості річок і боліт і ставитися до цього з якнайбільшою увагою.

Щодо розумових вправ, то Державець повинен читати історію й зосереджуватися в ній на діяннях великих мужів, розглядати їхні вчинки на війні, вивчати причини їхніх перемог і поразок, щоб не допуститися помилок одних і наслідувати приклад інших; найважливіше йому чинити, як уже чинив колись той або той видатний муж, який брав за взірця когось із славних і звеличених в історії, чиє життя і подвиги завжди були у нього перед очима.

Багато хто понавигадував республіки і князівства, зроду не бачені і про які насправді нічого не було відомо. Але така велика відстань від того, як ми живемо, до того, як треба жити, що людина, яка забуває, що робиться задля того, що треба робити, швидше готує собі загибель, ніж порятунок. Адже той, хто хотів би завжди сповідувати віру в добро, неминуче загине серед такої маси людей, чужих добру. Тому Державцеві, щоб утриматися, необхідно навчитися вміння бути недоброчесним і користуватися чи не користуватися цим, виходячи з потреби.

Всякий, я знаю, погодиться, що було б справжнім скарбом, якби знайшовся Державець, який з усіх названих прикмет мав би лише ті, які вважаються хорошими. Та оскільки неможливо ні мати їх усі, ні виявляти їх до решти, бо цього не дозволяють умови людського життя, то Державець має бути настільки мудрий, щоб умів не дати себе зганьбити тими вадами, через які міг би втратити владу, і стерегтися, як може, перед іншими; якщо ж він не в змозі цього зробити, то може дати собі волю без особливих вагань. Нарешті, хай він не боїться стягнути на

себе ганьбу за ті хиби, без яких важко врятувати державу; адже якщо вникнути як слід у все, то знайдеться щось, що здається чесною, але вірність їй була б загибеллю для Державця; знайдеться інше, що здається вадою, але, дотримуючись її, Державець прийде до безпеки й успіху.

Отож я почну з перших названих вище прикмет і скажу, як добре було б здобути славу щедрого. Одначе щедрість, виявлена так, що вона за тобою визнається, тобі зашкодить, бо якщо вона робитиметься зі справжньою чесною і як треба, то про неї не дізнаються і тебе не облишить лиха слава скупаря. Тому, якщо хочеш зберегти серед людей ім'я щедрого, тоді треба не занехати нічого, щоб жити пишно і бучно, і то настільки, що такий Державець завжди витратить на такі справи всі свої кошти і, зрештою, якщо захоче зберегти славу щедрості, муситиме визискувати народ, здирати податки і йти на все, що можна, аби лиш добути грошей. Це потроху зробить його ненависним для підданців, і оскільки він збідніє, то ніхто його не шануватиме; з такою щедрістю, скривдивши багатьох, обдарувавши лише кількох, він дошкульно відчує першу ж скруту і загине від найменшої небезпеки; якщо ж він це зрозуміє і захоче зупинитися, то зараз же наразиться на звинувачення в скнарості. Тим-то, якщо Державець не може, не шкодячи собі, так виявити цю чесноту щедрості, щоби про неї знали, то, якщо він розсудливий, не треба йому боятися прізвиська скнари, – адже з часом його завжди вважатимуть щедрішим, коли побачать, що завдяки його ощадливості йому вистачає наявних прибутків; що він може захищатися від тих, хто воює з ним, і йти в походи, не обтяжуючи народ. Отож він буде щедрим для всіх, у кого нічого не забирає, а таких переважна більшість, а скупим для тих, кому не дає, себто для небагатьох.

Отож Державцеві, щоб не руйнувати своїх підданців, щоб мати змогу захищати себе, не стати бідним і зневаженим, не бути змушеним зробитися хижим, слід дуже мало зважати на прізвисько скупаря, бо це одна з тих вад, завдяки якій він царює. І якщо хтось скаже: Цезар досяг вищої влади щедрістю, і багато інших дійшли до верховин, оскільки були і мали славу щедрих, то я на це відповім: або ти уже Державець, або ще тільки на шляху до влади. В першому випадку щедрість шкідлива, у другому, безперечно, необхідно вважатися щедрим.

Ніщо не виснажує так як щедрість. Виявляючи її, ти втрачаєш здатність виявляти її надалі і стаєш бідним і зневажуваним або, намагаючись уникнути нуждоти, робишся хижим і ненависним. А найбільше,

---

чого Державець має остерігатися, це викликати до себе зневагу і ненависть, а щедрість веде тебе і до того, і до того. Тим-то мудріше залишитися з іменем скупця, що хоча і стягає на тебе неславу, але не ненависть, ніж бажаючи бути названим щедрим – неминуче дістати ім'я хижака, а це – безчестя й ненависть.

Переходячи до інших прикмет, згаданих раніше, я скажу, що кожен повелитель повинен прагнути до того, щоб його вважали милостивим, а не жорстоким. Однак треба застерегти від недоречного вияву цього милосердя.

Державець не повинен боятися, що його ославлять безжальним, коли йому доведеться утримати своїх підданців у єдності і вірності. Адже, покаравши тільки кількох для прикладу, він буде милостивіший за тих, хто своєю надмірною поблажливістю попускає розвинутися безладдю, яке породжує убивства чи грабунки: це звичайно потрясає цілу громаду, а кари, накладені Державцем, падають на окрему людину. З усіх властителів новому Державцеві найважче за інших уникнути славу жорстокого, оскільки нові держави оточені небезпеками.

Все ж Державець має бути обачним у своїй довірливості і вчинках, не лякатися себе самого і діяти неквапливо, з мудрістю і людяністю, щоб зайва довірливість не призвела до необережності, а надто велика підозріливість не зробила його нестерпним. Звідси виникла суперечка, що краще: щоб його любили, а не боялись, чи навпаки. Відповідають, що бажано було б і те, і те. Але оскільки поєднати це важко, то куди краще навіювати страх, ніж бути любимим, якщо вже без чогось одного довелося б обійтися. Адже про людей загалом можна сказати, що вони невдячні, непостійні, лицемірні, боягузливі перед небезпекою, жадібні до наживи. Поки їм робиш добро, вони всі твої, пропонують тобі свою кров, майно, життя, дітей, все це доти, доки потреба далека, як я уже сказав, але тільки-но вона починає наблизитися, люди вчиняють бунт. Державець, який повністю покладається на їхні слова, вважаючи непотрібними інші заходи, пропаде. Річ у тім, що дружба, здобута грішми, а не величчю й шляхетністю душі, хоч і купується, але насправді її нема, і коли настане час, на неї розраховувати годі; при цьому люди менше бояться образити людину, яка викликала любов, ніж того, хто діяв страхом. Адже любов тримається узами вдячності, але оскільки люди лихі, то ці узи рвуться при всякій слушній для них нагоді.

Страх же ґрунтується на боязні перед карою; він не полишає тебе ніколи.

Одначе Державець повинен навіювати страх таким чином, щоб коли й не заслужити любові, то уникнути ненависті, бо цілком можливо страхати і водночас не стати ненависним. Він завжди цього доб'ється, якщо не займе ні майна громадян і підданців, ні дружин їхніх. Коли доведеться все-таки пролити чиюсь кров, це треба робити, маючи для цього достатнє виправдання і явну причину, але більше треба утримуватися від чужого маїна, бо люди скорше забудуть батькову смерть, ніж утрату спадщини.

Крім того, привід забрати майно завжди підвернеться, і той, хто починає жити грабунком, завжди знайде привід захопити чуже; навпаки, нагоди пролити кров куди рідші і трапляються не так швидко.

Коли ж Державець виступає з військом і під його рукою багато вояків, тоді, безумовно, треба не бентежитися славою жорстокого, бо без цього в війську зроду не буде ні єдності, ні готовності до дії.

Повертаючись до того, що треба Державцеві, щоб його любили або боялись, я роблю такий висновок: оскільки люди люблять, коли це їм до вподоби, а бояться по волі властителя, то мудрий Державець повинен спиратися на те, що залежить від нього, а не на те, що залежить від інших. Треба тільки, як я вже казав, зуміти уникнути людської ненависті.

Кожен розуміє, як похвально для володаря виконувати дане слово і жити правдою, а не лукавством. Одначе, як показує наш досвід, великі справи вершили саме ті владарі, котрі не дуже пам'ятали про свої обіцянки, уміли спритно дурити простаків і, зрештою, подужали тих, хто покладався на чесність. Отож треба знати, що боротися можна двома способами: з допомогою законів і з допомогою сили.

Перший спосіб притаманний людині, другий – звірам. Та оскільки першого не завжди достатньо, доводиться вдаватися до другого. Тому владареві необхідно навчитися бути не лише людиною, а й звіром.

Оскільки владар змушений добре наслідувати звіра, він повинен взяти за приклад лиса й лева: перший беззахисний проти сітей, а другий беззахисний проти вовків. Отже, треба бути лисом, щоб розпізнати сильце, і левом, щоб лякати вовків. Покладатися лише на одну лев'ячу силу, значить, нічого не розуміти. Отже, розумний правитель не може і не повинен бути вірним даному слову, якщо така вірність повертається проти нього і якщо вже немає тих причин, що змусили його дати обіцянку. Звісно, така засада нікуди б не годилася, якби всі люди були добрі, та оскільки вони лихі і не встоять на слові, даному тобі, то й тобі

нема чого справджувати слово, дане їм. У владаря завжди знайдуться законні причини для виправдання.

Щоб показати, скільки угод про замирення, скільки обіцянок стали через віроломство владарів непотрібними папірцями, порожнім звуком, за прикладом не треба далеко ходити. Хто спритніше за інших зумів діяти по-лисячому, той і виграв. Одначе треба навчитися добре приховувати в собі лиса, бути великим вдавальником і лицеміром: адже люди такі простодушні, такі недалекі в своїх нетерплячих домаганнях, що ошуканець завжди знайде того, кого можна ошукати.

Отже, владареві зовсім не обов'язково мати всі ці згадані чесноти, але обов'язково треба поводитися так, ніби він їх має. Більше того, я наважуся навіть сказати, що коли він має ці чесноти і завжди згідно з ними чинить, то це небезпечно, і що завжди краще тільки вдавати, ніби ти їх маєш. Владар повинен здаватися милосердним, вірним, людяним, щирим, побожним, але йому треба так панувати над собою, щоб при потребі він міг стати зовсім інакшим і робити все навпаки. Дуже важливо зрозуміти ось що: владар, а надто новий владар, не може керуватися всіма тими чеснотами, які створюють у людей добру славу, бо для збереження влади часто буває необхідно діяти не так, як велить вірність, милосердя, людяність, релігія. Нарешті, він повинен бути завжди готовим повернутися туди, куди віє вітер і хиляться терези удачі, не перестаючи, як я вже казав, по змозі робити добро, але вміючи вдатися, якщо це необхідно, до зла.

Отож владар має особливо стерегтися сказати хоч одне слово, яке б суперечило п'яти названим вище чеснотам, щоб, слухаючи його і дивлячись на нього, завжди здавалося, ніби владар – весь благочестя, вірність, людяність, щирість, побожність. Видимість цієї останньої чесноти найважливіша.

Люди взагалі судять більше на око, ніж на дотик. Дивитися може всякий, а торкатися – лише декотрі. Кожен бачить тебе так, як ти йому здаєшся, тільки декотрі можуть відчувати, який ти насправді, і ці декотрі навряд щоб виступили проти думки більшості, підпертої могутністю влади. Зрештою, про діла всіх людей і найбільше – владарів, якщо владарі тільки підсудні, судять з успіхів. Владареві досить лише дбати про перемогу і про державну безпеку – засоби завжди здадуться всім чесними і похвальними, бо юрбі важливий тільки успіх. Світ простацький, і це видно лише тоді, коли юрбі нема на кого спертися. Один сучасний владар, чийого імені краще не називати, завжди проповідує

тільки мир і чесність, хоч насправді він їм заклятий ворог. Аби він зберігав мир і чесність, то не раз уже позбувся б і слави, і трону. Владар, повторюючи ще раз, повинен намагатися уникати всього, що викликало б до нього загальну ненависть і зневагу. Виконуючи це правило, владар завжди буде на висоті і йому тоді не страшні ніякі інші докори. Найбільше владаря починають ненавидіти тоді, коли він зазіхає на майно і жінок своїх підданців.

Це треба пам'ятати. Доки в народу не віднімають ні майна, ні честі, доти він спокійний. Доводиться тільки боротися з небагатьма честолюбцями, яких можна легко приборкати тим чи іншим способом. Владаря зневажають тоді, коли він має славу непостійної, легковажної, зніженої, слабодухої, нерішучої людини. Цих вад владар повинен остерігатися, як підводного каміння, намагаючись показати в своїх діях велич і мужність, розважливість і твердість. У стосунках зі своїми підданцями бажано, щоб його присуд завжди був непохитний і щоб усі знали, що його годі комусь ошукати чи перехитрувати.

Владар, що викликає таку думку про себе, завжди буде у великій пошані, а проти того, хто в пошані, важко учиняти змову і важко його розбити, якщо знають, що він видатний муж і великий авторитет для людей. Річ у тім, що владареві можуть загрожувати дві небезпеки: одна, внутрішня, з боку підданців, а друга, зовнішня, від чужоземних можновладців. Від другої захищаються з допомогою доброго війська і добрих союзників. Якщо є добре військо, завжди знайдуться й добрі союзники, і внутрішнє становище завжди буде міцне, якщо міцне становище зовнішнє, аби лише якась змова не викликала чвар. При погіршенні зовнішніх стосунків владар завжди зуміє відбити ворожий напад, якщо він правив і жив так, як я казав, і якщо він не розгубиться при цьому.

Якщо ж немає загрози від чужинців, то треба дивитися, щоб не змовлялися таємно проти тебе твої ж такі підданці. Від цього владар може цілком уберегтися, намагаючись не викликати в людей ненависті й зневаги до себе й залагоджуючи справи так, щоб народ був задоволений ним. Останнє найголовніше, як я вже не раз про це казав. Найкраще, чим може захистити себе від змов владар, це не будити до себе загальної ненависті; адже змовники завжди вірять, що вбивство владаря порадує народ. Якщо ж вони бояться народного обурення, то навряд щоб зважилися виступити, бо сама змова пов'язана з величезною небезпекою. Як видно з історії, змов було дуже багато, та лише де-

---

котрі з них закінчилися вдало. Річ у тім, що змовник не може бути одинаком і повинен шукати серед невдоволених людей собі *спільників*. Але, розкривши душу якомусь невдоволеному, ти даєш йому змогу відзначитися, бо, виказавши тебе, він може сподіватися на всілякі блага. Бачачи з одного боку певну вигоду, а з другого сумнівну й небезпечну затію, цей спільник повинен бути вірним другом тобі або зятим ворогом владаря, щоб не зрадити тебе. Коротше кажучи, за плечима змовника немає нічого, окрім страху, підозрілості, побоювання кари, і це його зв'язує, за владарем же стоїть велич трону, закони, захист друзів і держави, і це його охороняє. До того ж, якщо владар користується повагою в народі, то важко уявити, щоб хтось наважився на змову проти нього. Адже змовник звичайно ризикує ще до здійснення свого лихого наміру, а добившись успіху, він повинен боятися народу, ворожого до нього, а від народу ніде не втечеш.

Тут треба зазначити, що ненависть породжується як добрими, так і лихими справами. Ось чому трапляється, як я вже казав, для збереження держави відходити від доброчесності. Адже якщо всі ті, хто тримає тебе при владі, – народ, солдати чи панство, – звикли до розбещеності, і тобі доводиться потурати їхнім примхам, задовольняти їх, то тоді добрі справи – вороги твої.

Ніщо не викликає такої пошани до владаря, як його великі діяння і особистий приклад рідкісних доблестей.

Так само важливо владареві давати приклад рідкісної чесноти і в справах внутрішніх

Але що найважливіше – владар повинен уміти кожним своїм вчинком створювати про себе славу, як про велику й видатну людину.

Владаря шанують ще й тоді, коли він не лукавить у своїй ворожнечі або своїй дружбі, тобто коли він відверто заявляє про своє рішення виступити проти когось на чиємусь боці. Це завжди краще, ніж дотримуватися нейтралітету; бо якщо воюють між собою два твоїх могутніх сусіди, то після перемоги одного з них тобі так чи інакше доведеться боятися переможця. В обох випадках для тебе завжди краще стати на чийсь бік і вести відкриту війну.

Якщо ти цього не зробиш, то станеш здобиччю переможця, на зловтіху переможеного, і не буде тобі ні виправдання, ні захисту, ні притулку. Адже переможцеві не потрібні друзі, які не допомагають йому в нещасті. Одвернеться від тебе й переможений, бо ти не захотів зі зброєю в руках поділити його долю.

Отож так воно й ведеться: той, хто тобі недруг, домагатиметься від тебе нейтралітету, а той, хто тобі друг, проситиме твого відкритого виступу зі зброєю. Нерішучі владарі, щоб уникнути небезпеки в дану хвилину, найчастіше погоджуються на такий нейтралітет і переважно гинуть. Але якщо владар сміливо стане на чийсь бік і той, до кого ти прилучився, вийде переможцем, то, попри свою могутність і владу над тобою, він буде тобі зобов'язаний, і між вами запанує щира дружба. Люди не настільки підлі, щоб у цьому разі кривдити тебе, показавши приклад такої невдячності.

Нарешті, перемога ніколи не буває такою цілковитою, щоб переможець міг дозволити собі потоптати все, навіть елементарну справедливість. Якщо ж твій союзник зазнав поразки, він тебе не покине напризволяще; допоможе в міру сил, і ти, ставши його товаришем по нещастю, ще дочекаєшся кращих часів.

Коли ж ті, хто воює між собою, не такі могутні, щоб тобі боятися переможця, тим обачніше стати на чийсь бік.

Так ти зумієш повалити одного з ворогів з допомогою того, хто мав би його рятувати, аби був розумний. Після перемоги він залишиться в твоїх руках, а переможцем при твоїй підтримці він вийде неодмінно. Але владареві для нападу на інших треба остерігатися укласти спідку з дужчим за нього самого, якщо тільки, звісно, його не змушує необхідність.

Адже після перемоги ти опиняєшся в його руках, а владарі повинні по змозі уникати залежності від інших.

Владар повинен показувати себе меценатом і покровителем талантів у тому чи іншому мистецтві. Крім того, треба заохочувати своїх громадян розвивати торгівлю, сільське господарство і всякі людські ремесла, щоб ніхто не боявся множити своє добро чи відкрити нову крамницю, остерігаючись конфіскації або податків. Треба подбати й про нагороди тим, хто збирається все це робити і хто добивається так чи інакше збагачення свого міста і держави.

Нарешті, владар повинен влаштовувати свята й розваги для народу, і, оскільки кожне місто поділене на цехи та спілки, правителеві треба рахуватися з цими об'єднаннями, бувати іноді на їхніх зборах, показувати свою великодушність і щедрість, проте ніколи не забуваючи про велич свого сану, бо його не можна принижувати за жодних обставин.

Немалою справою для владаря є добір радників. Які вони в нього – добрі чи погані, – це залежить від мудрості правителя. Щоб судити про розум владаря, треба побачити його оточення. Якщо наближені діло-

---

вирішити й віддати, владаря можна вважати мудрим, бо він зумів розпізнати гідних помічників і прихилити їх до себе. Але якщо вони не такі, то владар зразу падає в наших очах, бо найбільшої помилки він допустився саме в цьому доборі.

Адже є люди трьох складів розуму: один доходить до всього сам, другий – за допомогою інших, а третій не досягне істини ні сам, ні з чийшою допомогою. Першу людину можна назвати мудрою, другу розумною, а третю недалекою.

І якщо владар здатний розпізнати в чийхось словах і вчинках добро чи зло, то хоч йому бракує гострого розуму, але він відрізняє добрі діла міністра від поганих; знаючи, що його похвалять за одні і лятимуть за інші, радник не пробуватиме ошукувати свого повелителя і поводитиметься чесно. Для перевірки міністра є один непомильний спосіб: якщо ти побачиш, що радник більше думає про себе, ніж про тебе, і в усіх справах шукає власної користі, то з такої людини ніколи не вийде доброго міністра, ти не можеш на неї покластися.

Той, кого ти ставиш при кермі, повинен завжди думати не про себе, а про владаря і не сміє навіть згадувати при ньому про якісь інші справи, окрім державних. Своєю чергою, і владар для заохочення радника повинен турбуватися про нього, виявляти йому пошану, озолотити його, прихилити до себе, поділяючи з ним і честь, і відповідальність, щоб радник бачив свою цілковиту залежність од владаря і щоб великі почесті й велике багатство не викликали в нього прагнення ще більших почестей і багатства, а висока посада змушувала його боятися змін. Отож, якщо міністри і владарі поведуться так, вони можуть довіряти один одному, а якщо справа стоїть інакше, тоді не буде добра ні для того, ні для того.

Хочу нагадати про одне дуже серйозне лихо, якого владарям важко уникнути, якщо вони не мають проникливого розуму і не вміють добирати людей. Річ у тім, що при дворах повно облесників. Адже людській вдачі властиво так тішитися власними ділами і так помилятися в їхній оцінці, що важко уберегтися від цієї зарази; якщо ж хто пробує її позбутися, то виникає загроза викликати зневагу до себе. Тому від лестощів існує тільки один спосіб: домогтися того, щоб люди не боялися казати тобі правду.

Але якщо її почне тобі казати всякий, то пропаде пошана до тебе. Тому розумний владар мусить триматися золотої середини: оточивши себе мудрецами, дозволити говорити правду в вічі самим їм, та й то

лише про справи, які його цікавлять. Цікавитися ж думкою своїх радників треба про кожну справу, а вже ухвалювати рішення необхідно самому.

Поводитися з цими радниками, – чи ти збираєш їх гуртом, чи викликаєш поодиноці, – слід таким чином: хай вони знають, що чим вільніше говоритимуть, тим більше сподобаються владареві. Окрім них, не треба слухати нікого і завжди проводити в життя прийняту тобою постанову.

Хто чинить інакше, той або впаде жертвою облесників, або стане нерішучою людиною, приреченою вічно вагатися, яку пораду прийняти: тоді його перестають шанувати.

...владар повинен постійно звертатися за порадою, але тільки коли цього хоче він сам, а не інші. Ба більше, треба в кожного відбити охоту радити йому в будь-чому, якщо він сам про це не попросить. Сам же владар повинен не тільки постійно запитувати радників, а й терпляче слухати правду і виявляти невдоволення тими, хто спробує правду приховати. Якщо декому здається, що владар може жити не своїм розумом, а лише завдяки добрим порадам оточення, то це, безперечно, помилка. Річ у тім, що є таке загальне неспростовне правило: владар, не наділений природною кмітливістю, не може мати добрих радників, хіба що він цілком довіриться комусь одному, хто наставляв би його в усьому і був би мудрецем. А проте хоч це річ можлива, але ненадовго, бо такий міністр скоро відняв би в нього владу. Якщо ж владар, не наділений природною кмітливістю, звернеться за порадою не до одного міністра, а до кількох, він ніколи не дістане однакових думок і сам не зуміє узгодити ці різні думки. Кожен радник гнутиме туди, куди йому вигідніше, а владар, не помічаючи цього, не зможе виправити їх. І тут, як не добирай цих радників, а вдача людська завжди схильна до лихого, якщо тільки необхідність не приведе їх до добра.

Отож звідси випливає, що саме добрі поради, хто б їх не давав, породжуються мудрістю владаря, а не мудрість владаря породжується добрими порадами.

Мені добре відомо, як багато людей дотримувалися і дотримуються думки, ніби все на цьому світі направляється долею і провидінням, а ми самі з нашим розумом не тільки негідні змінити нічого, а навіть геть-то безпорадні.

Інакше кажучи, неварто надто надирватися на тій чи іншій роботі, а краще в усьому покластися на долю. Особливо ця думка укріпилася в нашу добу, коли, всупереч усякій людській передбачливості, щодня

перед нашими очима робилися й робляться великі перевороти. Іноді, міркуючи про це, я теж починаю схилитися до думки цих людей.

Одначе, щоб не відкидати зовсім такого поняття, як свобода волі, можна, по-моєму, визнати тут таку істину: доля розпоряджається половиною наших учинків, але керувати другою половиною дає нам самим. Доля подібна до однієї з тих бурхливих річок, що під час повені затоплюють долини, валять дерева й будинки, переносять землю з місця на місце. Кожен тікає від паводка, поступається його натискові, не в змозі чинити опір. І хоч усе це так, це ще не причина, щоб люди мирного часу не могли уживати запобіжних заходів, зводячи греблі й гаті, аби при новому розливі одводити воду в канал чи послабити напір невтримних і згубних валів. Так само проявляє себе й доля: вона показує свою силу там, де не зустрічає організованого опору, і повертає свої удари туди, де, як вона знає, не зведено гатей і загород, щоб стримати її.

Якщо владар цілком покладається на долю, то він гине, тільки-но доля змінюється. По-моєму, щасливий той, хто вміє пристосовуватися до обставин, так само як нещасливий той, хто не відчуває нових часів. Адже ми бачимо, що для досягнення мети, поставленої перед кожним, тобто слави й багатства, люди йдуть різними шляхами: один з оглядкою, інший з навальністю, один бере силою, інший хитрощами, один обережністю, інший нетерпінням; і кожен може добитися свого. Трапляється, з двох людей, які йдуть тою самою дорогою, один приходить до мети, а другий – ні, так само як двоє, простуючи різними шляхами, однаково здобувають успіх, хоч один ішов дуже обережно, а другий напролом. Це залежить від того, наскільки їхнє поведження відповідає чи не відповідає духові часу. Через те й стається, що двоє людей, хоч і чинять різно, досягають однієї мети, а з двох інших людей, хоч вони діють однаково, один здобуває успіх, а другий – ні. Від цього ж залежить добро чи зло: адже якщо хто править м'яко й лагідно, як велють часи й події, то його правління добре і він блаженствує, але варто часові і подіям змінитися, як він пропадає, не можучи змінити свого поведження. Нема такої розсудливої людини, щоб вона зуміла завжди пристосовуватися до нових часів, оскільки не в нашій волі переробити власну вдачу, і якщо людина завжди здобувала успіх, ідучи однією дорогою, то її годі переконати звернути з неї. Ось чому обережний, коли настане час іти напролом, не зуміє цього зробити і пропаде. Якби разом з часами й подіями могла мінятися людська вдача, то доля її залишалася б незмінною.

Рефлексія: використовуючи ментальну карту, створену на основі трактату Макіавеллі, визначте риси Гамлета як правителя, чи був би він гарним, чи поганим королем за уявленнями ренесансців.

Поміркуйте, які з рис макіавеллістичного правителя притаманні та сприймаються як припустимі у сучасній політичній думці.

CaseStudy: Прочитайте одну із трагедій В. Шекспіра («Король Лір» або «Макбет») та визначте, у чому полягають слабкості цих правителів, чому вони приходять до занепаду та краху?

А. Завдання за трагедією «Король Лір»:

I. Встановіть порядок подій:

- Лір опиняється під дощем, позбавлений прихистку.
- Дізнавшись, що її батько майже збожеволів від горя, Корделія наказує знайти і лікувати його.
- Корделія відмовляється від слащавих виливів на адресу батька і обмежується кількома стриманими словами.
- Граф Кент змінює вигляд та стає на службу до Ліра
- Підступний Едмунд обмовляє Едгара і Глостер вірить в обман.
- Засліпленого Глостера викидають на вулицю.
- Турботи лікарів Корделії повертають Ліру розум.
- Приведений з в'язниці король Лір вмирає біля тіла дочки.
- Король Британії Лір, зостарившись, вирішує розділити своє царство між трьома дочками і провести кінець життя в спокої.
- Едгар і Глостер дізнаються, що в битві військо Корделії було розбите, а сама вона і король Лір потрапили в полон до британців.

II. Пригадайте основних учасників подій та обдумайте їхню роль у трагічних подіях:

Герой	Статус	Риси персонажа	Ставлення до Ліра	Ставлення до влади
Король Лір				
Гонеріл'я				
Регана				
Корделія				
Граф Глостер				
Едмунд				
Едгар				
Граф Кент				

Рефлексія: Подумайте, чому Лір сам віддає владу? Чи є він божевільним? Чи винний він у тому, що його країну охоплює шал війни? Чи є Лір ідеальним правителем з точки зору макіавеллістичної концепції? Хто винний у загибелі Корделії та Ліра?

Б. Завдання за трагедією «Макбет»:

I. Відновіть реальний порядок дій у трагедії «Макбет»:

- Леді Макбет від докорів сумління божеволіє і вмирає.
- На бенкеті Макбета бачиться закривавлений привид Банко, що сидить на його місці.
- Макбет вбиває свого монаршого родича Дункана.
- Перебуваючи в Бірнамському лісі, Малькольм велить солдатам вирвати по гілці і нести перед собою, щоб приховати чисельність армії.
- З поля бою прибуває сержант, який доносить шотландському королю Дункану новини про славу перемогу його родича і одного з кращих полководців Макбета над ірландцями.
- Армія Малькольма перемогла, і законний спадкоємець запросив усіх на церемонію коронації.
- Відьми вітають Макбета як майбутнього короля Шотландії.

II. Опишіть учасників подій за наступною таблицею:

Герой	Статус	Риси персонажа	Ставлення до влади	Вчинки, які здійснюють для досягнення влади
Дункан				
Малкольм				
Макбет				
Леді Макбет				
Банко				
Макдуф				

Рефлексія: Подумайте над тим, чому Макбет вірить пророцтву? Чи це було справжнє пророцтво чи диявольські підступи? Яку роль відіграє леді Макбет у гонитві за владу? Яким чином вона сприяє виникненню хаосу у країні та у особистому житті? Чи можна вважати Макбета ідеальним правителем згідно із концепцією Макіавеллі?

Мозковий штурм: Укладіть «резюме» трьох шекспірівських правителів – Гамлета, Ліра та Макбета. З'ясуйте, які саме риси поведінки цих монархів призвели їх до поразки.

Ім'я
Країна проживання
Сімейний стан
Члени родини
Досвід управління країною
Мета поточної політичної діяльності
Програма політичних дій по утриманню/ отриманню влади
Стан здоров'я
Психо-емоційний стан
Особисті якості та улюблені заняття
Позитивні якості (за Н.Мак'явеллі)
Негативні якості (за Н.Мак'явеллі)
Резюме: ідеальний / поганий правитель
тиран/ не тиран
Титанічна особистість/ нетитанічна особистість
Причини поразки

Література для самостійного опрацювання

1. British and American Utopian Literature, 1516–1975: An annotated bibliography. Boston, 1979. 324 p.
2. Greenblatt S. Shakespeare and the Uses of Power. URL: <https://www.theguardian.com/books/2018/jul/01/tyrant-shakespeare-on-power-by-stephen-greenblatt-book-review-robert-mccrum>
3. Kiernan Ryan. Sovereignty and subversion in King Lear. URL : <https://www.bl.uk/shakespeare/articles/sovereignty-and-subversion-in-king-lear>.
4. The Life of Saint Thomas More (Documentary). URL: https://www.youtube.com/watch?v=PNVbZd_vIRk
5. Айраксинен Т. Щастя. Відверте і чітке бачення щастя і того, чому його у нас немає/ Пер. з фінськ. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2017. 208 с.
6. Аникст А.А. Театр эпохи Шекспираю Глава 9. URL : <http://svr-lit.ru/svr-lit/anikst-teatr-epohi-shekspira/glava-devyataya.htm>
7. Горфункель А.Х. Гуманизм, христианство и утопия (Томас Мор). Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. М., 1980. <http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1330>
8. Давиденко Г.Й., Акуленко В.Л. Історія зарубіжної літератури середніх віків та доби Відродження: Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 248 с.
9. Делюмо Ж. Цивилизация Возрождения / пер . с франц . И. Эльфонд . Екатеринбург : У-Фактория , 2006. 720 с. URL: <http://alleng.org/d/cult/cult078.htm>
10. Калюга І. Політичний реалізм «Державця» Н.Макіавеллі. URL : <https://plomin.club/niccolo-machiavelli-the-prince/>
11. Козлик І. В. Світова література доби Середньовіччя та епохи Відродження («Картина світу». Естетика. Поетика): навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2011. 344 с. URL : <http://kozlyk.ru.if.ua/depart/ihor.kozlyk/resource/file/pdf/Світова%20література%20Середньовіччя%20та%20Відродження%20-%202011.pdf>
12. Кудрявцев О.Ф. Ренессансный гуманизм и «Утопия». М.: Наука, 1991. 288 с.
13. Луков Вл. А. Великие трагедии. URL : <http://www.world-shake.ru/ru/Encyclopaedia/3700.html>
14. Новая философская энциклопедия. В четырех томах / Ин-т философии РАН. Научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. М., Мысль, 2010. Т. IV.
15. Осиновский И. Н. Томас Мор. М., 1985. URL: http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_novoe_vremja/tomas_mor_osinovskij_i_n_1985/10-1-0-2952.
16. Панченко Д.В. Ямбул и Кампанелла (О некоторых моментах утопичес-

кого творчества). Античное наследие в культуре Возрождения. М., 1984. С. 98 - 110. URL: http://biblio.imli.ru/images/abook/zarublitra/antichnoe_nasledie_v_kulture_vozrozhdeniya.pdf

17. Пинский Л. Ренессанс. Барокко. Просвещение. М., 2002.

18. Політична думка в епоху Відродження. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2955.html>.

19. Попов Ю. Утопія. Лексикон загального та порівняльного літературознавства/ за ред. А.Волкова, О.Бойченка, І. Зварича та ін. Чернівці: Золоті литаври, 2001. С. 582-583.

20. Пуришев Б.И. Зарубежная литература. Эпоха Возрождения: хрестоматия. Учеб. пособие для студентов филол. специальностей пед. ин-тов. 3-е издание. М.: Альянс, 2011. 639 с.

21. Пуришев Б.И. Литература эпохи Возрождения. Идея универсального человека. URL : <http://svr-lit.ru/svr-lit/purishev/index.htm>.

22. Ренесасний титанізм та його прояви. Культурологія: теорія та історія культури: навч. посібник/ за ред. І. І. Тюрменко, О.Д. Горбула. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. URL : <http://www.info-library.com.ua/books-text-1144.html>

23. Торкут Н. М. Відродження. Лексикон загального та порівняльного літературознавства/ за ред. А.Волкова, О.Бойченка, І. Зварича та ін. Чернівці: Золоті литаври, 2001. С. 94-98.

24. Торкут Н. М. Трагічне крещендо Шекспірової музи. Шекспір В. Трагедії. Харків: Фоліо, 2004. С. 9-13, 22-33.

25. Торкут Н.М. В. Шекспір. Історія та драматичні хроніки. В. Шекспір. Історичні хроніки. Харків: Фоліо, 2004. С. 3-34.

26. Торкут Наталія. Гамлетизм: українська версія (пролегомени до дискусії). URL : <http://shakespeare.in.ua/uk/torkut-natalija-gamletizm-ukrainska-versija-prolegomeni-do-diskusii/>

27. Черенков М.М. Гуманізм та реформація: до логіки співвідношення. Культура народів Причорномор'я. 2005. № 57, Т. 2. С. 134-137. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36437/37-Cherenkov.pdf?sequence=1>.

28. Шаповалова М. С., Рубанова Г. Л., Моторний В. А. Історія зарубіжної літератури. Середні віки та Відродження: Підручник для студ. держ. ун-тів. Вид. 3-є, перероб. і доп. Львів: Світ, 1993. 312 с.

29. Штекли А. Э. «Город солнца»: Утопия и наука. М.:Наука, 1978. С. 43-63. http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_novoe_vremja/shtekli_gorod_solnca_utoptija_nauka/10-1-0-2897.

30. Штекли А. Э. «Утопия» и античные представления о равенстве . Античное

наследие в культуре Возрождения. М., 1984. С. 89 - 97. URL: http://biblio.imli.ru/images/abook/zarublitra/antichnoe_nasledie_v_kulture_vozrozhdeniya.pdf

31. Штекли А. Э. Кошмары Города Солнца: тирания общности или всевластие науки? Культура Возрождения и власть. Под.ред. Л. М. Брагиной. М.: Наука, 1999. С.84-94. URL: http://ec-dejavu.ru/s-2/Sun_city.html

Індивідуальне завдання (груповий проєкт): на основі вивчених особливостей ренесансного розуміння образу можновладця та ідеального суспільства, створіть узагальнену модель сучасної Утопії та її найкращого правителя. Оформіть свій проєкт у вигляді Power Point Presentation, поясніть, чому саме така модель суспільства є ідеальною для сучасного суспільства.

Тести для самоперевірки:

1. Які фактори соціокультурного життя справили найбільший вплив на формування ренесансного типу культури?

- А) книгодрукування;
- Б) виникнення та становлення християнства;
- В) Великі географічні відкриття;
- Г) завершення формування феодальних класів.

2. Який із видів діаграм представляє собою графічне зображення усіх можливих відношень декількох явищ?

- А) кругова діаграма ;
- Б) діаграма Венна;
- В) ментальна мапа;
- Г) лінійчата діаграма.

3. Хто є автором першої утопії в Ренесансну добу?

- А) Томазо Кампанелла ;
- Б) Френсіс Бекон;
- В) Томас Мор;
- Г) Мартін Лютер.

4. Яка ідеологія на початковому етапі розвитку протестантизму співіснувала та мала спільні цілі з ним?

- А) екзегеза ;
- Б) антропоцентризм;
- В) теоцентризм;
- Г) гуманізм.

5. У якому із нижченаведених творів йдеться про евтаназію?

- А) «Нова Атлантида» Ф.Бекона ;
- Б) «Утопія» Т.Мора;

- В) «Місто сонця» Т.Кампанелли;
Г) «Гаргантюа та Пантаґрюель».
6. Які риси є характерними для ренесансних утопій?
А) апологетика сільського способу життя;
Б) зневага до матеріальних цінностей;
В) домінування індивідуальних інтересів;
Г) пріоритет суспільного над індивідуальним.
7. Які трагедії В. Шекспіра зображують потойбічні/ ірраціональні сили, що виступають рушієм сюжетного розвитку?
А) «Король Лір»;
Б) «Гамлет»;
В) «Отелло»;
Г) «Макбет».
8. Якими рисами має володіти ідеальний правитель (за Н.Макіавеллі)?
А) доброта;
Б) хитрість;
В) майстерність у військовій справі;
Г) розважливість.
9. Хто з можновладців В.Шекспіра більш за всіх відповідає макіавеллістичному ідеалу правителя?
А) Гамлет;
Б) Король Лір;
В) Макбет;
Г) Клавдій.
10. Яке з утопічних суспільств керується принципом «Роби, що хочеш»?
А) Телема;
Б) Утопія;
В) Місто сонця;
Г) Нова Атлантида.

---

3. АКСІОЛОГІЧНІ КОНСТРУКТИ XVII – I ПОЛОВИНИ XIX СТ. (В КОНТЕКСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО «СУСПІЛЬНЕ» ТА «ІНДИВІДУАЛЬНЕ»)

3.1 Система ціннісних координат

Просвітництва та Романтизму в країнах Європи

- Принципи раціоналізму та концепція «людини-громадянина» у літературі класицизму.
- Засадничі цінності європейського Просвітництва (раціоналізм, ідеал людини, теорії верховенства права, суспільної користі тощо).
- «Інаковість», індивідуалізм, ідеї соціальної справедливості у творчості письменників-романтиків.
- Актуалізація «жіночого питання».

Дискусія. Які ідеї, значущі для формування аксіологічної системи сучасного європейського суспільства, Ви можете назвати?

Що Ви розумієте під поняттями «громадянська свідомість», «соціальна активність», «суспільна користь», «демократія», «законність»? Що Ви розумієте під поняттям «індивідуалізм»? Що таке «толерантність»? Що таке «жіноче питання», «гендерна рівність»?

Які асоціації викликає у вас згадка про Європу XVII – поч. XIX ст.? Які значущі історичні події цього часу спадають вам на думку? Якою була система правління, суспільний лад?

Чи можна стверджувати, що тогочасне європейське суспільство сповідувало ідеали раціоналізму? Демократії та законності? Індивідуалізму? Гендерної рівності? Толерантності? Чи доречно взагалі говорити про сучасні європейські цінності в контексті відповідної доби?

Мозковий штурм.

- Як ви вважаєте, які фактори впливають на формування

системи цінностей певного суспільства?

- Чи має значення для розуміння сучасної системи цінностей певного суспільства вивчення його історії, етапів та тенденцій розвитку культури?
- Чи відіграє якусь роль у процесах напрацювання (збереження, передачі) цінностей художня література?

Аргументуйте свої думки, апелюючи до тих фактів, які ви вже отримали з інформаційних джерел попередніх змістовних модулів.

Casestudy. Становлення системи аксіологічних координат європейського суспільства ХХІ ст. відбувалося поступово, по мірі розвитку європейської цивілізації, і на кожному його етапі збагачувалося новими надбаннями – під впливом історичних, соціальних детермінант: так змінювалися уявлення про державу, людину, світ в цілому.

Нові ідеї втілювалися в мистецтві, в тому числі, особливо яскраво віддзеркалюючись у художніх творах: література «кодувала» їх в образній формі, зберігала для майбутніх поколінь, сприяючи таким чином, традиціоналізації.

Спочатку носіями та виразниками нових, прогресивних ідей ставали діячі культури – кращі представники творчої інтелігенції, духовна еліта свого часу. Завдяки їхній майстерності надбання людської думки закарбувалися в слові, аби надалі набути поширення, впливаючи на формування свідомості ширшого загалу.

Схематично ці процеси можна представити наступним чином: зміни у суспільстві > зміни у світосприйнятті (нові уявлення про суспільство, світ, людину) > нові ідеї та образи у літературі.

«Закодовані» авторами минулого аксіологічні орієнтири можуть і мають бути «декодовані» нами, сучасниками, аби зрозуміти, якими шляхами європейське суспільство йшло до усвідомлення важливості своїх сучасних ціннісних норм, як здійснювалося їхнє становлення, чому Європа ХХІ ст. є такою, якою всі її знають.

Розглядаючи європейську літературу ХVІІ – І половини ХІХ ст., зосередимо увагу на трьох найбільш показових в аспекті тематики нашого курсу феноменах: класицизмі, Просвітництві та романтизмі. У творах письменників класицистів, просвітників та романтиків яскраво відобразилися ті аксіологічні домінанти, які надалі (звичайно у трансформованому відповідно вимогам сучасності вигляді!) сформували скарбницю європейських ціннісних пріоритетів.

Загальновідомо, що класицизм XVII ст. тісно пов'язаний із французьким абсолютизмом, монархічною системою правління: дослідники часто говорять про класицизм як про такий літературний напрямок, що виражає інтереси аристократичного суспільства¹. Яким же чином література класицизму може бути пов'язане з сучасною системою цінностей у Європі?

Справа в тому, що класицизм базувався на принципах *раціоналізму* Р. Декарта («*Cogitoergosum*») та мав за допомогою художніх образів поширювати ті ідеї, які б сприяли затвердженню авторитету не лише королівської влади, але й інституту *державності* в цілому, популяризації *громадянського пафосу*. «Якщо Відродження, звільняючись від схоластичності та надмірної телеологізації естетики середньовіччя, реабілітує категорію гармонії, притаманну духовному та тілесному єству людини, то класицизм адаптує античну гармонію особистого і суспільного, акцентуючи на підкоренні індивіда абстрактному державному принципу...»².

Так, зокрема, класицистична трагедія мала формувати уявлення про людину-громадянина, для якої інтереси країни важливіші за приватні, яка, слухаючи голос власного розуму, здатна побороти пристрасті, пожертвувати заради гідного виконання свого громадянського обов'язку почуттями – навіть дружбою, любов'ю, родинними зв'язками. Як зазначає Б. Шалагінов, «У драматичному конфлікті класицистичної трагедії розкривається протиріччя між пристрастями і обов'язком (моральним, релігійним, державним тощо); це конфлікт раціонально-го приборкання пристрастей»³.

Тут ми підходимо до такого поняття як «*громадянська свідомість*»: якщо в літературі класицизму вона визначала цінність Особистості (показовою в цьому плані є, наприклад, трагедія П. Корнеля «Гораций»), то в сучасному світі – це одна з головних складових аксіологічної системи європейського суспільства, у якому людина не байдужа до того, що відбувається в її державі, готова брати участь у суспільних

¹ Класицизм. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства* / за ред. А. Волкова, О. Бойченко, І. Зварича, Б. Іванюка, П. Рихла. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 249.

² Хархун В. Соцреалізм як канонічне мистецтво. Слово і час. 2010. № 9. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/142524/02-Kharkhun.pdf?sequence=1>

³ Шалагінов Б. Зарубіжна література від античності до початку XIX сторіччя. Київ : КМ Академія, 2004. С. 250.

*Див. детально про ідейно-естетичну специфіку класицизму: Класицизм. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства* / за ред. А. Волкова, О. Бойченко, І. Зварича, Б. Іванюка, П. Рихла. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 249-253.

громадських заходах тощо. Зрозуміло, що держава у свідомості сучасного європейця вже давно не асоціюється з королівською владою та не мислиться як «верховне божество», що вимагає від індивіда жертв його почуттями (коханням, наприклад). *Громадянськість та концепт «суспільного блага» в суспільних системах європейського типу вже не передбачають нівелювання цінності особистості: індивідуальність не розчиняється, а стверджується, реалізується на основі договірної характеру таких відносин.*

Засади раціоналізму, на які орієнтувалися класицисти, доповнені новими відкриттями (емпіризму, сенсуалізму), продовжили затверджуватися у XVIII ст. – в добу Просвітництва⁴.

Провідні ідеї Просвітництва як ідейно-філософського напрямку мають велике значення для формування сучасної системи європейських цінностей в багатьох аспектах, серед яких найважливіші – *раціоналізм, соціальна активність, індивідуалізм, верховенство права (договірний характер суспільних відносин).*

Також (порівняно із класицистами) просвітники значно підносять роль Особистості: затверджують суверенітет *вільного індивіда*, думку щодо сприйняття колективних утворень як об'єднання *вільних людей*, сили людського духу волі, незламності, жаги до життя тощо.

Науковий прогрес, розвиток природничих і гуманітарних наук посприяв посиленню віри у силу людського розуму. «Розум став основою нового мислення взагалі. В цьому й полягала суть просвітницької парадигми»⁵. Надзвичайно влучно схарактеризував сутність тих змін, що відбулися завдяки Просвітництву, німецький філософ І. Кант: «Просвітництво – це вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини. Неповноліттям є нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку когось іншого. Неповноліття з власної вини – це таке, причина котрого полягає не в нестачі розуму, а в нестачі рішучості і мужності користуватися ним без керівництва з боку когось іншого. Sapere aude! – май муж-

⁴ Шалагінов Б. Зарубіжна література від античності до початку XIX сторіччя. Київ : КМ Академія, 2004. С. 268.

* Детально про філософію Просвітництва див.: Просвітництво. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства / за ред. А. Волкова, О. Бойченка, І. Зварича, Б. Іванюка, П. Рихла. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 450;*

Шалагінов Б. Зарубіжна література від античності до початку XIX сторіччя. Київ : КМ Академія, 2004. С. 267 – 268.

⁵ Шалагінов Б. Зарубіжна література від античності до початку XIX сторіччя. Київ : КМ Академія, 2004. С. 267.

ність користуватися своїм власним розумом! – таким, відповідно, є девіз Просвітництва. Лінощі і малодушність – ось причини того, чому багато людей, вже після того, як природа звільнила їх від чужого керівництва (*naturaliter maiores*), все ж охоче залишаються на все життя неповнолітніми і чому інші так легко привласнюють собі право бути їхніми опікунами»⁶.

У літературі цього часу віддзеркалюється уявлення про те, якою має бути Особистість відповідно до принципів *раціоналізму та індивідуалізму*: створюються образи шукачів Істини, раціоналістів, що бажають керуватися тільки власним досвідом, не довіряючи авторитетам, нічого не приймаючи на віру, шукати відповіді на складні питання самостійно, помилятися, але не зупинятися, йти вперед – до нового, непізнаного. Особливо показовим у цьому плані є образ Фауста з однойменної трагедії Й.В.Ґете.

Завдяки Просвітництву розвивається ідея про можливість поєднання ідей *суспільної користі та індивідуалізму* (в широкому значенні цього слова): просвітників затверджували право Особистості на вільний розвиток, вибір орієнтирів (право «користуватися власним розумом») та, водночас, наголошували на важливості соціально корисної діяльності.

Загальновідомо, що просвітники прагнули змінити суспільство на краще, керуючись законами розуму, «критикували феодальну дійсність свого часу як антиприродну, антигуманну, що суперечить природі людини»⁷: і хоча шляхи таких змін пропонувалися дуже різні, думка про необхідність соціально корисної діяльності об'єднувала всіх прибічників нової філософсько-ідеологічної системи. Ідеї Просвітництва знайшли відображення у творчості письменників різних країн: Д. Дефо, Дж. Свіфта, Вольтера, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Й. В. Ґете, Г. Е. Лессінга тощо.

Науковці визнають, що просвітники своєю ідеологією, зокрема, пропагандою переконань про природну рівність людей, про необхідність соціальних реформ для створення нового правового суспільства, посприяли формуванню ґрунту для Французької революції 1789-1799 рр.: «Цей період характеризується не лише посиленням боротьби за утвердження гуманістичних ідей, розробкою проблем людської

---

⁶ Кант І. Відповідь на питання: що таке Просвітництво? URL: <https://docplayer.net/45242020-Imanuyil-kant-vidpovid-na-pitannya-shcho-take-prosvitnictvo.html>.

⁷ Просвітництво. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / за ред. А. Волкова, О. Бойченка, І. Зварича, Б. Іванюка, П. Рихла. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 450.

гідності в працях французьких та німецьких просвітителів, але й нормативним закріпленням концепції прав людини внаслідок буржуазних революцій»⁸.

У Декларації прав та свобод громадянина у 1789 р. було проголошено принципи законності та соціальної справедливості.

«1. Люди народжуються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися тільки на загальній користі.

2. Метою всякого політичного союзу є збереження природних і невід'ємних прав людини. Права ці суть: свобода, власність, безпека і опір гнобленню.

3. Джерело всієї верховної влади завжди є в нації. Ніяка установа, ніяка особа не може здійснювати влади, яка не походить прямо від нації.

4. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому; таким чином здійснення кожною людиною її природних прав не має інших меж, крім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом.

5. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, чого закон не приписує.

6. Закон є виразом загальної волі...

7. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або арештований інакше, як у випадках, визначених законом і за приписаними ним формами...

10. Ніхто не повинен бути переслідуваний за свої переконання, навіть релігійні, якщо їх прояви не порушують громадського ладу, встановленого законом.

11. Вільний обмін думками і переконаннями є одне з найцінніших прав людини, кожен громадянин може, отже, вільно говорити, писати, друкувати при умові відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом.

12. Для гарантії прав людини і громадянина потрібна публічна сила; таким чином ця сила встановлена для загальної користі, а не для приватної вигоди тих, кому вона доручена...».⁹

⁸ Олійник У. Утвердження права на свободу думки, совісті та релігії в філософії права епохи Просвітництва. URL: <http://univer.km.ua/visnyk/1668.pdf>.

⁹ Декларація прав людини та громадянина (26 серпня 1789 р.). Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія держави і права зарубіжних країн. URL : https://pidru4niki.com/1584072058608/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_zarubizhnih_krayin.

Значущість цього документу для затвердження принципів правової держави, уявлення про рівність усіх перед Законом, які є складовими сучасної системи європейських цінностей, складно недооцінити¹⁰.

Отже, представники Просвітництва зробили неабиякий внесок у скарбницю європейських цінностей пропагандою ідеалів *раціоналізму, індивідуалізму, гуманізму, думки про право особистості на власний вибір та, водночас, орієнтирів суспільної користі, освіченості, законності* тощо.

Саме Французьку революцію 1789-1799 рр., яка знаменує перехід від часів абсолютизму до демократії, дослідники часто називають однією з головних передумов романтизму – провідного літературного напрямку I половини XIX ст. у країнах Європи¹¹. Проте науковці визнають, що романтики, яких захопив дух свободи, прагнення до оновлення, бажання творити щось зовсім нове, заперечувати догматичні канони, пішли іншим шляхом, аніж їхні попередники: *культ раціоналізму змінився на культ почуття, а замість образу людини-громадянина поширення набув тип гордого бунтівника, який кидає виклик суспільству*¹². «Серед надзвичайних подій, які справили вплив на романтизм, була Велика Французька революція. Молоді письменники-романтики: Новаліс, Колрідж, Вордсворт, Тік, Ваккенродер із захопленням сприйняли ідеї рівності, братства, свободи. Але високі ідеї революції не справдилися. Замість обіцяних волі і братерства жорстокий терор. Духовні цінності поступилися владі грошей, буржуазному розрахунку. Звичайно, все це не могло не викликати протест у письменників. Побачивши, що інтереси людини й моральні пріоритети всього людства зневажені, вони, всупереч дійсності, проголошують цінність особистості. Її мрій і бажань, а головне – право на вільне життя»¹³.

Як слушно зазначає Рудентко Т., «Людина постає найбільшою цінністю для романтиків і романтичної естетики, вона є осередком великою душевної боротьби, яку представники цього напрямку вперше представили світу. Людина як міра й критерій оцінки дійсності стала

¹⁰ Див. Зінченко О. В. Декларація прав людини та громадянина 1789 р. – предтеча правової і політичної культури сьогодення. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2013_3_33.

¹¹ Детально про суперечності у розв'язанні питання про зв'язки романтизму із Французькою революцією див. Наливайко Д. С., К. О. Шахова. Зарубіжна література XIX ст. Доба романтизму. Тернопіль : Богдан, 2001. С. 10.

¹² Про детермінанти, що зумовили специфіку романтичного світобачення див.: Наливайко Д. С., К. О. Шахова. Зарубіжна література XIX ст. Доба романтизму. Тернопіль : Богдан, 2001. С. 13-14.

¹³ Рудентко Т.П. особистість у художній творчості романтизму. Взаємозв'язок філософії і літератури. file:///C:/Users/User/Downloads/VKPI_fpp_2010_3_13.pdf

осмислюватися з точки зору проблем особистості, її духовної реалізації»¹⁴.

Загальновідомо, що *романтичний герой – це якась непересічна особистість, «інший», що протистоїть загалу, натовпу, а також – часто стає його жертвою, вигнанцем, зазнає несправедливих утисків з боку соціуму.*

Чимало письменників-романтиків поділяли ідеї соціальної справедливості, сприяли їхньому поширенню (наприклад, Г. Гайне, Дж. Байрон, В. Гюго та ін. не просто захищали ці ідеали на сторінках своїх творів, але й діями доводили свою соціальну свідомість, активність). Водночас, романтизм з його культом Особистості привертав увагу читачів до проблем «іншого»: звичайно, про сучасне поняття «толерантності», що є однією з найважливіших європейських аксіологічних домінант, ще не йшлося, проте сам факт визнання цінності людини «не такої, як усі», увага до феномену «інаковості» є величезною заслугою митців цього часу, їхнім художнім надбанням.

Важливим в аспекті пріоритетної тематики нашого інтересу є той факт, що саме в цей час поступово починає змінюватися ставлення до жінки у соціумі. Звичайно, ще далеко до суспільного усвідомлення ідей гендерної рівності, проте поступово формуються основи для їхнього поширення. Йдеться, зокрема, про діяльність членів «Соціального клубу», які збиралися у салоні Софі де Кондорсе (вони виступали за рівні права жінок і чоловіків), «Декларацію прав жінки та громадянки» Олімпії де Гуж, образ життя, творчість Анни-Луїзи Жермени де Сталь та Жорж Санд (справжнє ім'я – Аmandіна Аврора Люсіль Дюпен)¹⁵.

Отже, в XVII – першій половині XIX ст. відбувається поступове формування та відображення у літературі низки уявлень, які згодом, зазнавши певного розвитку та трансформації, утворюють систему цінностей сучасного європейського суспільства. *Раціоналізм, громадянська свідомість* стають тими критеріями, що визначають цінність людини у творах *класицистів*; популяризації ідеалів *раціоналізму, суспільної користі, освіченості, законності, рівності та свободи громадян, гуманізму* допомагають *просвітники*; затвердженню ідей *соціальної справедливості, необхідності уваги до «іншого» (до феномену «інаковості»)* сприяють *романтики*; актуалізується «*жіноче питання*» в суспільстві.

¹⁴ Руденко Т.П. особистість у художній творчості романтизму. Взаємозв'язок філософії і літератури. file:///C:/Users/User/Downloads/VKPI_fpp_2010_3_13.pdf

¹⁵ Див. детально: Женский вопрос во время революции. Коган П. С. Очерки по истории западноевропейской литературы в 2 т. Том 2. Москва : Издательство Юрайт, 2019. С.101 – 112.

Питання для перевірки.

1. Які значення для формування сучасної системи європейських цінностей мала діяльність просвітників?
2. Яка історична подія к. XVIII ст. є важливим фактором формування системи європейських цінностей. Чому?
3. У чому полягало новаторство романтиків у розумінні ціннісних орієнтирів в межах антиномії «суспільне – індивідуальне»?

Завдання. Об'єднатися в групи та схематично представити порівняльну характеристику тих цінностей, що затверджувалися завдяки класицизму, Просвітництву та романтизму.

Лайфхак. Здійснюючи порівняльний аналіз, акцентуйте увагу на наступних моментах:

1. Що спільного між досліджуваними феноменами?
2. В чому полягає суттєва відмінність?
3. Що зумовлює наявність подібностей? Відмінностей? Вплив яких факторів має бути врахований?
4. Про що свідчать відмінності?
5. Який висновок можна зробити в результаті аналізу?

Саморефлексія. Подумайте над тим, яку роль відіграють ідеали раціоналізму, громадянської свідомості, законності, толерантності, гендерної рівності в сучасному українському суспільстві.

Корисні посилання.

1. Давиденко Г. Й., Величко М. О. Історія зарубіжної літератури XVII–XVIII ст. Київ : ЦУЛ, 2007. 292 с.
2. Давиденко Г. Й., Чайка О. М. Історія зарубіжної літератури XIX – поч. XX ст. Київ : ЦУЛ, 2007. 400 с.
3. Наливайко Д. С., К. О. Шахова. Зарубіжна література XIX ст. Доба романтизму. Тернопіль : Богдан, 2001. 416 с.
4. Ніколенко О. М. Бароко, класицизм, просвітництво. Харків: Ранок, 2009. 224 с.
5. Ніколова О. О. Історія зарубіжної літератури (XVII, XVIII – I половини XIX ст.) : навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Філологія» освітньо-професійних програм «Переклад (англійський)», «Переклад (німецький)», «Переклад (французький)». Запоріжжя : ЗНУ, 2019. 115 с.
6. Шалагінов Б. Зарубіжна література від античності до початку XIX сторіччя. Київ : КМ Академія, 2004. 360 с.

Тести для самоперевірки.

1. Передумовою розвитку класицизму у Франції є:
  - А) Французька революція;
  - Б) Абсолютна монархія;
  - В) Розвиток науки, технічний прогрес;
  - Г) Посилення влади церкви.
2. Ідеал людини-громадянина, здатної пожертвувати собою заради держави, представлений у творах:
  - А) Просвітників;
  - Б) Романтиків;
  - В) Класицистів;
  - Г) Енциклопедистів.
3. Ідеї раціоналізму та гуманізму відображені у творах:
  - А) Просвітників та класицистів;
  - Б) Романтиків та класицистів;
  - В) Романтиків та просвітників;
  - Г) Лише просвітників.
4. «Май мужність користатися своїм власним розумом!» – гасло:
  - А) Класицизму;
  - Б) Романтизму;
  - В) Просвітництва;
  - Г) Відродження.
5. Просвітництво – це ідейно-філософський рух:
  - А) XVI ст.;
  - Б) XVIII ст.;
  - В) XVII ст.;
  - Г) I п. XIX ст.
6. Передумовою розвитку романтизму в Європі є:
  - А) Французька революція;
  - Б) Абсолютна монархія;
  - В) Розвиток науки, технічний прогрес;
  - Г) Посилення влади церкви.
7. Увага до «іншого» - характерна ознака літератури:
  - А) Просвітництва;
  - Б) Романтизму;
  - В) Класицизму;
  - Г) Відродження.
8. «Декларацію прав жінки та громадянки» написала:

-
- А) Жермена де Сталь;
  - Б) Жорж Санд;
  - В) Софі де Кондорсе;
  - Г) Олімпія де Гуж.

9. В. Гюго є представником:

- А) Просвітництва;
- Б) Романтизму;
- В) Класицизму;
- Г) Відродження.

10. Псевдонім Аврори Дюпен:

- А) Жорж Санд;
- Б) Жермена де Сталь;
- В) Софі де Кондорсе;
- Г) Олімпія де Гуж.

3.2 Уявлення про цінність діяльності, підпорядкованої державно-громадським ідеалам («Горацій» П. Корнеля).

- Трагедія П. Корнеля «Горацій» як яскраве вираження ідей європейського класицизму. Конфлікт між особистими інтересами та державним обов'язком.
- Суспільне служіння та вибір Горація як «людини-громадянина», затвердження цінності дій персонажа, спрямованих на досягнення загальнодержавного блага.
- Проблема виправдання Горація.
- Важливість соціальної активності, громадської діяльності особистості.

Дискусія. Поняття «громадянської свідомості» та «цінностей Особистості» є взаємовиключними чи взаємодоповнюючими у Вашому розумінні? Чому? Аргументуйте свою думку.

Мозковий штурм:

- Яким, на Вашу думку, є рівень громадянської свідомості в Україні на сьогоднішній день? Чому?
- Які відомі Вам заходи (наприклад, політичні акції) сьогодні свідчать про прояви громадянської активності у Європі?
- Які відомі Вам заходи (наприклад, політичні акції) сьогодні свідчать про прояви громадянської активності в Україні?

Case study. Давайте уважно розглянемо трагедію П. Корнеля «Горацій» – яскравий зразок твору літератури класицизму.

Дія відбувається за часів античності: два міста – Рим та Альба – мають вирішити, хто з них переможе у боротьбі за владу. Аби уникнути кровопролиття від кожного міста вийдуть тільки три найкращі воїни: саме їхній бій і визначить переможця. Честь Риму мають захищати три брати Горації, Альби – три брати Куріяції. Горації та Куріяції пов'язані родинними узами: один з Куріяців є нареченим сестри Гораційів, а один з Гораційів – чоловіком сестри Куріяційів. Цілком зрозуміло, що вони мають дуже близькі стосунки, ймовірно, багато часу проводили разом, в сімейному колі .... Отже, кожен з них повинен обирати між родинними почуттями та вірністю своєму місту – приватними інтересами та громадянським обов'язком. Для Куріяція це справжня трагедія: він переймається через необхідність битися з близьким людьми. Горацій, навпаки, вважає це за честь, адже для нього Держава – понад усе, пожертвувати заради Держави найдорожчим – мрія справжнього героя.

Сам бій не зображено, але про його наслідки ми дізнаємося: Рим переміг, Куріяції загинули (вбиті Гораціями), вижив лише один Горацій. Він переможець і пишається своїми заслугами. Однак його сестра, наречена убитого Куріяція, тяжко страждає і проклинає Рим, у жертву величчю якого було принесено життя її коханого. Розгніваний такими словами Горацій вбиває сестру. Це вже не вбивство на війні, а справжній злочин. Проте правитель Рима виправдовує та пробачає Горація, адже він приніс перемогу своїй державі.

Питання для перевірки.

1. Для якого літературного напрямку Європи були особливо значущі поняття раціоналізму та громадянської свідомості?
2. Як вони інтерпретувалися?
3. Чим було обумовлено їхнє поширення?
4. Що спільного та у чому відмінність між класицистичним розумінням цих категорій та сучасним?

Завдання.

1. Об'єднатися в групи та підготувати відповіді на питання з аргументацією у вигляді цитат із твору П. Корнеля та власними коментарями:

1. Чи можна говорити про актуальність твору П. Корнеля для нашого часу?

---

2. Навіщо, на Вашу думку, автором трагедії було зображено протистояння Горація та Куріація?

3. Чому Горацій з точки зору норм класицизму – справжній герой та громадянин?

4. Сучасники дорікали Корнелю, що він зробив героя вбивцею сестри (пропонували змалювати ситуацію, у якій сестра сама б впала на меч). Але Корнель нічого змінювати не захотів. Чому?

5. Як Тулл пояснює, чому він прощає Горація?

6. Які ідеї в творі П. Корнеля відповідають вимогам сучасності (доведіть свою думку за допомогою цитат)?

7. А з чим ми з погляду сучасності погодитися не можемо?

II. Рольова гра «Суд над Горацієм, який убив сестру».

Викладач пропонує студентам рольову гру. Студенти розподіляють ролі (обирають «Горація», його адвоката, прокурора, суддів, свідків захисту та звинувачення – героїв твору), добирають аргументи, готують промови (апелюючи до тексту, залучають необхідні цитати), презентують свої погляди аудиторії.

III. Написати міні-есе на тему: «Людина-громадянин»: хто вона?»

Лайфхак. Роботу над написанням есе почніть з короткого вступу, який засвідчує актуальність його тематики (важливість для нашого часу). Далі переходьте до викладення власної точки зору, намагаючись максимально переконливо довести її (наприклад, певними фактами з життя, цитатами відомих, авторитетних особистостей, власними логічними припущеннями, аргументованими твердженнями). Есе завершують висновки.

Саморефлексія. Порівняйте уявлення про соціальну активність, громадську діяльність, громадську свідомість, державний інтерес в літературі європейського класицизму та сучасному житті. Спробуйте визначити спільне та відмінне (в теорії та на практиці).

Подумайте над питаннями «Чого бракує українському суспільству?» «До чого ми маємо прагнути?».

Подумайте над тим, як співвідносяться цінності, пов'язані із користою держави та приватними інтересами у Вашому житті.

Що для вас важливіше: голос розуму чи почуттів? Чи вважаєте Ви себе людиною з високим рівнем соціальної активності, громадянської свідомості? В чому проявляється Ваша громадянська свідомість? Наскільки особисто для Вас важливі інтереси держави?

Корисні посилання.

1. Давиденко Г. Й., Величко М. О. Історія зарубіжної літератури XVII–XVIII ст. Київ : ЦУЛ, 2007. 292 с.
2. Класицизм. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / за ред. А. Волкова, О. Бойченка, І. Зварича, Б. Іванюка, П. Рихла. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 249-253.
3. Корнель П. Горацій. URL : Режим доступу: <http://moyaosvita.com.ua/literatura/korotkij-zmist-kornel-goracij-2/>.
4. Ніколова О. О. Історія зарубіжної літератури (XVII, XVIII – I половини XIX ст.) : навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Філологія» освітньо-професійних програм «Переклад (англійський)», «Переклад (німецький)», «Переклад (французький)». Запоріжжя : ЗНУ, 2019. 115 с.

Тести для самоперевірки.

1. Камілла – це:
  - А) наречена Горація;
  - Б) наречена Куріація;
  - В) дружина Тулла;
  - Г) сестра Валерія.
2. Сабіна – це:
  - А) наречена Горація;
  - Б) наречена Куріація;
  - В) дружина Горація;
  - Г) дружина Валерія.
3. Батько Горація:
  - А) пишається своїм сином;
  - Б) соромиться свого сина;
  - В) гнівається на свого сина;
  - Г) хоче вбити свого сина.
4. Перед боєм Куріацій:
  - А) визнає силу та мужність Гораціїв
  - Б) говорить про слабкість Гораціїв;
  - В) глузує з Гораціїв;
  - Г) скаржиться на власну слабкість Горацію.
5. Камілла:
  - А) намагається відмовити свого коханого битися за честь Альби;
  - Б) намагається заохотити свого коханого битися за честь Альби;
  - В) намагається вмовити свого коханого вбити Тулла;

-
- Г) намагається вбити себе.
6. Про наслідки бою повідомляє:
- А) Горацій;
  - Б) його батько;
  - В) Валерій;
  - Г) Тулл.
7. Горацій звинувачує сестру у:
- А) зраді;
  - Б) жадобі;
  - В) підступності;
  - Г) хтивості.
8. Валерій закликає до:
- А) справедливого суду;
  - Б) вбивства Горація;
  - В) бунту;
  - Г) втечі.
9. Тулл виправдовує Горація, адже він:
- А) мужньо бився;
  - Б) зробив його правителем двох міст;
  - В) вбив сестру ненароком;
  - Г) йому подобається.
10. Класицизм затверджує принципи:
- А) раціоналізму;
  - Б) сенсуалізму;
  - В) емпіризму;
  - Г) ідеалізму.

3.3. Європейський ідеал «суспільної користі» («Фауст» Й. В. Гете).

- «Фауст» як «дзеркало» принципів європейського гуманізму. Значення «Прологу на небесах». Філософський зміст образу Мефістофеля.
- Основні етапи пошуку Фаустом сенсу буття, щастя та власного місця у світі. Проблема цивілізації (історія Філемона та Бавкіді).
- Фінальний монолог Фауста як вираження ідеї необхідності соціального служіння. «Суспільна користь» як запорука виправдання та порятунку Фауста.

- Мотив угоди людини із дияволом та проблема індивідуального вибору ціннісних орієнтирів на шляху до «високої» мети.

Дискусія. Як Ви розумієте поняття ««суспільна користь»? «Гуманізм»? «Індивідуалізм»? Яке їхнє смислове наповнення? Які асоціації вони у Вас викликають?

Аргументуйте свою думку.

Мозковий штурм.

- Які ідеї Просвітництва важливі в аспекті формування сучасної системи європейських цінностей?
- Як, на Вашу думку, уявлення про відповідні категорії реалізовані в сучасному українському суспільстві?
- Чи можна говорити про актуальність твору Й. В. Гете? Просвітницьких ідеалів? Чому?
- Ким міг би стати Фауст у сучасному житті?

Case study. Давайте уважно розглянемо трагедію Й. В. Гете «Гораций» - *яскравий зразок твору літератури Просвітництва.*

Зверніть особливу увагу на виділені рядки!

У «Пролозі на Небесах» Мефістофель (диявол), спілкуючись з Господом, зневажливо говорить про людей, які не вміють користуватися розумом.

«Я свідок лиш **мізерності людської.**

Смішний божок землі не зміниться ніяк, –

Як спервовіку був, так і тепер дивак.

Погано він живе! **Не треба**

Було б йому давати і крихти світла з неба.

Тим розумом владає він,

Щоб жити, як тварина із тварин...».

Розмова заходить про Фауста.

«Господь

Ти знаєш Фауста?

Мефістофель

Він доктор?

Господь

Він мій раб!

Мефістофель

Та раб то раб, а служить по-якому?
І їсть, і п'є він щось не по-земному.
**Його думки, на безум хворі,
Ширяють десь в непевній далині.
То з неба б він зірвав найкращі зорі,
То пив би він всі радощі земні;
Та ні земля, ні далі неозорі
Не вдовольнять тієї маячні.**

Господь

**Він поки що у мороці блукає,
Та я вкажу йому до правди вхід,
Бо знає садівник, як деревце плекає,
Який від нього буде цвіт і плід.**

Мефістофель

**Та він не ваш, я ладен закладатись!
Дозвольте лиш за нього взятись,
І піде він за мною вслід.**

Господь

**Я згоден, спробуй його злудить,
Поки живе він на землі;
Хто йде вперед, той завше блудить».¹⁶**

Дозволяючи Мефістофелю спокушати Фауста, аби випробувати його сили, Господь знає наперед, що душа Фауста пеклу не дістанеться.

«Господь

Що ж, спробуй відірвати духа

Від його першоджерела

І, якщо він тебе послуха,

Зведи його на стежку зла.

Знай, сам ти осоромишся натомість:

В душі, що прагне потемки добра,

Є правого шляху свідомість.

Мефістофель

Свідомість швидко завмира!

Я знаю, в мене певна гра.

А вже коли свого доб'юся,

То матиму утіху немалу...

Господь

---

¹⁶ Тут і далі переклад з німецької М. Лукаша.

**...Людина не всякчас діяльності радіє,
Понад усе кохає супокій;
Потрібен їй супутник ворушкий,
Щоб бісом грав і збуджував до дії...».**

Далі дія відбувається в кабінеті старого вченого – Фауста. Він сумує, тому що, попри всі свої теоретичні знання, так і не пізнав життя. Таємниці Всесвіту йому не доступні. Отже, всі його наукові студії – даремні.

«А серце крається в самого:
Не можем знати ми нічого!
Хоч я й розумніший, як бевзні ті всякі,
Учені, магістри, попи та писаки,
Хоч я в забобони й страхи не вдаюся,
Із пекла сміюся, чортів не боюся, –
Зате **ніяких радощів не маю,**
Не вірю я, що я щось знаю,
Не вмію я людей навчати,
Не вмію їх на добре напучати...
Грошей, майна я не нажив
І слави теж не заслужив;
Собака, й той не став би так жити!»
Фауст прагне не книжних, а справжніх знань.
«Хіба ж не пил то, з безлічі полиць
Злітаючи, мій мозок сушить?
Не мотлох то, що тисяччю дрібниць
Мене в цім затхлім світі душить?
Чи ж тут знайду, чого шукав?
Пощо мені у сотнях книг читати,
Що рід людський завжди і скрізь страждав,
А хто-не-хто і щастя міг зазнати?...»

Розчарований Фауст навіть вирішує скоїти самогубством, але чує великодні дзвони та співи:

«Хор ангелів
Христос воскрес!
Мир вам, оплутані
Згубними, лютими,
Грішними путами,
Мир вам з небес!

Фауст

Що за гомін, що за світлий дзвін
Від уст відводить чашу ненадпиту?
То дзвонів гук; чи не вістує він
День Великодній змученому світу?»

Фауст йдена прогулянку зі своїм учнем Вагнером та ділитися з ним своїми думками.

«Та годі, годі сумувать
Такої гарної години!
Поглянь, як в сяєві прощальному блищать
Окучерявлені хатини...

Заходить сонце; гасне день у нас;
Десь інший край ще оживить та сила.

Коли б дались мені могутні крила,

Летів би я за сонцем повсякчас,

Глядів би я на світ просторий

У променистім сповитті,

На тихі падоли, на жевріючі гори,

На сріберні струмки і ріки золоті...

Ні дикі урвища, ні темряві ізвори

Мене б у льоті не могли спинить,

І ось уже внизу леліє море,

Ваблива, лагідна блакить...

Не видно вже Божистого світила,

А мрія знов у серці заясніла:

За ним, за ним летіти дню навістріч,

Лишаючи позаду себе ніч,

Над мною – небо, піді мною – хвилі...

Це мрія, сон, а день уже погас...

Чому лиш дух крилатий в нас,

Але тілесно ми безкрилі?

Та хто не марив, хто не снів

Злетіли високо-високо,

Почувши жайворонка спів,

Що його не догляне око,

Побачивши, як од землі

Орел шугає попід тучі,

Як понад море й гори-кручі

Летять додому журавлі?!

Вагнер

І я, було, частенько химерую,

Але в таких дурницях не смакую.

Набриднуть швидко всі поля й ліси;

Пташині крила – то мені до лиха;

Книжки, книжки читати – от де втіха,

Немає в світі кращої краси!

Вони скрашають вечори зимою

І зогрівають серце і думки,

А розгорну пергаменти шумкі –

То й небо те, здається, тут, зі мною.

Фауст

Тобі одна знайома путь,

А я – стою на роздоріжжі...

У мене в грудях дві душі живуть,

Між себе вкрай не схожі – і ворожі.

Одна впила жаждиво в світ земний

І розкошує з ним в любовній млості,

А друга рветься в тузі огневій

У неба рідні високості.

О духи, духи, ви ж тут є,

Ширяєте між небом і землею,

Зійдіть до мене й силою своєю

Змініть, змініть життя моє!

Коли б плаща чарівного я мав,

Щоб він мене поніс у світ незнаний,

То я б його, щасливець незрівнянний,

І за царську порфіру не віддав».

Несподівано увагу Фауста привертає чорний собака, який бігає полями. Вчений забирає пуделя до свого кабінету, де він перетворюється на Мефістофеля.

«Фауст

Як звешся ти?...

Мефістофель

Я – тої сили часть,

Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого.

Фауст

Це загадка! Розгадку ж хто подасть?

Мефістофель

Я – заперечення усього!

Бо всяка річ, що постає,
Кінець кінцем нічим стає,
І жодна річ буття не гідна.

А все, що ви звете гріхом,
Чи згубою, чи просто злом, –
Ото моя стихія рідна».

Мефістофель пропонує Фаусту укласти певну угоду, на яку вчений залюбки погоджується.

«Мефістофель

...Покинь нікчемні заняття, –
Узнаєш, що таке життя.

Фауст

Шкода мені у шати ті вбиратись,
Турбот життя й на них лежить печать.

Я застарий, щоб тільки гратись,

Замолодий, щоб не бажать.

Чого ж мені од світу ждати?

І що той світ спроможний дати?

Страждай, терпи! Терпи, страждай!...

Онавіснів мені тягар буття –

Я кличу смерть, ненавиджу життя...

Мефістофель

Того часу ще досить довго ждати....

Я маю тут тобі у всім служити,

Скоряючись завжди твому слову.

Коли ж ми там зустрінемося знову –

Ти мусиш те ж мені робити...

Та, якщо так, тобі немає ризику.

Угодьмося. Лиш дай мені підписку,

Я дам тобі таке, чого повік

Іще не бачив чоловік.

Фауст

Що хочеш ти, нещасний чорте, дати?

Чи можеш ти стремління ті узнати,

Що їх плекає дух людський?

Є в тебе їжа – в ній нема поживи;
 Є в тебе золото – та воно рухливе,
 Із рук виприсує як стій;
 Покажеш гру – в ній виграти неможливо,
 Даси коханку – а вона, зрадлива,
 З моїх обіймів іншому морга;
 Є в тебе честь і слава дорога –
 Мов метеор, вона щезає;
 У тебе плід зеленим зогниває,
 А дерево лиш мить одну цвіте.

Мефістофель

Така вимога біса не злякає,
 Я можу дати тобі все те.
 Та, друже мій, колись і щось хороше
 Утішити в спокої прийде нас.

Фауст

Коли,vspokoєний, впаду на ліні ложе,

То буде мій останній час!

Коли тобі, лукавче, вдасться

Мене собою вдовольнить,

Коли знайду в розкошах щастя, –

Нехай загину я в ту мить!

Ідем в заклад?

Мефістофель

Ідем!

Фауст

Дай руку, переб'єм!

Як буду змушений гукнути:

«Спинися, мить! Прекрасна ти!» –

Тоді закуй мене у пута,

Тоді я рад на згубу йти.

Тоді хай дзвін на вмерле дзвонить,

Тоді хай послух твій мине,

Годинник стане, стрілку зронить,

І безвік поглине мене.

Мефістофель

Зміркуй як слід! Ми все затямим, друже!

Фауст

На це ти маєш всі права.
Що я кажу – то не пусті слова.
Як буде так – я раб тобі, злий душе,
Тобі чи ще кому – байдуже»....
«Фауст
Не бійсь, що я угоду цю порушу:
Мою нестримно пориває душу
До того, що тобі прирік.
Даремно я себе дурих:
Не більш од тебе я заважив.
Великий дух мене зневажив,
До тайн природи вхід зактив.
Тепер порвалась нитка мислі,
Науки стали мені ненависні.
Тепер у вирі чуттєвих втіх
Я пристрасті племінь заспокою,
За чарівною пеленою
Набачусь див і чуд усіх.
Риньмося сміло в часу прибій,
В потік випадків і подій,
Нехай і сміх, і плач,
І щастя, й біль невдач
Перехлюпуються, як хвилі рік:
Лиш в русі проявить себе чоловік».

Отримавши згоду Фауста, Мефістофель починає вдоволяти його бажання та дарувати «радість життя»: влаштовує веселу гулянку за участі студентів із випивкою, за допомогою чар повертає вченому молодість та допомагає завоювати прихильність гарної дівчини – Гретхен. Мефістофель робить усе, аби згубити душу Фауста, аби змусити його захопитися певною миттю життя, повністю віддатися земним насолодам та захотіти «зупинити мить». Жертвою пристрасті Фауста та «гри» Мефістофеля стає Гретхен: під час двобою із Фаустом гине брат дівчини, жертвами «забороненого кохання» стають матір та новонароджена дитина Гретхен, а сама вона потрапляє у в'язницю. І хоча Фауст здійснює спробу врятувати Гретхен, дівчина відмовляється тікати, адже вона має спокутувати свої гріхи. Голос з Небес віщує: «Врятована!».

Фауст позбавлений страждань та спогадів (духи «очищують» його

пам'ять), а отже – жадає і далі пізнавати життя у всій повноті. Мефістофель продовжує «допомагати». Побувавши при дворі імператора, у світі античності (де його дружиною стає прекрасна Єлена), Фауст вирішує побудувати гарне місто на отриманій землі. Для цього він віддає наказ Мефістофелю осушити береги та переселити звідти стареньких (Філімона та Бавкіду), маленька хатинка яких заважає реалізації його масштабному плану забудови. Проте мирно вирішити питання не вдається: Філімон та Бавкіда стають жертвами пожежі.

«Прибігли ми у повну ристь,
Пробач! Несем неладну вість.
Ми в двері стук, ми в двері грюк –
Вони зацепнуті на крюк;
Один потряс, другий натис –
Вони зірвалися з завіс.
Ми кричимо, ми грозимо,
А впертим ради не дамо –
Такі вдалися вже, мабуть,
Нікого й вухом не ведуть.
Тоді ми годі тих дурниць –
Давай тягти їх силоміць;
Старі, що кпили із недуг,
Із ляку визівнули дух...
Іще у них чужий там був,
Поліз у бійку – смерть добув.
Та поки билось і сіклось,
Жар на соломі впав якось,
І запалало все кругом,
Горить костром тим трупам трьом.

Фауст

Чи ви ж моїх не чули слів?

Не гвалту я – міньби хотів.

Кляну я ваш кривавий чин!

Діліть між себе той проклін.

Хор

Старі слова ізнов збулись:

Перед насильником хились!

Коли ж устав із ним на бій,

Майна й життя вже не жалій.

(Виходять).

Фауст

(на балконі)

На небі змеркло сяйво зір,
Вогонь притих, як ситий звір –
Війнуло вітерцем нічним,
Я чую смалятину й дим –
Непевний вчинок цей спішний!»

До Фауста приходять Нестача, Провина, Турбота і Потреба.

«Фауст

**Я все життя не йшов, а гнав
І брав з нальоту кожную насолоду,
Кидав, що стало не в догоду,
А що пручалося, пускав,
Я лиш жадав, задовольняв жаду,
І знов бажав, і так, мов у чаду,
По світу мчав бурхливо і бентежно;
Тепер іду розважно, обережно.**

Турбота засліплює Фауста.

«Фауст

(осліпши)

Навкруг лягає ніч кромішним адом,

Але не згасла розуму зоря;

Ще встигну я здійснить великий задум –

Усе рішає слово владаря.

До праці, люди, шарварком умілим!

Сміливу мисль явіть чудовим ділом!

Намічене нам виконати слід –

Беріть знаряддя, заступи, лопати!

За щирий труд, за щедрий піт

Ждіть неабиякої плати;

Одна душа та рук сто сот

Досягнуть творчості висот!»

Але навіть втративши зір, Фауст продовжує мріяти про реалізацію свого задуму.

«Фауст

Край гір лежить гниле багно,

Весь край струїть грозить воно;

**Його ми мусим осушити
І тим наш подвиг довершити.
Мільйонам ми настаним місця тут –
Стихію зборе їх свободний труд.
Простеляться лани широкополі,
Стада рясні заграють на роздоллі,
Круті горби зведе трудящий люд,
Укриє їх узорами споруд –
І заживе в цім краї, як у раї...
Нехай лютують хвиль скажені зграї,
Хай спробують де греблю ту прорвать –
Здолає гурт прорив затамувать.
Служить цій справі заповідній –
Це верх премудрощів земних:
Лиш той життя і волі гідний,
Хто б'ється день у день за них.
Нехай же вік і молоде й старе
Життєві блага з бою тут бере.
Коли б побачив, що стою
З народом вільним в вільному краю,
Тоді гукнув би до хвилини:
Постій, хвилино, гарна ти!
Ніяка вічність не поглине
Мої діла, мої труди!
Провидячи те щасне майбуття,
Вкушаю я найвищу мить життя».**

Фауст висловлює свою мрію про «вільний народ у вільнім краї», свою думку про те, що найвище щастя – спільна праця заради суспільної користі. Цю мить він відчуває як найкращу в своєму житті. Але забажавши зупинити мить, він помирає (саме це було за умовою кінцем їхньої угоди з Мефістофелем). Мефістофель святкує перемогу, адже тепер йому дістанеться душа Фауста.

«Мефістофель
Утіхи, щастя – все йому в ненасить,
Жаги ніколи спрагнений не вгасить;
Бідаха рветься зупинить
Пусту, благу останню мить!
Боровся він зо мною скільки сил,

Та час – за нас: упав старий на діл.

Годинник став...

Хор

Вже став! Мовчить, немов могила.

Стрілки зронив.

Мефістофель

Зронив! Прийшла жадана хвиля».

Однак виявляється, що Мефістофель рано радів: янголи спускаються з Небес та забирають душу Фауста, адже він зупинив мить, мріючи не про особисте, а про загальне щастя, про суспільне благо. Окрім того, він до кінця свого життя не зупинявся у пошуках, діяльності.

«Ангели

(ширяють у вищій атмосфері, несучи

безсмертну частину Фауста)

Далось нам із лиха пут

Шляхетний дух розкути:

Стремління вічне й ревний труд

Сподобляться покути.

Любов одвічна над ним,

Пильнуючи, витає,

І сонм святих псалмом гучним

Прибулого вітає».

Питання для перевірки.

1. Чому «Фауста» вважають «дзеркалом» принципів європейського гуманізму?
2. Які ідеї Просвітництва, важливі в аспекті формування сучасної системи європейських цінностей, можна знайти у творі? Доведіть цитатами свою точку зору.
3. Яка функція «Прологу на Небесах». Чому Господь упевнений у перемозі Фауста та навіщо дає йому можливість спокушати Фауста?
4. У чому полягає філософський зміст образу Мефістофеля?
5. Які основні етапи пошуку Фаустом сенсу буття, щастя та власного місця у світі можна виділити?
6. Чи винний Фауст у трагедії Гретхен? Чому?
7. Чи винний Фауст у загибелі Філемона та Бавкіді? Чому?
8. Що стає запорукою виправдання та порятунку Фауста? Як це пов'язано з ідеологією Просвітництва?

9. Чи можна вважати Фауста індивідуалістом? Гуманістом? Раціоналістом?

10. Як співвідносяться поняття «індивідуалізму» та «суспільної користі» у творі?

11. Які з сучасних європейських цінностей ми можемо побачити в цьому творі?

Завдання.

1. Рольова гра: «Суд над Фаустом», який занапастив Гретхен та став причиною загибелі Філімона та Бавкіди.

Студенти розподілять ролі (обирають «Фауста», його адвоката, прокурора, «Мефістофеля», суддів, свідків захисту та звинувачення – героїв твору), добирають аргументи, готують промови (апелюючи до тексту, залучають необхідні цитати), презентують свої погляди аудиторії.

2. Робота в групах.

Студенти поділяються на групи та виконують завдання, мета якого у формі схематично-образної «карти» шляху Фауста показати його шлях до істини та усвідомлення необхідності соціального служіння. Кожна група презентує свій плакат та дає відповіді на питання одногрупників.

3. Написати міні-есе на тему: «Сучасний Фауст: ким би став герой Й. В. Гете у сучасному світі?»

Лайфхак. Під час роботи у групі намагайтесь дотримуватися певних правил:

- поважайте думку іншої людини та дослухайтеся до того, що пропонують інші;
- якщо Ви хочете відстояти власну точку зору, викладайте свої ідеї спокійно та переконливо (максимально логічно, аргументовано);
- розподіліть обов'язки по виконанню завдання, щоб кожен міг відповідати за свою частину роботи (хай кожен робить те, що в нього краще виходить – малює, креслить, шукає підходящі цитати в тексті, готує промову тощо);
- пам'ятайте, що головне – якісно виконати завдання, а для цього робота в команді має бути врегульованою, спокійною, атмосфера має бути дружньою.

Саморефлексія. Порівняйте уявлення про суспільне благо, раціоналізм, гуманізм в літературі європейського Просвітництва та су-

---

часному житті. Спробуйте визначити спільне та відмінне (в теорії та на практиці). Подумайте над питаннями «Чого бракує українському суспільству?» «До чого ми маємо прагнути?».

Подумайте над тим, наскільки особисто для Вас важливо діяти заради суспільної користі?

Чи вважаєте Ви себе гуманістом? Раціоналістом? Індивідуалістом?

Корисні посилання.

1. Гете Й. В. Фауст. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/styslo-zl/printit.php?tid=5826&page=2>.

2. Давиденко Г. Й., Величко М. О. Історія зарубіжної літератури XVII–XVIII ст. Київ : ЦУЛ, 2007. 292 с.

3. Ковбасенко Ю. І. Зарубіжна література епохи Просвітництва : навч. посіб. Київ: РВВ УАВЗЛ, 2016. 160 с.

4. Ніколова О. О. Історія зарубіжної літератури (XVII, XVIII – I половини XIX ст.) : навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Філологія» освітньо-професійних програм «Переклад (англійський)», «Переклад (німецький)», «Переклад (французький)». Запоріжжя : ЗНУ, 2019. 115 с.

5. Просвітництво. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / за ред. А. Волкова, О. Бойченка, І. Зварича, Б. Іванюка, П. Рихла. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 450 – 451.

6. Рибальченко В. «Хто йде вперед, той завше блудить: до концепції людини у трагедії Гете «Фауст» / В. Рибальченко. *Наукові записки КДПУ: Філологічні науки*. 2015. Випуск 142. С. 93-97. URL: <http://dspace.kspu.kr.ua/jspui/handle/123456789/1580>.

7. Шалагінов Б. Зарубіжна література від античності до початку XIX сторіччя. Київ : КМ Академія, 2004. С. 333 - 349.

Тести для самоперевірки.

1. Гретхен вбиває:

- А) свою матір;
- Б) свого брата;
- В) себе;
- Г) Фауста.

2. Вагнер це:

- А) учень Фауста;
- Б) друг Фауста;
- В) демон;

Г) брат Гретхен.

3. У фіналі Фауст втрачає:

А) зір;

Б) слух;

В) гроші;

Г) надію.

4. Мефістофель порівнює людину з:

А) комахою;

Б) левом;

В) багнюкою;

Г) титаном.

5. Мефістофель постає перед Фаустом в подібі:

А) собаки;

Б) кота;

В) студента;

Г) янгола.

6. Дружиною Фауста стає:

А) Гретхен;

Б) Єлена;

В) Бавкіда;

Г) Марта.

7. До знайомства із Фаустом Гретхен:

А) була невинною дівчиною;

Б) мала коханця;

В) була заміжньою;

Г) була черницею.

8. Фауст мріє про:

А) багатство;

Б) суспільне благо;

В) вічне життя;

Г) воскресіння Гретхен.

9. Господь у «Пролозі на Небесах» знає, що:

А) Фауст переможе Мефістофеля;

Б) Фауст стане жертвою Мефістофеля;

В) Фауст закохається у Гретхен;

Г) Фауст стане атеїстом.

10. У фіналі твору:

А) душа Фауста дістається Мефістофелю;

- Б) душу Фауста забирають янголи;
- В) душу Фауста забирають відьми;
- Г) душа Фауста переселяється у Вагнера.

3.4 «Інаковість» та її толерування («Людина, що сміється» В. Гюго).

- Соціальна позиція, політичні погляди та діяльність В. Гюго.
- Художнє втілення ідей митця у романі «Людина, яка сміється». Європейські ідеали толерантності у творі: трагедія фізичної неповноцінності, критика упередженого ставлення загалу до людини з фізичними вадами.
- Прагнення до соціальної справедливості як один з критеріїв визначення цінності особистості.
- Жіноче питання» (образ леді Джозіани).
- Важливість соціальної активності, толерантності, гендерної рівності.

Дискусія. Як Ви розумієте поняття «толерантності»? Чи пов'язані поняття «толерантності» та «соціальної справедливості»? Що таке «гендерна рівність»? Чи можлива/потрібна вона взагалі? Хто такий для Вас «інший»? Чи важко бути «іншим» у сучасному українському суспільстві?

Мозковий штурм.

- Яким є рівень толерантності у сучасному суспільстві? Доведіть свою точку зору конкретними фактами. Що можна зробити, аби його підвищити?
- Чи можна говорити про захищеність прав жінки у сучасному українському суспільстві? Доведіть свою точку зору конкретними фактами. Що має робити держава, суспільство, його члени, аби не допускати гендерної дискримінації?
- Чи можна говорити про актуальність твору В. Гюго? Чому?

Case study. *Давайте детально розглянемо роман В.Гюго «Людина, що сміється» - яскравий зразок літератури романтизму.*

Особливу увагу зверніть на виділені рядки!

Дія відбувається в к. XVII – на поч. XVIII ст. в Англії. Бідний мандрівний філософ Урсус подорожує країною у маленькому фургончику зі своїм ручним вовком Гомо. Колись давно Урсус жив при дворі одного

лорда, тому не дивно, що він добре знає звичаї аристократів. На стіні його фургончика написано «Єдине, що треба знати»...

«Лорди недоторкані...

Простолюдцеві, що вдарить лорда, відтинають руку...

Лорд є майже король.

Король – майже бог.

Земля – це лордство...»¹⁷.

Далі оповідач перериває розповідь про Урсуса та звертається до зображення життя компрачикосів.

«Компрачикоси, або компрапеквеньоси – це було мерзотне й чудне бродяче товариство, знамените в сімнадцятому столітті, забуте у вісімнадцятому й невідоме тепер...

Компрачикоси провадили торгівлю дітьми.

Вони купували їх і продавали.

Вони не крали їх. Крадіжка дітей – це інше ремесло.

А що ж вони робили з цих дітей?

Потвор.

Для чого ж потвор?

Щоб сміятися.

Народ має потребу сміятися; королі так само. На перехрестях потрібний штукар, для луврських палаців – блазень...

Щоб з людини зробити іграшку, треба як найраніше заходитися коло неї. Готувати карлика треба починати змалку. Бавилися з дитинства. Але струнка дитина не уявляє з себе нічого цікавого. Горбата – оце веселіше.

Звідцілья виникає ціле мистецтво. З'явилися вихователі. Брали людину й робили з неї потвору: брали лице й робили з нього страшну морду. Задержували зріст, нівечили фізіономію. Штучне виготовування тератологічних випадків мало свої правила. Це була ціла наука. Треба уявити собі ортопедію в протилежному сенсі. Там, де Бог дав прямі очі, штучно робили косооких. Там, де Бог дав гармонію, робили бридоту. Там, де Бог дав довершеність, утворювали обрубок. І, на погляд знавців, цей обрубок саме й був довершеністю...

Так утворювали істоти, закон буття яких був дивовижно простий: їм дозволяли страждати й наказували бавити...

Цю фабрикацію потвор практикували в великих розмірах, і вона набувала різних відмін...

¹⁷ Тут і далі переклад М.Сагарди

Компрачикоси одбирали в дитини не тільки її лице, – вони одбирали в неї й пам'ять. Вони одбирали в неї все, що могли. Дитина несвідома була того каліцтва, що вона йому підпадала. Ця жажлива хірургія залишала слід на її лиці, а не в її розумі...

Яків II терпимо ставився до компрачикосів. У нього на те були серйозні причини: він сам користувався з їх послуг... Малоліток-спадкоємець, що ставав комусь на перешкоді, потрапляв до їх рук і губив свій образ. Це полегшувало конфіскацію майна. Це спрощувало передачу маєтків фаворитам...».

Після смерті короля Якова II компрачикосів почали переслідувати. Вони змушені були тікати. Одне з таких угруповань покинуло спотвореного ними хлопчика на березі без засобів до існування та відплило подалі від берегів Англії. Хлопчик мав би померти з голоду або замерзнути в снігу, але він дивом вижив, прийшов з берегу до міста та ще й врятував по дорозі сліпе немовля – дівчинку, яку знайшов поруч з її померлою матір'ю. Цих двох дітей взяв прихистив Урсус.

А банда компрачикосів потонула, але переди цим вони написали правду про свої злочин, ким була спотворена ними дитина, яку вони покинули на березі на вірну смерть. Папір вони поклали у пляшку, а пляшку кинули в море.

Окремо оповідач згадує історію англійського лорда Кленчерлі, який під час революції XVII ст. підтримав Кромвеля, а після реставрації монархії не зрікся (на відміну від більшості аристократів) своїх поглядів та добровільно вирушив у вигнання. Однак в Англії у нього залишився незаконно народжений син – лорд Девід. Через те, що матір Девіда була фавориткою короля, її син отримав титул та почесті. Сам старий Кленчерлі помер за кордоном, але до того встиг одружитися та законного спадкоємця. Але король Яків визнав Девіда єдиним спадкоємцем Кленчерлі, про другу дитину нічого не було відомо.

У лорда Девіда є наречена – герцогиня Джозіана. Вони подобаються одне одному, однак із шлюбом не поспішають, бо кожен цінує свою свободу. Окрім того, Джозіана має доволі вільні для свого часу погляди.

«Всі інстинкти Джосіани нахилили її віддатися скоріше в якійсь вишуканій любовній пригоді, ніж законно в шлюбі... **Дівчина – повновладна, жінка – підлегла, – такі стародавні англійські звичаї. Джосіана намагалася одсунути як мога на далі годину цієї підлеглости... її честолюбне бажання полягало в тім, щоб показати**

себе здатною на неможливе.... Вона зловживала галунами. Іноді вона одягала сукняну куртку, розшиту, як у бакалавра. Вона їздила верхи на чоловічому сідлі, не зважаючи на те, що жіночі сідла завела в Англії ще в чотирнадцятому столітті Ганна, дружина Річарда II... Джосіана скучала, – про це нема чого казати».

За стосунками Джозіана та Девіда уважно спостерігають двоє людей: королева Анна, яка заздрить красуні-Джозіані, та хитрий придворний Баркілфедро, який обіймає посаду «відтикача океанських пляшок» (тобто він першим знайомиться з записами, які вилучають з пляшок, що їх кинули в море потопаючі).

Оповідач знову повертається до Урсуса та його вихованців. Діти виросли та покохали один одного. Спотворений в дитинстві юнак (Гуїнплен) та сліпа дівчина (Дея) є ідеальною парою. Дея не бачить скаліченого обличчя Гуїнплена: для неї він найкращий з усіх людей, адже він врятував її в дитинстві від смерті. Гуїнплен обожнює красуню Дею. Вони заробляють собі на життя як мандрівні актори: на каліцтв Гуїнплена багато охочих подивитися, аби посміятися з нього. Спотворений компрачикосами хлопчик став блазнем. Страшна гримаса-посмішка застигла на його обличчі, а на афіша написано: «Гуїнплен – людина, яка сміється».

«Природа була щедра в своїх добродіяннях до Гуїнплена. Вона дала йому рот, що відкривався аж до вух, вуха, що загорталися аж до очей, безформений ніс, щоб на ньому моталися окуляри блазня, й лице, що на нього неможливо було дивитися без сміху.

Ми оце сказали, що природа обсипала Гуїнплена своїми дарунками, але чи була це природа?

Чи не допомагали їй?

Очі подібні до щілин, паща замість рота, курноса опухлість з двома дірками замість ніздрів, замість лица – якась розчавлина, і все це в результаті давало сміх, – ясно, що одна природа не могла утворити такого шедевра.

Тільки чи сміх є синонім радості?

Коли хто, стрівши цього фіглярра – бо це був фігляр, – розвіє перше вражіння веселости й почне уважливо вдивлятися в цю людину, то визнає сліди штуки. Подібне лице не випадок, – його утворено навмисне...

Гуїнплен був скоморох. Він виступав публічно. Ефект був незрівняний. Досить було йому з'явитися, щоб вилічити гіпохондрика. Людям

в жалобі слід було уникати його, бо, побачивши його, вони починали непристойно сміятися, хоч і соромилися й стримувалися. Одного разу прийшов кат, і Ґуїнплен розсмішив його. Хто бачив Ґуїнплена, хапався за боки; він говорив, а люди качалися по землі. Він був протилежним полюсом суму. Сплін був на одному кінці, а Ґуїнплен – на другому...

Ґуїнплен, сміючися, примушував сміятися. А тимчасом він не сміявся. Його лице сміялось, його думка – ні. Сміялось тільки його нечуване лице, що його дивно утворив для нього випадок, чи спеціальна майстерність. Ґуїнплен не брав у цьому участі. Те, що було зовні, не залежало від того, що було всередині. Він не міг зняти цього сміху з свого лоба, своїх щок, своїх бровів, свого рота. Йому назавжди поклали сміх на його лице. Це був автоматичний сміх і тим непереможніший, що він був закам'янілий...

А втім він був високий, гарного складу, спритний, ніскільки не покалічений, крім лица. Це показувало між іншим на справедливості думки, що в Ґуїнплени треба було вбачати скоріше витвір штуки, ніж діло природи. Ґуїнплен з своєю красивою статуєю, певне, був гарний і з лица. Він народився такою самою дитиною, як і інші, його тіло зберегли недоторканим і тільки понівечили його лице. Ґуїнплена було зроблено таким навмисне...

Операція, що її зроблено було йому, була жахлива. Він не пам'ятав її, але це не доказ того, що він її не зазнав...

Каліцтво – це є вигнання».

Не зважаючи на те, що Ґуїнплен працює блазнем, він дуже розумний.

«Ґуїнплен почував угорі над собою могутню клясу багатих, вельможних, великих, що їх вибрав випадок; внизу він розпізнавав кучу блідих лиць знедолених; він бачив себе й Дею, із своїм маленьким щастям, таким незмірним, між двома світами: зверху світ метушливий, вільний, радісний, що танцюючи топче ногами; зверху світ, що ходить; внизу світ, що над ним ходять. Щось фатальне, що показує на безодню соціального зла, – темрява давить на світло. Ґуїнплен констатував цей сумний стан...

Так, – задумливо пробурчав Ґуїнплен, – з пекла бідних утворено рай багатців».

Урсус мріє про те, щоб одружити Ґуїнплена та Дею. Але одного разу на їхню виставу прийшла сама леді Джозіана, яка в супроводі лорда Девіда часто дивилася на народні забави. Незабаром Ґуїнплен отри-

мав від неї листа, в якому прочитав: «Ти жахливий, а я гарна. Ти – блазень, а я герцогиня. Я – перша, а ти останній. Я хочу тебе. Я люблю тебе. Приходь».

Звичайно, про справжнє кохання тут не йдеться. Джозіана шукає гострих відчуттів.

«Бути герцогинею, – як це банально!... Я знайшла вихід. Я позбавилася від свого величчя. Розбити клясові перегородки – це звільнитися. Все порвати, нічого не боятися, все робити, все руйнувати – значить жити. Слухай, я люблю тебе.

Вона спинилася й лиховісно усміхнулася.

– Я люблю тебе не тільки тому, що ти покалічений, а й тому, що ти огидний. Я люблю потвору, я люблю комедіянта. Коханець принижений, знеславлений, смішний, виставлений на поругу на тому ганебному стовпі, що його звуть театром – це незвичайний смак. Це вкусити плоду безодні. Коханець, що неславить, це щось чарівне».

Несподівано Гуїнплена арештовують. Урсус в розпачі, бо не розуміє причини. Він намагається приховати від Деї його арешт (у дівчини хворе серце і їй не можна переживати).

А Гуїнплена чекає не в'язниця, а багатство та влада. Море викинуло на берег пляшку з листом від компрачикосів, Баркельфедро прочитав його і дізнався, що Гуїнплен – законний син лорда Кленчерлі, якого за наказом короля Якова II викрали та спотворили, аби спадкоємцем став Девід. Тепер правда відкрилась і Гуїнплен має стати лордом. Баркельфедро розповіде правду Гуїнплени.

«– Так , – сказав він, – я прийшов, щоб розбудити вас. Після того, як ви двадцять п'ять років спали. Вам сниться сон, і вам треба прокинутися. Ви вважаєте себе за Гуїнплена, а ви – Кленчерлі. Ви гадаєте, що належите до народу, а ви – вельможа. Ви думаєте, що ви на останньому місці, а ви на першому. Ви вважаєте себе за блазня, а ви – сенатор. Ви думаєте, що ви бідний, а ви багатий. Ви вважаєте себе за незначного, а ви великий. Прокиньтесь, мілорд».

Гуїнплен вражений. Але він думає не про те, як буде тепер насолоджуватися життям, а про те, що тепер він має змогу допомогти іншим – Урсусу, Деї, бідному народу. Лорд-Гуїнплен планує свій тріумфальний виступ у палаті лордів Англії: він хоче розповісти аристократам про тяжке життя бідняків, відкрити їм правду, якої вони не знають, спонукати на добрі справи.

Промова Гуїнплена у палаті лордів:

«Гуїнплен сказав далі:

– Мілорди, ви на висоті. Нехай так. Слід гадати, що в Бога були свої резони для цього. У вас могутність, багатство, радість, сонце непорушно стоїть у вашій зеніті, влада необмежена, насолода неподільна, безмежне забуття про інших. Нехай так. Проте є щось таке, що стоїть нижче за вас. А може й вище. Мілорди, я прийшов оповідати вам новину: рід людський існує... Я прийшов попередити вас. Я прийшов донести вам на ваше щастя. Його збудовано на нещасті інших. Ви маєте все, і те все складено з нічого інших. Мілорди, я адвокат, що не має надії, й захищаю програну справу. Бог виграє цю справу... О, я заклинаю вас, згляньтесь! Згляньтесь на кого? Згляньтесь на себе. Кому загрожує небезпека? Вам. Хіба ж ви не бачите, що ви на терезах і що на одну шалю покладено вашу могутність, а на другу – вашу відповідальність? Бог важить усе... Серця в усіх такі ж самі. Людськість не що інше, як серце. Між тими, що пригнічують, і тими, що їх пригнічують, різниця тільки в місці, де вони знаходяться. Ваші ноги ходять по головах, – це не ваша провина. Це провина соціального Вавилону. Будівлю збудовано невдало, – вона вся осідає. Один поверх давить на другий. Вислухайте мене, – я скажу вам. Ви могутні, – так будьте братолюбні. Ви великі, – так будьте жлагідні... Спустить очі. Подивіться під ваші ноги. О, великі, там малі. Згляньтесь на них. Так. Згляньтесь на себе самих! Бо маси в смертельній боротьбі, а низ, конаючи, примушує вмирати й верх. Смерть все знищує, вона нікого не минає. Коли настає ніч, то ніхто не може зберегти дня в своєму кутку. Ви егоїсти? То рятуйте інших. Загибель корабля не може бути байдужа ні для одного з пасажирів. Не буває катастрофи для одних, щоб не потонули й інші. О, знайте – безодня для всіх».

Проте ця промова не просто не вражає лордів, вона викликає у них лише сміх, адже говорить потвора, каліка, на обличчі якої застигла гримаса сміху. Для них Гуїнплен – ніхто і ніщо. І навіть титул не може врятувати від знування.

«Лорд Скердсдел одним викриком висловив думку цілого зібрання.

– Чого прийшло сюди це чудище?

Гуїнплен випростався, сам не свій і розгніваний, і пильно обміряв очима всіх.

– Чого я прийшов сюди? Я прийшов, щоб завдати вам страху. Я – чудище, – кажете ви. Ні, я – народ. Я – потвора? Ні, я – весь світ.

Потвора–ви. Ви – химера, а я реальність. Я – Людина. Я – страшна Людина, що сміється. Над чим сміється? Над вами, над собою, над усіма. Що визначає мій сміх? Вашу провину і моє страждання. Цю провину я кидаю вам в обличчя. Це страждання я плюю вам в очі. Я сміюся, це значить– я плачу».

«З усіх лавин, що їх кидають людські вуста, найїдкіший кратер – це веселість. Жоден натовп не може стати опором проти заразливої спокуси – вчинити жорстоку забавку. Не всі кари заподіюються на ешафотах, і в людей, де б вони не зібралися,– чи то буде вулична маса, чи зібрання,–завсігди є серед них на все готовий кат–це сарказм. Немає кари, що її можна було б порівняти до тієї, що її зазнає людина, яку висміюють. Гуїнплен зазнав саме такої кари.

Насміхання над ним – це було каміння й картеч. Він був за іграшку й манекен, за турецьку голову, за ціль. Стрибали, кричали bis, качалися від сміху...».

Гуїнплен залишає ложу. Нічого не змінити. Він відмовляється від титулу на користь лорда Девіда та вирушає шукати Урсуса і Дею. Він знаходить їх, однак сильне потрясіння (радість від повернення коханого) вбиває хвору Дею. Тепер немає для чого жити й Гуїнплєну.

Питання для перевірки.

1. Які ідеї романтизму важливі в аспекті формування сучасної системи європейських цінностей?
2. Які засоби для популяризації цих ідей використовувалися у літературі?
3. Якою була соціальна позиція В. Гюго. Чи можна вважати, що він не лише творами, але й діями боровся заради суспільного блага?
4. Які ідеї романтизму, важливі для формування європейських цінностей, знаходимо у творі В. Гюго? Наведіть цитати, що доводять Вашу точку зору.
5. Як зображено трагедію фізично неповноцінної людини? Яким було ставлення до «іншого» в зображену автором епоху? Яку мету переслідує автор, зображуючи трагедію таких людей?
6. Як втілено ідею прагнення до соціальної справедливості?
4. Як зображено образ леді Джозіани? В чому нетиповість жіночого образу? Як це пов'язано із «жіночим питанням»?
5. Чому леді Джозіана не хоче заміж? Чому вона шукає собі дивних розваг?

---

6. Чи мала леді Джозіана можливість для реалізації свого інтелектуального, вольового потенціалу в тогочасному суспільстві? Ким би вона могла стати в сучасному житті?

Завдання.

1. Рольова гра: ««Інтерв'ю з літературним персонажем».

Студенти поділяються на групи: одні обирають собі ролі літературних персонажів з твору, інші – журналістів. В ході інтерв'ю відбувається обговорення проблем людей з обмеженими можливостями, соціальної упередженості, соціальної несправедливості, гендерної нерівності. «Персонажі роману» мають:

- розповісти про себе;
- висловлюють своє бачення проблем з позицій минулого та порівняти з ситуацією у сучасному суспільстві;
- висловити припущення стосовно шляхів покращення ситуації.

2. Робота в групах.

Студенти поділяються на групи та виконують завдання:

- порівняти проблемні ситуації (брак толерантності, соціальної упередженості, соціальна нерівність, «жіноче питання») у творі В. Гюго та сучасному українському суспільстві;
- схематично показати спільне та відмінне (в теорії та на практиці);
- дати відповідь на питання «Чого бракує українському суспільству?» «До чого ми маємо прагнути?».

Кожна група презентує свій плакат та дає відповіді на питання однокласників.

3..Написати міні-есе на тему: «Як змінити ситуацію? («Які способи вирішення проблем, пов'язаних із браком соціальної активності, толерантності тощо в сучасному суспільстві, можна запропонувати?»)

4. Переглянути екранізацію роману В. Гюго та порівняти з текстом твору.

5. Підготувати колективний проєкт – презентацію на тему «Герої В.Гюго у сучасному світі». Студенти презентують свій проєкт в аудиторії та відповідають на питання.

Лайфхак.

Рекомендації до підготовки колективної презентації.

Презентація має містити мінімум 10 слайдів, які в своїй єдності створюють сюжет твору, що переносить дію роману в сучасну Україну та демонструє актуальність концептуально значущих проблем.

Оцінюється:

- оформлення (цінується креативність, змістовно-формальна відповідність, узгодженість з основною концепцією проекту, функціональність візуальних ефектів, естетичний вигляд);
- зміст (значущими є самостійність, творчий підхід, неупередженість мислення, відповідність поставленій меті та завданням проекту, аргументованість, лаконічність та інформаційна насиченість, системно-аналітичне осмислення проблеми, наявність узагальнюючих висновків як свідчення на користь завершеності та результативності проекту);
- процес презентації проекту (має бути цікавим для аудиторії, зрозумілим, логічно вибудованим, гарно організованим).

Саморефлексія. Подумайте над питаннями:

- Чи були у Вашому житті ситуації, коли Ви відчували себе «іншим»?
- Чи ставали коли-небудь Ви або Ваші друзі, знайомі жертвами булінгу?
- Наскільки особисто для Вас важливо бути толерантним?
- Чи ставали Ви свідками/жертвами гендерної дискримінації?

Корисні посилання.

1. Брахман С. Виктор Гюго – наш современник. URL : <http://www.library.tver.ru/gugo/sovremennik.htm/>
2. Гюго В. Людина, яка сміється. URL : http://chtyvo.org.ua/authors/Hugo_Victor/Liudyna_scho_smiietsia/.
3. Ніколова О. О. Історія зарубіжної літератури (XVII, XVIII – I половини XIX ст.) : навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Філологія» освітньо-професійних програм «Переклад (англійський)», «Переклад (німецький)», «Переклад (французький)». Запоріжжя : ЗНУ, 2019. 115 с.
4. Романець В. М. Творчість В. Гюго в оцінках та перекладах українських митців. URL : [file:///C:/Users/User/Downloads/Npkpnu_fil_2015_39_53%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/Npkpnu_fil_2015_39_53%20(3).pdf).
5. Толмачев. М. В. Свидетель века. URL : <http://www.library.tver.ru/gugo/tolmachev.htm>.
6. Nickolova A. PSEUDOMORPHIC CHARACTERS IN V. HUGO'S NOVEL «THE MAN WHO LAUGHS» THROUGH THE CONTEXT OF LITERARY TRADITION. Modern approaches to philological studies : collective monograph. Lviv-Torun

Тести для самоперевірки.

1. Чому леді Джозіана не поспішає заміж за лорда Девіда:
  - А) Вона кохає іншого;
  - Б) Вона не хоче втрачати свою свободу;
  - В) Вона підозрює його у зрадах;
  - Г) Вона хоче стати черницею.
2. Промова Гуїнплена в палаті лордів викликає:
  - А) обурення;
  - Б) сміх;
  - В) страх;
  - Г) злість.
3. Джозіана полюбляє:
  - А) розважатися;
  - Б) вчитися;
  - В) плести інтриги;
  - Г) знущатися з бідних.
4. Як блазень Гуїнпен:
  - А) добре заробляє;
  - Б) погано заробляє;
  - В) нікому не цікавий;
  - Г) викликає співчуття в людей.
5. Правдою походження Гуїнплена відкрилася завдяки:
  - А) Баркельфедро;
  - Б) Урсусу;
  - В) лорду Девіду;
  - Г) Деї.
6. Дея:
  - А) сліпа;
  - Б) безумна;
  - В) повторна;
  - Г) німа.
7. У фіналі твору Гуїнпен:
  - А) одружується;
  - Б) залишає країну;
  - В) помирає;
  - Г) вбиває лорда Девіда.

8. Після того, як Гуїнплен стає лордом, він мріє:

- А) подорожувати;
- Б) допомогти бідним;
- В) одружитися з Джозіаною;
- Г) зробити собі пластичну операцію.

9. Дея вважає Гуїнплена:

- А) гарним;
- Б) повторним;
- В) хитрим;
- Г) підступним.

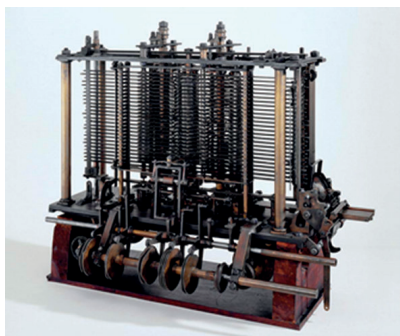
10. Компрачикоси:

- А) викрадали дітей;
- Б) вбивали дітей;
- В) калічили дітей;
- Г) лікували дітей.

4. СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ ДОБИ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

4.1 Друга промислова революція: біля витоків сучасної технологічної цивілізації

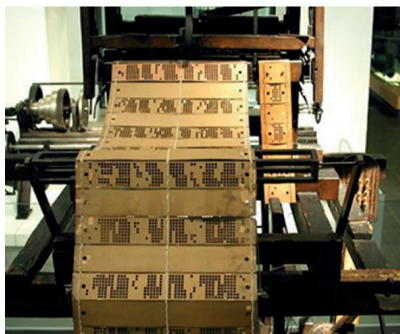
Дискусія: яке призначення, на вашу думку, мали предмети, зображені на малюнках 4.1 – 4.4? Яким сучасним гаджетам вони передують?

Мал.4.1

Мал.4.2

Мал.4.3

Мал.4.4

...Чудового сонячного ранку Сара Ортен з Піттсбурга й Томас Велш із Цинцинатті укладають історичний шлюб. Історичний, бо відбувається він онлайн. Наречені жодного разу не бачилися наживо; і в цей уро-

чистий день всі – і гості, й розпорядники свята, і представники церкви і, врешті решт, самі молоді, – спілкуються між собою за допомогою надсучасного комунікаційного засобу. Рік надворі 1883, а згаданий гаджет – телеграф.

Бурхлива й розмаїта історія нашої цивілізації знає лише два приклади карколомних трансформацій, що докорінно змінили спосіб життя людства в цілому. **Неолітична революція**, що перетворила мисливців і збирачів на тваринників і землеробів, тривала понад сім тисячоліть; серед її безпосередніх наслідків – поява ремесел, торгівлі, писемності, політики, ідеології, права власності, централізованого управління та інших засадничих принципів людського суспільства. **Промислова революція**, третю – цифрову – фазу якої ми наразі переживаємо, розпочалася відносно недавно, в останній третині XVIII століття, проте саме її здобутки значною мірою визначають світ, яким ми його знаємо. Урбанізація й нуклеарна родина, інформаційні й комунікаційні технології, зручні й розгалужені транспортні мережі, засоби масової інформації та серійне виробництво, дитячі садки, лікарняні, відпустки та правила поведінки на робочому місці – всі ці звичні для сучасної людини речі й поняття є плодами стрімких процесів індустріалізації, себто, переходу від ручної праці до великого фабрично-заводського виробництва, від цивілізації аграрної до цивілізації промислової.

Завдання 1: Розподіліть наслідки промислової революції з мал. 4.5., на три категорії (позитивні, негативні та нейтральні), впорядковані за причинно-наслідковим принципом. Обґрунтуйте свій вибір.

Мал.4.5

Ось чому дев'ятнадцяте століття, з яким ми зустрічаємося на сторінках європейської класики, видається нам, на перший погляд, таким знайомим. Мода поступово наближається до сучасної, звичаї й правила поведінки стають зрозумілішими, розваги – схожими, ідеї, якими живиться тогочасне суспільство – ближчими. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та транспортних мереж робить досяжними найвіддаленіші куточки світу. Ледь не кожного десятиліття з'являються винаходи й гаджети, що докорінно змінюють звичний побут. Свічки поступаються місцем газовому освітленню, а те – електричним лампам; людина подорожує під землею (1863 року відкрито першу станцію метро у Лондоні) та у повітрі (1884 року здійснив політ перший повністю керований дирижабль), надсилає телеграми через Атлантику, встановлює вдома телефонний апарат, записує власний голос на фонограф, користується пневмопоштою, робить світлини першими аматорськими фотокамерами – і все це впродовж життя одного покоління!

Наука й технології XIX століття часто сприймалися сучасниками із сумішшю захоплення й страху як лімінальний феномен на межі раціонального й ірраціонального, фантастичного й реального тощо. Передові винаходи, як-от фотографія чи фонографія, могли використовуватися як для революційних наукових експериментів, так і для фіксації потойбічних явищ під час спіритичних сеансів. І, хоча подальший розвиток науково-технічного прогресу дещо вгамував ці суперечливі відчуття, найдосконаліші технології в очах вікторіанців, як відзначив відомий фантаст Артур Кларк, «майже не відрізнялися від магії, а їхні творці поставали в ролі напіввчених-напівчаклунів». Часи знеособлених наукових колективів були ще попереду; успіх інженерного звершення був персоніфікований в особі його розробника – чи то Фарадея, Тесли, Ейфеля, Брюнеля, чи де Лессепса. У просвітницькому проєкті BBC «A History of Britain» вікторіанські інженери не випадково порівнюються із сучасними рок-зірками: за ними стежили, ними захоплювалися, преса надавала їм виразні прізвиська. Так, видатного британського інженера Ізамбарда Кінгдома Брюнеля називали Маленьким Гігантом, інженер-шляхобудівельник Томас Телфорд був відомий як Колос Доріг, Томас Едісон, за адресою своєї лабораторії, – як Чарівник Менло-Парку. Леді Байрон, матір Ади Лавлейс, першої програмістки в історії людства, називали Принцесою Паралелограмів.

Втім, не можна сказати, що це захоплення було беззастережним. Починаючи з «Франкенштейна» Мері Шеллі (1818), література «довгого дев'ятнадцятого століття» дає чимало прикладів амбівалентного ставлення до постаті вченого, принципова відмінність якого від фаустіанського архетипу полягає в тому, що технічні дива більше не потребують допомоги нечистої сили, а місце зовнішнього зла посідають внутрішні слабкості й вади. Зокрема, у «Надзвичайних пригодах такого собі Ганса Пфааля» Едгара По (1835) інженер-повітроплавець вбиває своїх кредиторів, а винахідник Перикорд у «Двигуні Брауна-Перикорда» Артура Конан Дойла (1892) – колегу-інженера. Доволі суперечливими в моральному сенсі видаються образи професора Челенджера з циклу романів та оповідей Конан Дойла та капітана Немо з творів Жуль Верна. Класичний приклад зловживання науковим відкриттям через іманентну двоїстість людської природи надає «Химерна історія доктора Джекіла та містера Хайда» Роберта Льюїса Стівенсона (1886). Роздумів про межі експерименту й наукову етику сповнений «Острів доктора Моро» Герберта Веллса (1896).

Світ навколо людини XIX століття змінюється настільки швидко, що адаптуватися до цих трансформацій нелегко. Набирає обертів урбанізація – величезна кількість селян вирушає до промислових міст, де легше знайти роботу. Більшість часу людина, що працює на заводі чи фабриці, проводить тепер поза межами дому. Відповідно, великі сільські родини, де кілька поколінь співіснувало під одним дахом, забезпечуючи функціонування домашнього господарства, виявляються економічно неефективними, поступаючись місцем родині нуклеарній – тій, що складається лише з батьків та дітей.

Великі міста, куди мігрують шукачі роботи, не завжди готові до такої кількості нових городян – чимало з яких, до того ж, опиняються на вулиці через нестачу робочих місць. Незаплановане зростання кількості населення призводить до стихійної забудови околиць, зростання злочинності, епідемій та спалахів насильства. Зростає ксенофобія, страх перед іноземними мігрантами, яких дедалі більше на вулицях європейських міст. Сторінки відомих нам з дитинства творів XIX століття, як-от романів Чарльза Діккенса чи «Пригод Шерлока Холмса» Артура Конан-Дойла, рясніють зображеннями «загрози зі Сходу»: «опіумними норами», таємними східними культурами та небезпечними практиками, вихідцями з колоній, що виявляються вбивцями тощо.

«Нелегальним мігрантом» виявляється навіть граф Дракула, який у романі Брема Стокера прибуває у серце Британської Імперії, осередок найвищих за тих часів технологій і прогресу, з околиць тогочасного цивілізованого світу – з далекої Трансильванії з її «варварськими» традиціями та «дикунськими» звичками. Символічно, що до протистояння вампіру як уособленню давнього жаху долучаються герої, озброєні новітніми винаходами й прогресивними поглядами – так, серед них є жінка, здатна, за схвальними характеристиками оточення, «мислити як чоловік»!

Роман Стокера наочно демонструє складне, амбівалентне ставлення суспільства другої половини XIX століття до карколомних трансформацій концепції фемінності. На зміну пасивному, безтілесному та мовчазному «янголу в домі» йде «нова жінка» – фінансово незалежна, свідомо власних прав і здатна за них боротися. Боротьбу розпочато у сфері виборчого права (саме з нього починається рух суфражисток – перша хвиля фемінізму), проте згодом вона пошириться на інші сфери життя та прояви дискримінації жінок. Вже у відомій «Декларації почуттів» 1848 року йдеться про рівні майнові й шлюбні права, право на отримання освіти й вибір професії.

А коло жіночих професій розширюється швидко. Минули ті часи, коли єдиним шляхом для офіційного працевлаштування жінки середнього класу була школа гувернанток! Жінки стрімко опановують нові, надсучасні на той час фахи, як-от телефоністка чи друкарка, сміливо пересуваються містами на велосипедах і все частіше вдаються до публічних проявів жіночої солідарності та громадянської непокори: сідають на рейки, приковують себе до воріт, влаштовують демонстрації тощо.

Сирота Міна Харпер, героїня «Дракули» – одна з таких жінок: працює скільною вчителькою, діє на власний розсуд і веде успішне розслідування щодо особистості таємничого злочинця. А в розмові з подругою навіть виголошує «непристойну», за тогочасними стандартами, думку, що «чоловіки й жінки мають побачити один одного сплячими, перш ніж заручатися. Але... «нова жінка» у майбутньому не буде лише давати згоду; вона сама пропонуватиме шлюб... І яка втіха про це думати!».

Втім, фігура «нової жінки» не лише приваблює, але й лякає консервативно налаштовану більшість, і готичний роман – той самий жанр, де ці страхи втілюються з усією наочністю. Так, смілива сексуальна

поведінка, про яку мріє Міна, властива у «Дракулі» лише жінкам, що стали жертвами вампіра – себто, позиціонується, як відхилення, тоді як сама героїня в цілому залишається зразком конвенційних жіночих чеснот: жертвності, чистоти й материнської любові.

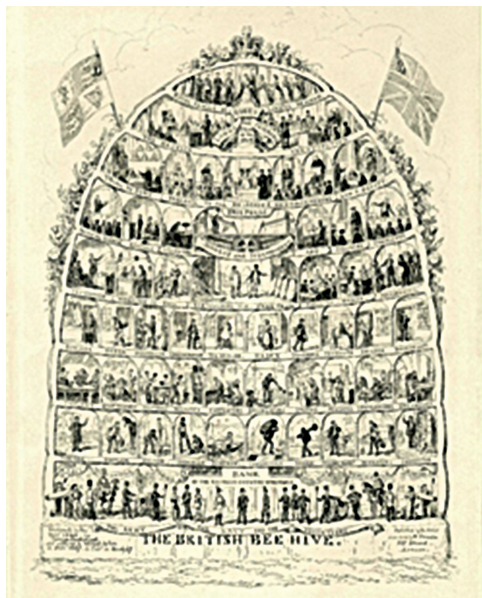
Із розбудовою великих індустріальних підприємств колись мирні й затишні містечка стрімко стають небезпечними: нові сусіди можуть виявитися ким завгодно! Мистецтво, як чутливий барометр суспільних настроїв, реагує відповідно: у новонародженому жанрі «сенсаційного роману», покликаному полоскотати нерви вразливої публіки, зло вже не відділене від читача заспокійливою дистанцією (географічною чи хронологічною), а ховається під маскою порядного громадянина. У романі Чарльза Діккенса «Наш спільний друг» вбивство планує поважний вчитель; у його ж незавершеній «Таємниці Едвіна Друда» злочинцем, ймовіріше за все, мав виявитися регент церковного хору. 1888 року театральну виставу за мотивами славнозвісної «Химерної історії доктора Джекіла й містера Хайда» Роберта Льюїса Стівенсона було скасовано через низку загадкових вбивств, обставини яких підозріло нагадували описані у повісті. Після тривалих розшуків поліція дійшла висновку, що, ймовіріше за все, вбивця – згодом преса охрестить його Джеком-Різником – ховався за респектабельною «соціальною маскою», так само, як і доктор Джекіл, жодному із знайомих якого ніколи не спадало на думку ототожнити відомого вченого й філантропа із потворним дикуном Хайдом.

Гарантована добою Просвітництва можливість вільно використовувати власний інтелект, перетворювати знання на джерело капіталу наносить нищівний удар усталеній суспільній ієрархії. Дев'ятнадцяте століття – епоха становлення *self-mademan*, людини, що завдячує успіхом не родовитості чи спадковим статкам, а власному розуму й таланту. І хоча соціальні ліфти поки що недосконалі, а їхня «пропускна можливість» доволі обмежена, кількість представників середнього класу поступово зростає, перетворюючи його на потужну суспільно-політичну силу.

Хоча власне поняття «середній прошарок» відоме ще з Античності (і символічно, що вперше його вжито саме у творі мистецтва – у трагедії Евріпіда «Благальниці»), а його важливу роль у забезпеченні стабільності суспільства відзначав вже Аристотель («Держава, що складатиметься із середніх людей, матиме найкращий устрій...»), саме у Новий час риси середнього класу визначаються більш-менш чітко: це

люди, задіяні у висококваліфікованій праці, з певним рівнем освіти, статків та стандартів споживання. Прагнучи відмежуватися від старої землевласницької аристократії, яку середній клас небезпідставно вважав розбещеною, ледащою та відірваною від реального життя, люди Нового часу створюють власну систему цінностей, яка значною мірою функціонує і в XXI столітті.

На відомій гравюрі Джорджа Крукшенка, вперше опублікованій 1867 року, ми бачимо суспільство у вигляді вулика. Метафора доволі прозора: так само, як усі бджоли, безвідносно їхньої конкретної функції (охоронці, годувальники, збирачі тощо), зрештою, працюють заради спільної справи, так і всі верстви населення, при всій несхожості, мають бути поєднані спільним етосом (системою цінностей і норм поведінки), який допоможе впоратися із соціальною напругою та згуртувати суспільство.

На чому ж базується спільний етос часів Індустріальної революції? У його основі – так звана «протестантська трудова етика». Цей термін був впроваджений у науковий обіг німецьким соціологом Максом Вебером у його відомій роботі «Протестантська етика й дух капіталізму» (1905). Вебер одним із перших звернув увагу на те, що протестантські країни – як-от США, Нідерланди, Велика Британія, - в цілому розвиваються динамічніше, ніж інші. Причини цього Вебер вбачав у специфічному ціннісному

комплексі, сфокусованому на раціональній організації праці та схваленні індивідуальної ініціативи. Фундамент протестантської робочої етики – достойна винагорода, заборона на жорстоке поводження з підлеглими та нечесні способи збагачення, нормований робочий тиждень з обов'язковим вихідним і раціональне використання прибутку. Спільноти, де цінувалася розкіш, а праця вважалася долею рабів або найбідніших верств населення, так і не спромоглися побудувати ефек-

тивну економіку, хоча усі характерні риси капіталізму, зауважує Вебер, були наявні вже у Давньому Китаї, Вавилоні чи Індії.

У чому ж головні переваги протестантської трудової етики як ціннісного комплексу? Перш за все, у тому, що працю вона позиціонує як справу благородну незалежно від того, фізична вона чи інтелектуальна, а винагороду за чесну працю, себто, багатство, – як доказ чесно виконаного християнського обов'язку. Матеріальні статки у протестантській етиці – лише інструмент Провидіння, яке у такий спосіб дає людині можливість допомагати іншим, а підприємницька ініціатива – дар Божий: «Якщо Бог вказує вам цей шлях, на якому ви зможете без збитків для душі своєї й шкоди для інших, у законний спосіб заробити більше, ніж будь-яким іншим шляхом, а ви відкидаєте його та обираєте менш прибутковий шлях, то ви заперечуєте одну з цілей вашого покликання, ви відмовляєтеся приймати дар Божий для того, щоб мати можливість використати його на благо Його, коли Він того забажає. Не заради плотської втіхи та грішних радощів, але для Бога слід вам працювати й багатіти».

Волюючи відмежуватися від старої землевласницької аристократії, середній клас водночас прагнув запозичити в неї ті цінності, які вважав гідними збереження. Найбільш наочним прикладом такої адаптації стає феномен «джентльменства» як похідної від лицарського «куртуазного кодексу» – поведінкового комплексу, що ним тривалий час визначалися аристократичні чесноти. Хоча власне слово «джентльмен» у значенні «шляхтич» фіксується у письмових джерелах ще за часів Середновіччя, у XIX столітті його змістове наповнення зазнає значущих змін. Так, у п'ятому виданні Британської енциклопедії (1815) до джентльменів зараховують усіх, «хто, не маючи титулу, має герб, або чий предки були почесними громадянами». У сьомому виданні (1845) джентльменами називають «всіх, хто вищий за йомена» (йомени – дрібні землевласники, що самостійно обробляли землю). А вже за десять років, у восьмому виданні (1856), зустрічаємо визначення, близьке до сучасного: «так називають усіх осіб... чий манери демонструють певну вишуканість та розумність... самоповагу та інтелектуальну витонченість, що являє себе у невимушеній, проте ввічливій поведінці».

Дискусія: Порівняйте «кодекс джентльмена» XIX століття з лицарським «куртуазним кодексом». Які збіги й розбіжності ви помітили? Чим, на вашу думку, вони обумовлені? Які з чеснот більш релевантні для нашого часу?

«Куртуазний кодекс»

- Аристократія
- Куртуазія (повага до осіб свого кола)
- Розум та врівноваженість
- Щедрість, готовність до великих витрати
- Витонченість, галантність
- Честь і хоробрість, вірність сюзерену
- Вміння розважатись

«Кодекс джентльмена»

- Середній клас
- Повага незалежно від класової приналежності
- Стриманість, раціоналізм, дисципліна
- Ощадливість
- Хороші манери
- «Чесна гра», вірність слову, патріотизм
- Акуратність і пунктуальність

На тлі становлення образу джентльмена як базового конструкту нормативної маскулінності та суспільного занепокоєння «занепадом мужності» виникає концепція «м'язистого християнина» - чоловіка, який, зберігаючи усі християнські чесноти, разом із тим віддає належне і фізичному розвитку, адже його фізична сила здатна послужити добрій справі так само, як і моральна чистота. Звідси – культ спорту як джентльменської чесноти, засобу гармонізації духовного й тілесного. Сторінки тогочасної популярної прози для молоді – романів Артура Конан Дойля, Жюль Верна, Чарльза Кінгслі, – рясніють прикладами героїв, що поєднують гострий розум із фізичною вправністю: згадаймо хоча б «найпотужніший інтелект доби», Шерлока Холмса, який добре боксує, фехтує, знається на різних техніках боротьби.

Культ практично орієнтованого знання, здатного якісно змінювати життя людей, втілюється у доктрині позитивізму – філософського вчення, що найвищою цінністю проголошувало не «фіктивне» уявлення про світ (як-от релігійне), а «позитивне», себто, фактичне, верифіковане, емпірично підтверджене наукове знання.

Поява позитивізму – ще один етап тривалої трансформації ціннісних ієрархій від пріоритету «небесного» (божественного, метафізичного) до пріоритету «земного» (практичного, матеріального). Засновник позитивізму і «батько» сучасної соціології Огюст Конт не випадково називає своє творіння «релігією гуманізму»: саме «позитивне знання»,

на його думку, найбільшою мірою орієнтовано на людину, її потреби й проблеми. І хоча будь-яке емпіричне знання, зазначає Конт, є за принципом відносним (адже ґрунтується на чуттєвому сприйнятті), цінність його є об'єктивною, оскільки вимірюється суспільною користю.

Ідею користі як засадничого мірила усіх дій і, врешті решт, моральності, успішно розвиває учень Конта, Джон Стюарт Мілль. «Усі причини людських страждань, – зазначає він у роботі «Утилітаризм», – значною мірою, а більшість із них навіть і цілком, можна подолати піклуванням та зусиллями». Використовуючи принцип оцінювання за критерієм користі (добрий вчинок – той, що сприяє щастю й задоволенню, поганий – той, що не сприяє), Мілль логічним шляхом обґрунтовує такі фундаментальні європейські цінності як свобода особистості та гендерна рівність. Лишень подумайте, закликає він у роботі «Про жіноче суддівство», скільки можливостей, у тому числі й для економічного розвитку, ми втрачаємо, обмежуючи права жінок, не даючи їм можливості розвивати власні таланти і тим приносити користь суспільству! А у брошюрі «Про свободу» звертає нашу увагу на те, скільки коштів і зусиль витрачається на примус і покарання там, де варто було б надати людині можливість діяти на власний розсуд – і нести відповідальність за результати своїх вчинків. Єдина причина, за якою суспільство може втручатися в життя особистості, впевнений Мілль, полягає в тому, щоб не дати людині нашкодити іншим. Керуючись принципом суспільного блага, неважко зрозуміти, що щасливішими є суспільства, де політика працює на інтереси усіх людей, а не лише тих, хто при владі, де конфлікти інтересів вирішуються на користь більшості, де соціальні програми приносять користь якомога більшій кількості людей тощо.

Втім, уявлення про систему цінностей доби Промислової революції буде неповним, якщо не врахувати того величезного впливу, який здійснило на тогочасні уявлення про людину та її місце в світі вчення засновника теорії еволюції – Чарльза Дарвіна. Сучасний британський письменник Джон Фаулз не випадково порівнює публікацію фундаментальної праці Дарвіна, «Походження видів», із вибухом атомної бомби. У сукупності з іншими відкриттями у царині природничих наук – як-от, знахідкою першого повного скелету іхтіозавра на узбережжі Лайм-Ріджису (1811), – дарвінізм із усією позитивістською переконливістю остаточно зруйнував заспокійливу ілюзію впорядкованого, раціонально організованого світу, керованого Божим промыслом. Усі уявлення про сенс людського буття знецінилися. Натомість люди XIX століття опини-

---

лися посеред запеклої конкурентної боротьби за виживання в умовах хронічної нестачі ресурсів, під тягарем тваринних інстинктів й детерміністського впливу спадковості та під владою закону нескінченних еволюційних змін, що передбачає вимирання одних видів і формування інших. Нібито непохитні, божествені моральні закони виявляються рукотворними механізмами, залежними від історичних і соціальних умов: як зазначає французький літературознавець Іполит Тен, «добродіє і вада – такі самі продукти, як купорос і цукор».

Думка про те, що мораль, врешті решт, не стільки сприяє прогресу, скільки гальмує його, живить одну з найвпливовіших концепцій доби: концепцію «надлюдини» Фрідріха Ніцше. Надлюдина, на думку філософа, є наступною, завершальною ланкою еволюційного ланцюжку людини: вона дивитиметься на свого попередника так само, як сучасна людина дивиться на мавпу. Для цієї людини майбутнього немає нічого, вищого за неї саму: відомий вислів Ніцше «Бог помер» означає, що тепер функції бога виконує людина, яка розуміє відносну природу моралі, а отже, стоїть «по ту сторону добра і зла». Ця людина майбутнього – радикальний егоцентрик, «завойовник» за природою, що гармонійно поєднує у собі «мудреця й звіра». Вільна від моральних обмежень, надлюдина, за задумом філософа, буде ставити собі надзавдання й активно перебудовувати світ так, як вважає за потрібне.

Десакралізації піддається навіть кохання – його тлумачать через дарвіністську ідею «статевого відбору», конкуренції за партнера між представниками однієї статі задля більш ефективної репродукції. Так, у передмові до свого «експериментального роману» «Тереза Ракен» французький письменник-натураліст Еміль Золя прямо каже, що його герої – «тварини в людському обличчі», їхнє кохання – «задовільнення потреби», а те, що ми «за звичкою» називаємо совістю, – «органічний розлад і бунт гранично збудженої нервової системи».

У цьому новому, постдарвіністському світі годі сподіватися на якісь метафізичні «вищі сили», що дадуть ради розгубленому людству. Разом із стоїцизмом, що виник як реакція на «дарвіністську травму», дедалі сильнішим стає розуміння, що сенс буття, цінності й вищі смисли людина створює власноруч – а отже, сама творить той світ, у якому живе.

Та чи встигає свідомість людини, її совість, емпатія, мораль за бурхливим розвитком науки й технологій? Відповідь на це непросте запитання знаходимо у фіналі історії про перший в світі онлайн-шлюб, з

якої ми розпочали знайомство з цінностями XIX століття. А завершилася вона дуже сумно – менш ніж за півроку шлюб було скасовано. При першій оффлайн-зустрічі подружжя виявилось, що чоловік – мулат, про що дружина не мала жодної гадки. Надсучасні телекомунікаційні гаджети, здатні здолати відстань, спасували перед печерним побутовим расизмом – і це зайвий привид замислитися про еволюцію цінностей і той великий шлях до толерантності, який людям XIX століття ще належало пройти. Дев'ятнадцяте століття, «час святенництва й пару», як слушно назвав його вже згаданий нами британський письменник Джон Фаулз, було не лише колискою багатьох прогресивних тенденцій, але й періодом жорсткої ксено- й гомофобії, расизму, мізогінії, насильства над дітьми.

Ось чому, з радістю впізнаючи у позаминулому столітті знайомі риси, паттерни, практики, не варто ідеалізувати його як втрачені «золоті часи» – і, в такий спосіб, припускатися помилки, якої, свідомо чи не свідомо, неодноразово припускалися консервативно налаштовані політики XX століття. Приміром, відома «залізна леді» Маргарет Тетчер свого часу зробила повернення до «вікторіанських цінностей» лейтмотивом своєї політичної програми. «Мене виховувала вікторіанська бабуся, - зазначала прем'єрка під час телевізійного виступу 1983 року. – Мене навчали сумлінно працювати, вдосконалювати себе, покладатися лише на себе, жити ощадливо, вчили, що чистота й охайність – найвищі чесноти після праведності. Мене навчали самоповазі, готовності завжди допомогти сусідові, величезній гордості за свою країну і тому, як стати корисним членом суспільства. Всі ці речі – вікторіанські цінності... вони ж – одвічні».

Втім, сучасні дослідники аксіології XIX століття, - зокрема, відомий своїми критичними переоцінками вікторіанської доби Річард Прайс, - схильні розглядати «вікторіанські цінності» як культурний міф, сконструйований у другій половині XX століття в рамках актуального на той час політичного замовлення на консервативний порядок денний. Схожої думки дотримується і Саймон Джойс, демонструючи, як риторика на захист «вікторіанських цінностей» використовувалася урядом Тетчер для лобіювання непопулярних рішень, покликаних скоротити «соціальну» частку бюджетних видатків. Для Джона Куича та Діани Садофф тетчеристська візія вікторіанського етосу постає як «постмодерністська фантазія на тему героїзму вікторіанського робітничого класу... вірець ностальгічного, ретроспективного погляду постмо-

дернізму на власне коріння». Нарешті, у відповіді прем'єрці політичний опонент Тетчер, лідер лейбористської партії НейлКіннок, слушно нагадує: «Вікторіанська Британія була місцем, де змогу розбагатіти отримувала меншість, а решта жили в пеклі. «Вікторіанськими цінностями» тих часів були жорстокість, мизерність, виснажлива праця, вбогість та невігластво».

Дискусія: чи стикалися ви з проявами ностальгічної ідеалізації минулого та його цінностей? Чим, на вашу думку, вони обумовлені? Чи є така ідеалізація загрозливою і, якщо так, то чому?

4.2 «Янгол у домі» чи «нова жінка»?

Гендерна рівність як цінність у п'єсі Генріка Ібсена «Ляльковий дім»

Саморефлексія: подивіться на перелік життєвих орієнтирів і обери́ть три найбільш важливі для себе. Порівняйте результати із відповідями колег та даними соціопитування групи «Рейтинг» (2018 рік). Поясніть свій вибір. Чи впливає стать на вибір життєвих пріоритетів?

Ієрархія життєвих орієнтирів українців

Міцна сім'я	Власний бізнес	Діти	Соціальний статус
Здоров'я	Міцна держава	Безпека	Допомога іншим
Цікава робота	Кохання	Освіта і культура	Матеріальний статок

За даними опитування, проведеного влітку 2018 року групою «Рейтинг», топ-15 життєвих орієнтирів українців, у повній відповідності до парадигми цінностей виживання, очолюють міцна сім'я (76%), здоров'я (58%) та матеріальний статок (48%). Почесне четверте місце посідає кохання (42%), за ним з мінімальним відривом одне від одного – цікава робота (33%), діти (32%) та безпека (31%). Жити у міцній

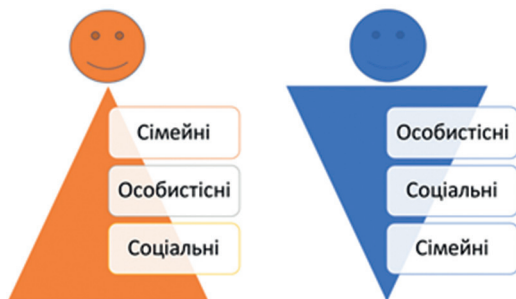
державі (18%) виявляється важливішим, ніж допомагати іншим (14%), а замикають перелік власний бізнес (10%), освіта (9%) та соціальний статус (8%).

Втім, якщо розподілити відповіді за гендерним принципом, ієрархія пріоритетів відрізнятиметься, за деякими категоріями – доволі суттєво. Чи можете ви здогадатися, за якими саме?

Ієрархія орієнтирів: гендерний вимір

	Чоловіки	Жінки
Міцна родина	73%	79%
Кохання	34%	48%
Діти	26%	37%
Цікава робота	38%	29%
Міцна держава	19%	16%
Власний бізнес	14%	7%
Соціальний статус	10%	6%

Як засвідчують результати опитування, коло інтересів українок досі значною мірою замкнене на родині й дітях. Узагальнено ієрархію пріоритетів українських чоловіків і жінок можна представити наступним чином:

Причини подібного дисбалансу слід шукати у конвенційних моделях «ідеальної жінки», що їх століттями розбудовувало патріархальне суспільство. Чи вдалося вам подолати їхній вплив? Подивіться на перелік якостей, найчастіше приписуваних українцями «справжній жінці», і оберіть три, які вважаєте найважливішими. Порівняйте резуль-

тати з відповідями колег та даними соціопитувань. Обґрунтуйте свій вибір та поясніть можливі розбіжності (за наявності).

«Справжня жінка»: ієрархія якостей

Дискусія: як вам здається, на якій підставі респонденти опитування розмежували категорії «мудрість» та «розум, інтелект»? Чому наприкінці переліку опинилася категорія «незалежність»? Які якості залишилися б у переліку якостей «справжнього чоловіка»?

Як бачимо, і досі, попри роки боротьби за рівні права й можливості для чоловіків і жінок, образ «ідеальної жінки», сконструйований нашою колективною свідомістю, багато в чому повторює ідеал жіночності XIX століття, оспіваний у відомій поемі Ковентрі Петмора «Янгол у домі» (1853). Вірність, турботливість, відданість чоловікові подають-

ся автором як найважливіші жіночі чесноти: «Чоловікові треба догоджати; але догоджати йому і є найбільша жіноча втіха... Заради нього вона полишає батька й матір. Він – її господар, адже саме в його руці її слабке серце».

А що ж робити, як раптом чоловік виявляється грубим, ба навіть жорстоким? У жодному разі не сперечатися – жінка «надто тендітна, щоб відповісти на його закиди бодай добрим словом». Врешті решт, ще в ХV столітті монах-августинець Джон Мірк викарбував фразу, що згодом перетворилася на популярну англійську говірку: «Жінку має бути видно, але не має бути чутно». Тож усе, що залишається «янголу» – терпляче чекати «із невимовним прощенням у сповнених жалю очах», допоки господар змінить гнів на милість: «Коли ж він, присоромлений, промурмотить вибачення, вона обіймає його і плаче, впевнена, що винна саме вона».

Втім, щойно мова заходила про справи господарчі, «янгол у домі» – тендітний, безпорадний, безтілесний, – одразу ж поступався місцем «хатньому генералові». Саме так називає «справжню жінку» авторка однієї з найпопулярніших книжок ХІХ століття, «Управління домашнім господарством» (1861), Ізабелла Бітон. Головні чесноти «хатнього генерала» – хазяйновитість і практичність. Така господиня не забариться вилаяти несправну служницю чи запекло поторгуватися з продавцем. І, звісно ж, «головне джерело сімейних негараздів – неохайність господині дому та погано приготована їжа».

Та чи вичерпують ці дві моделі весь спектр суспільних очікувань щодо «ідеальної жінки»? Звісно ж, ні. Поруч із «янголом у домі» та «хатнім генералом» виникає образ «чоловічої втіхи»: жінки-пустунки, красивої, веселої, комунікабельної. Таку можна побавити солодощами, блискучими дрібничками, а до її капризів слід ставитися поблажливо – адже, як вважалося тоді майже однотайно, жінки за рівнем розвитку так схожі на дітей!

Підсумок цим суперечливим очікуванням блискуче підводить англійська письменниця Вірджинія Вульф: «Вона була сповнена співчуття. Вона була невимовно прекрасною. Вона ніколи не думала про себе. Вона майстерно опанувала важку справу сімейного життя. Вона приносила себе в жертву щодня. Якщо до столу курка, вона візьме собі ніжку; якщо в кімнаті протяг, вона сяде там, де дме, – коротше кажучи, вона була настільки відданою, що не мала ані власних поглядів, ані власних бажань, а тільки й мала на меті, що вдовольняти потреби ін-

---

ших. Але, найголовніше за все, вона була чистою. Її чистота мала бути її першою чеснотою».

Перенесемося на півтораєта років у минуле. У зразковій родині середнього класу біда: чоловік захворів на туберкульоз. На лікування потрібні гроші, але статків дрібного чиновника, ледь вистачає на господарство. Дружина, сповнена самопожертви, потай від чоловіка бере позику в банку. Подружжя вирушає на Південь, чоловіка врятовано, але, коли приходить час повертати гроші, таємниця розкривається. Під враженням від вчинку «янгота в домі» чоловік... вимагає розлучення. Жінку визнають психічно хворою, в неї відбирають дітей, і минуть довгі роки, перш ніж Лаура Кілер – саме так звуть нашу героїню – візьметься за перо, стане відомою датською письменницею і поступово виплатить усі борги. А її історія, пошепки розказана подрузі, дружині норвезького драматурга Генріка Ібсена, перетвориться на одну з найбільш популярних п'єс в історії світової драматургії – 2001 року ЮНЕСКО навіть занесе її рукопис у Реєстр Світової Пам'яті.

Вже на рівні назви твору – «Ляльковий дім» - відчувається «іграшковість», «удаваність» статусу жінки у тогочасному світі. Головна героїня п'єси, Нора Хельмер, на перший погляд, зразковий «янгот у домі»: вродлива, весела, безтурботна господиня щасливої родини, мати трьох чудових дітей. Передріздвяного ранку вона повертається додому з ялинкою та цілою купою подарунків: чоловік, Торвальд Хельмер, нещодавно став директором банку, тож про скруту перших років подружнього життя можна забути. А ось і Торвальд: солідний, впевнений, він пестливо називає дружину «білочкою» й «пташкою», напівжартома забороняє їсти печиво, щоб не псувала зуби, й лагідно докоряє за марнотратство.

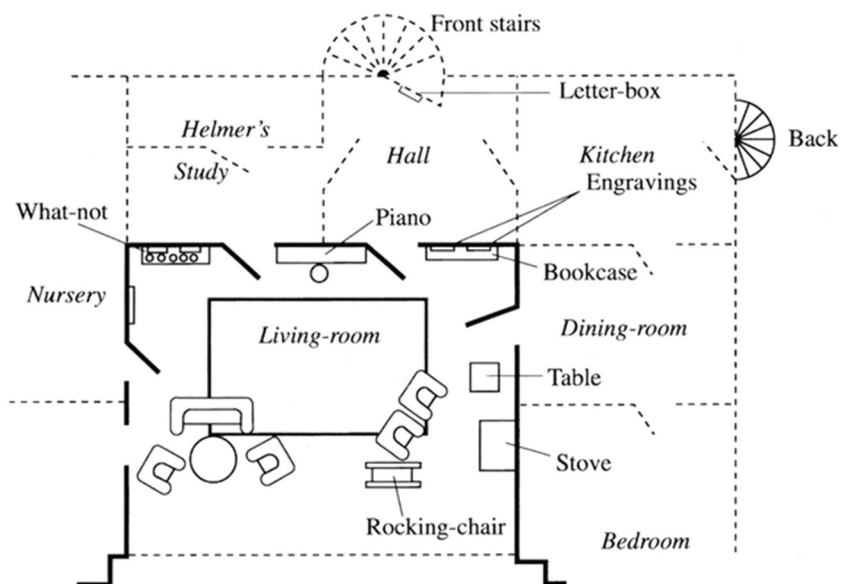
Втім, «ляльковість» сцени стає очевидною, щойно двері за Торвальдом зачиняються. У розмові з подругою, Крістіною Лінне, що завітала до Хельмерів по допомогу у працевлаштуванні, Нора відкриває свою таємницю: кілька років тому «марнотратка» врятувала Торвальдові життя, запозичивши гроші на його лікування по сфальшованих документах. Жінки XIX століття не могли отримати банківську позику інакше, ніж під поруки чоловіка, тож Норі довелося підробити на векселі підпис батька, який нещодавно помер. Тепер, щоб повернути борг, вона не лише веде господарство у режимі жорсткої економії (ще й так, щоб не викликати підозр!), але й бере дрібну надомну роботу – адже можливості легально працевлаштуватися не має.

Доля подруги Нори, КрістиниЛінне, висвітлює становище «янгола в домі» з іншого ракурсу. Замолоду Крістіна, старша дочка у великій родині, змушена покинути коханого й вийти заміж за старого багатія, щоб забезпечити майбутнє овдовілій матері та молодшим братам. Шлюб виявився бездітним, чоловік збанкрутував і помер, і ось жінка, що не має ані формальної освіти, ані професії, опиняється сам на сам із проблемою виживання. І хоча врешті решт фру Лінне вдається звести кінці з кінцями, щасливим і стабільним її життя назвати не можна – не тільки через фінансові труднощі, але й через те, що їй, за власними словами Крістини, нема для кого жити. Вихована, щоб піклуватися й жертвувати собою, на самоті вона почувається спустошеною й нікому не потрібною.

Творче завдання: спробуйте намалювати план оселі Хельмерів, розташували на ньому:

- чорні сходи
- парадні сходи
- кабінет Хельмера
- вітальню
- їдальню
- дитячу кімнату
- спальню
- кухню.

Малюючи план оселі Хельмерів, сучасна людина зазвичай керується побутовою логікою: приміром, що дитяча кімната має бути розташована поруч із спальнею батьків. Але планування дому Торвальда й Нори підкорюється іншому принципу – ідеології «окремих сфер», у світлі якої виховувався тогочасний середній та вищий клас. В основі цієї ідеології – уявлення про біологічну обумовленість гендерних ролей: фізіологічними відмінностями обґрунтовували поділ на заняття «чоловічі» й «жіночі». До чоловічої сфери традиційно належали ті, що вимагають раціонального мислення: політика, юриспруденція, комерція, наука. Жінкам залишалася сфера емоційна: родина, господарство й релігія. Відповідним чином розташовані й приміщення в оселі Хельмерів: чоловічий простір (кабінет, вітальня) – у центрі, жіночий (кухня, їдальня, дитяча кімната) – на периферії. Зверніть увагу на те, як далеко від батьківської спальні розташована дитяча кімната – не лише тому, що дітьми опікуються переважно няньки й гувернантки, але й тому, щоб діти не заважали відпочинку батька.

Floor plan for *A Doll's House*

Greene, N. (2014). *A Doll's House: The drama of the interior*. In *Home on the Stage: Domestic Spaces in Modern Drama* (pp. 14-36). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139939607.002

Дискусія: спробуйте знайти ознаки впливу «ідеології окремих сфер» на картині Уільяма Пауела Фрайта «Many Happy Returns of the Day» («Щасливого Дня народження»), 1956.

Чим далі розвивається сюжет, то краще ми розуміємо, що життя «янгола у домі», таке удавано-затишне ззовні, сповнене зсередини страхів і обмежень. Змушена грати в присутності чоловіка роль безтурботної «ляльки» (вилається – і то не можна, скаржитися вона друзям), Нора не наважується розповісти Торвальдові правду про підроблені документи навіть тоді, коли стає жертвою брудного шантажу. «Колись, можливо... – відповідає вона на запитання подруги. – Коли мине багато-багато років і я вже не буду така гарненька... коли я вже не буду так подобатися Торвальдові, як тепер, коли його вже не будуть розважати мої танцювання, переодягання, декламації. Тоді добре буде мати якусь заручку...»

Побоювання жінки не марні: щойно таємницю розкрито, люблячий чоловік перетворюється на боягузливого лицеміра. Він гнівно докоряє дружині за плямовану репутацію, називає поганою матір'ю, погрожує відлучити від дітей, бо та, мовляв, їх «зіпсує»... Коли ж небезпека минає (шантажист, приватний повірений Кrogстадт, відмовляється від своїх претензій під впливом фру Лінне, яку він, як виявилось, кохав усе життя), метаморфоза відбувається у зворотному напрямку: перед нами знову впевнений у собі «голова сім'ї», що згоден великодушно пробачити своїй «білочці» її «гріхи».

Здавалося б, за законами різдвяної п'єси (а дія «Лялькового дому», нагадаємо, відбувається саме на Різдво) саме час поставити крапку й відсвяткувати примирення. Та Нора вже не та безтурботна «лялька», яку ми бачили на початку. На зануреній у п'ятьм'я сцені, у колі світла від єдиної свічки, відбувається діалог, якого досі не чували на театральній сцені:

Н о р а. Ми одружені вісім років. Тобі не спадає на думку, що це ж уперше ми з тобою, чоловік з дружиною, сіли поговорити серйозно.

Х е л ь м е р. Серйозно... в якому розумінні?

Н о р а. Аж вісім років... більше... з першої хвилини нашого знайомства ми ні разу не обмінялися серйозними думками про серйозні речі.

Х е л ь м е р. Навіщо я з тобою говорив би про свої справи, яких ти все одно не могла б мені полегшити.

Н о р а. Я не кажу про справи. Я кажу, що ми взагалі ніколи не починали серйозної розмови, не бралися разом обмірковувати щось серйозне.

Х е л ь м е р. Але ж, любя Норо, хіба це було тобі з руки?

Н о р а. От ми і дійшли до суті. Ти ніколи не розумів мене... До мене ставилися дуже несправедливо, Торвальде. Спочатку тато, потім ти.

Хельмер. Що! Ми обидва?.. Тоді як ми любили тебе більше, ніж будь-хто на світі!

Нора (хитаючи головою). Ви ніколи мене не любили. Вам тільки подобалось бути закоханими у мене... Коли я жила вдома, з татом, він викладав мені усі свої погляди, і в мене були ті самі, якщо ж у мене були інші, я їх приховувала, – йому б це не сподобалось. Він називав мене своєю лялечкою-дочкою, грався мною, як я своїми ляльками. Потім я потрапила до тебе в дім.

Хельмер. Що це за вислови, коли говориш про наш шлюб!

Нора (твердо). Я хочу сказати, що я з татових рук перейшла до твоїх. Ти все влаштовував за своїм смаком, і в мене став твій смак, або я тільки вдавала, що це так. – не знаю добре. Мабуть, і те й інше. Інколи бувало так, інколи так. Коли я озираюсь тепер назад, то мені здається, що я жила тут як той старець: мене годували й одягали, а моє діло було – розважати, забавляти тебе, Торвальде. Ось у чому полягало моє життя. Ти так влаштував, ти і тато дуже винні переді мною. Ваша вина, що з мене нічого не вийшло.

Хельмер. Норо! Яка дурниця! Яка невдячність! Хіба ти не була тут щаслива?

Нора. Ні, ніколи не була. Я тільки думала, що щаслива, а насправді ніколи не була.

Хельмер. Ти не була... не була щаслива!

Нора. Ні, тільки весела. І ти був завжди такий милий, ласкавий до мене. Але весь наш дім був тільки великий ляльковий дім. Я була тут твоєю лялькою, донькою. А діти були вже моїми ляльками. Мені подобалось, що ти грався, бавився зі мною, як їм подобалось, коли я граюсь і бавлюся з ними. У цьому, власне, й було наше подружнє життя, Торвальде.

Гіркі слова колишньої «ляльки», яка за ці різдвяні дні подорослішала на ціле життя, не розходяться з ділом: вдягнена по-дорожньому (нарешті вона «скинула карнавальний костюм!»), Нора залишає чоловікові ключі й обручку – і йде.

Нора. Ні, ти розсудив правильно. Ця справа не під силу мені. Треба спочатку вирішити інше. Я повинна виховати себе саму. І не в тобі шукати мені допомоги. Мені треба взятися за це самій. Тому я й йду від тебе.

Хельмер (схоплюючись). Що ти сказала?

Нора. Мені треба побути самій, щоб розібратися в самій собі і в усьому іншому. Тому я й не можу залишитись.

Хельмер. Норо! Норо!

*Н о р а. І я піду негайно ж. Кристина, мабуть, дасть мені притулок...
Х е л ь м е р. Ти не при своєму розумі! Хто тобі дозволить! Я забороняю.*

Н о р а. Тепер даремно забороняти мені будь-що. Я візьму з собою лише своє. Від тебе нічого не візьму, ні тепер, ні опісля.

Чоловік у розпачі. Прагнучи вмовити дружину залишитися, він апелює до «найсвятіших» її обов'язків:

Х е л ь м е р. Ти передусім дружина й мати.

Н о р а. Я в цебільше не вірю. Я гадаю, щопередусім я людина, так само, як і ти, – абопринаймні повинна стати людиною. Знаю, щоби́льшість буде на твоємубоці, Торвальде, і що в книжках пишуть у цьому ж дусі. Але я не можубільшезаспокоїтись на тому, що говорить більшість і щопишуть у книжках. Я повинна сама подумати про ціречі і спробуватирозібратися в них.

Навіть зараз вчинок Нори викликає суперечливі реакції в глядачів – годі й казати, яким скандальним він здавався публіці ХІХ століття! Німецька актриса Гедвіг Німан-Раабе навідріз відмовилася грати роль Нори: «Я б ніколи не полишила своїх дітей!» Оскільки тогочасні закони про захист авторського права були дуже недосконалі, і Ібсен справедливо побоювався, що окремі режисери переписуть п'єсу на свій розсуд, він був змушений на угоду консервативній аудиторії вигадати альтернативний фінал, який згодом назвав «варварською наругою» над власним творінням: не в змозі кинути дітей, Нора падає непритомною просто поруч з їхніми ліжками.

Висувалося чимало версій щодо подальшої долі героїні: чи вдасться їй влаштуватися в житті, чи повернеться вона до чоловіка і чи, раптом, не думає вона вчинити самогубство?

Вже наприкінці 70-х років ХХ століття австрійська письменниця, майбутня Нобелівська лауреака Ельфріда Єлінек, ставить хрест на оптимістичних прогнозах щодо майбутнього Нори. Дію п'єси Єлінек «Що сталося, коли Нора пішла від чоловіка» перенесено на помежів'я 1920-30-х років, у часи глибокої фінансової кризи повоєння. Європейський небосхил затьмарено загрозою нацизму: за сценою лунають військові марші, серед «модних книжок» згадується «Майн Кампф» Гітлера, а колишній чоловік Нори, Торвальд Хельмер, втративши місце в банку, скаржиться на євреїв. Головна ж героїня, полишивши «ляльковий дім», швидко розуміє, що єдине, чого вона навчена по-справжньому – це догоджати чоловікам. Влаштувавшись для початку на фа-

брику, вона швидко стає коханкою заможного бізнесмена, а згодом і утриманкою міністра, від якого шляхом шантажу отримує гроші на облаштування власної крамнички тканин – єдиного справжнього сенсу свого життя. Подружжя Хельмерів поєднується знов – цього разу на підґрунті суто фінансових інтересів.

Дискусія: чи згодні ви з фіналом, запропонованим Єлінек? Як, на вашу думку, могла скластися доля Нори у XIX та XXI столітті?

Відстоюючи власну незалежність і право називатися людиною, свідомо полишаючи комфортну домашню тюрму заради особистісного розвитку, наважуючись ледь не вперше в житті відкрито говорити про свої почуття, Нора скидає затісну оболонку «янгола в домі», перетворюючись натомість на «нову жінку» - жіночий типаж, поява якого збаламутила суспільне життя другої половини XIX століття. «Нова жінка», вбрана по-чоловічому, на велосипеді, мода на які охопила тоді країни Європи та США, стала справжнім символом першої хвилі фемінізму. Ці жінки здобували професійну, а деякі навіть вищу освіту, опановували нові професії – друкарок, телефоністок, секретарок, вчительок. Після Кримської війни 1853-1855 років, з ініціативи британської реформаторки медичної справи, Флоренс Найтінгейл, з'являються перші школи професійних медичних сестер. Відчуваючи зростання своєї важливості на ринку праці, із отриманням фінансових ресурсів жінки все наполегливіше демонструють професійну та гендерну солідарність, послідовно виборюють права голосу та обрання на виборні посади, майнові, трудові й сімейні права.

Дискусія: порівняйте Нору та її подругу, фру Лінне, за параметрами, наведеними у таблиці. Які риси «янгола у домі» та «нової жінки» ви можете виділити в подругах?

	Нора	Фру Лінне
Зовнішність		
Сімейний стан		
Походження		
Соціальний стан		
Риси характеру		
Мовлення		

Популяризований ірландською письменницею Сарою Гранд та її американським колегою Генрі Джеймсом, у літературі термін «нова жінка» позначав цілу плеяду самостійних, фінансово незалежних,

соціально активних, часто – професійно затребуваних героїнь, які кидали виклик патріархальному суспільству, заперечуючи шлюб і хатне господарство як єдині можливі сфери жіночої самореалізації. «Та все ж дуже приємно було працювати, заробляти гроші. – ділиться з подругою Нора Хельмер, героїня «Лялькового дому» Ібсена. – Я почувала себе майже чоловіком».

Контраст між «янголом у домі» й «новою жінкою» впадає у вічі читачеві одразу ж після появи на сцені фру Лінне. На відміну від Нори, яка вдягається й поводить ся на догоду чоловікові (згадаємо хоча б її напівдитячий тон у розмовах із Хельмером), її подруга вдягнена просто й охайно, без акцентів на фізичній привабливості, і розмовляє однаково як з чоловіками, так і з жінками. Емоційна, чутлива Нора, при всій своїй імпульсивності, не має змоги демонструвати свої справжні почуття: промовистою є сцена, де внутрішньо пригнічена героїня змушена удавати веселу й гостинну хазяйку вечірки, щоб не викликати підозр у чоловіка. Душевний стан Нори майстерно передано через символічну деталь: танок «Тарантела», який вона виконує на різдвяному маскарадї, попри удавано-веселий музичний супровід, за однією з версій його походження, імітує судоми людини, яку вкисив отруйний павук-тарантул. Натомість, стримана й серйозна фру Лінне не має потреби підлаштовуватися під чиїсь настрої чи примхи. Відкрита й чесна, вона відверто обговорює з Кrogстадом свої почуття.

«Нової жінки» боялися, нею захоплювалися, над нею глузували, її намагалися зупинити, але процес емансипації, як закономірний наслідок промислової революції, виявився незворотним. Користуючись сьогодні правом на освіту, маючи змогу голосувати й бути обраними, ставлячи підпис на фінансових документах, вільно розпоряджаючись власним майном та заробленими грошима, сучасні жінки мають пам'ятати, якою нелегкою була боротьба за ці, здавалося б, очевидні цінності гендерної рівності.

Лайфхак: написаний 1879 року, «Ляльковий дім» з легкістю проходить тест, який неспроможні пройти майже половина сучасних фільмів. Це тест Бекдел – тест художнього твору на гендерну упередженість. Щоб пройти його успішно, культурний продукт має відповідати трьом простим критеріям:

- у ньому є принаймні дві героїні-жінки з іменами,
- які розмовляють між собою
- про щось, крім чоловіків.

Чи проходять цей тест ваші улюблені книжки та фільми?

Творче завдання: чи можливе повторення ситуації з «Лялькового дому» у ХХІ столітті? Відповідаючи на це запитання, зверніть увагу на такі важливі нюанси:

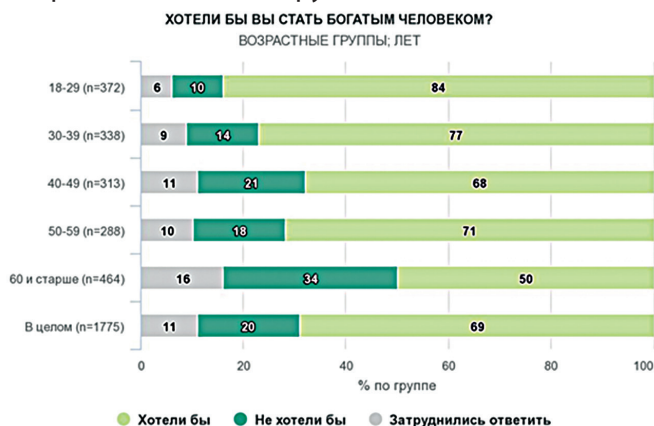
- юридичний статус жінки у сучасному суспільстві, можливість розлучення;
- соціальна ізоляція головної героїні Ібсена;
- вагомість репутації та поняття репутаційних втрат;
- сучасні уявлення про відповідальність батька й матері у вихованні дітей; долі дітей при розлученні батьків.

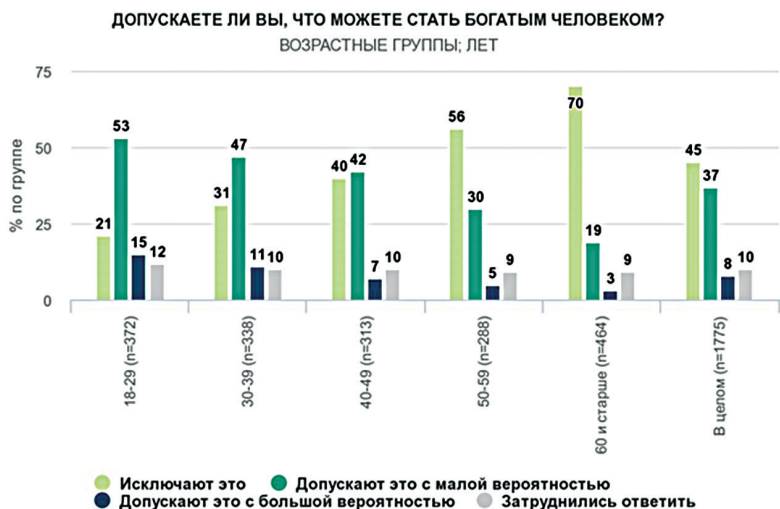
4.3 Багаті й бідні: «дві держави» чи «одна сім'я»?

Соціальна відповідальність як цінність у романі Елізабет Гаскелл «Північ та Південь»

Дискусія: У чому, на вашу думку, найважливіші причини бідності? Чому окремі люди чи нації виявляються успішнішими за інші? Чи можливо перемогти бідність? Чи є розподіл на багатих і бідних природним станом речей? Чи варто державі втручатися у цей процес? Якби ви мали необмежені ресурси й повноваження, у який спосіб ви взяли б перемагати бідність?

Саморефлексія: Чи хотіли б ви стати багатою людиною? Чи вважаєте ви цю перспективу реальною? Що, на вашу думку, псує людину більшою мірою – бідність чи багатство? Порівняйте власні відповіді із відповідями колег та результатами соціальних опитувань R&B Group (2016). Чим, на вашу думку, обумовлені відмінності у ставленні до багатства між різними віковими групами?

Highcharts

Highcharts

Highcharts

«...Між ними немає жодного зв'язку, жодного порозуміння. Вони й гадки не мають про звичаї, думки, почуття одне одного, ніби живуть на різних полюсах чи планетах; вони виховані у різний спосіб, виховані різною їжею, керуються різною мораллю, та й підкорюються, врешті решт, не однаковим законам».

Такими словами британський письменник, політик і суспільний діяч Бенджамін Дізраелі описує «дві ворожі держави» – багатих і бідних, провалля між якими з розвитком промислової революції, здається, дедалі глибшає, а соціальна напруга ось-ось завершиться потужним вибухом. В Англії, на батьківщині Дізраелі, промислові кризи 1825 й 1836 років у поєднанні зі стрімкою машинізацією виробництва спровокували різке зростання кількості безробітних та падіння заробітної платні робітників. Відповідно, грошові дотації для бідних, що надава-

---

лися коштом церковних парафій та, за необхідності, усіх мешканців тієї чи іншої місцевості пропорційно їхнім статкам, зросли до 20% від загальної доходності майна. Ефективність грошової допомоги була поставлена під сумнів.

У масштабних дебатах щодо причин бідності, участь у яких брали економісти, філософи, представники церкви, громадські й політичні діячі, дедалі частіше лунала думка, що бідність обумовлена, передусім, особистісними факторами – ледарством, вадами, нехтуванням моралю та засадами протестантської етики. Люди, мовляв, самі винні в тому, що вони бідні, і завдання держави – не підтримувати їх у цьому стані шляхом дотацій, а формувати в них відповідальність щодо власного життя. Відомий економіст Адам Сміт вважав, що державна допомога бідним несе більше шкоди, ніж користі, оскільки нівелює важливий для ринкової економіки принцип *laissez-faire* – невтручання держави у ринкові механізми, які здатні й самі стимулювати бідних до роботи. Висловлювалися навіть думки, що треба покласти край безконтрольній народжуваності бідних, штучно регулювати їхню кількість, у тому числі шляхом голоду. Втім, існувала й інша, гуманістична точка зору. Її прихильники закликали не плутати причини й наслідки бідності: не невігластво призводить до зубожіння, а навпаки, зубожіння є причиною невігластва.

Скликана 1832 року Королівська комісія у справах бідних стала на позиції Сміта та його колег. Розроблений нею Закон про бідних (1834) скасував грошові виплати. Тепер соціальна допомога надавалася виключно через так звані робітні дома, влучно названі Чарльзом Діккенсом «цитаделями жорстокості й нелюдського ставлення до найслабкіших, найвразливіших верств населення». Ці заклади, більше схожі на тюрми, мали на меті примусити людей, що опинилися в скрутному становищі, до праці – адже, як зазначали автори нового закону, сплачувати бідним незароблені гроші є «дозвільною й шкідливою щедрістю». В обмін на їжу, одяг і дах над головою мешканці робітних домів, у тому числі жінки й діти, працювали до дванадцяти годин на день на фізично виснажливих роботах – від будівництва доріг до шахт.

Недивно, що впровадження нового закону викликало шалений спротив тих, на кого він був спрямований. Перший масовий рух на захист прав робітників – рух чартистів, себто, прибічників так званої Народної хартії 1839 року, – збирає під свої знамена мільйони людей.

«Ми страждаємо під тягарем податків, які все ж таки видаються нашим можновладцям замалими. – стверджує Народна хартія. – Наші торговці й промисловці на межі розорення. Наші робітники голодують. Капітал не дає прибутку, а праця – винагороди. Дім ремісника запустів, а склад лихваря наповнився. В робітному домі немає вільних місць, а фабрика стоїть без діла. Ми пильно шукали причини бідності... і не знайшли їх ані в природі, ані в Провидінні... Як єдиний засіб, за допомоги якого інтереси народу можуть бути захищені, ми вимагаємо, щоб охорона інтересів народу була доручена цьому народу».

У липні 1839 року Народна хартія, що зібрала 1 280 000 підписів, була презентована Палаті общин – і відхилена. Робітничі повстання, що спалахнули у відповідь у Бірмінгемі та Ньюпорті, були жорстко придушені, ватажки чартистів – ув'язнені. Втім, у суспільстві зріє розуміння, що спалахи насильства повторюватимуться, якщо не ліквідувати їхню причину – бідність. За ініціативи Томаса Карлейля, що вперше сформулював цю думку у своїй фундаментальній роботі «Чартизм», розпочинаються так звані Дебати про становище Англії, покликані примирити «дві нації» багатих та бідних, спонукати стару землевласницьку аристократію та новонароджений клас буржуа до пошуку компромісів, осмислити соціальні наслідки промислової революції та запропонувати можливі реформи. Так само, як і в дебатах про бідність, у контексті дискусії виокремилися два підходи – патерналістський та реформаторський.

Прибічники патерналістського підходу виходили з того, що ідеальна держава організована як велика родина, де «молодші» підкорюються «старшим», отримуючи забезпечення потреб в обмін на свободу прийняття рішень. Так само і багаті, на думку патерналістів, мусять усвідомити свою відповідальність перед бідними, а ті, своєю чергою, припинити спротив в обмін на пільги й субсидії.

Натомість, реформаторський підхід наполягав, що стара етика соціальної відповідальності за часів індустріального капіталізму повністю вичерпала себе. Він відстоював послідовне залучення робітничого класу до процесу прийняття рішень і захисту власних інтересів шляхом гарантування виборчих прав і освіти робітників.

Як і завжди, мистецтво не залишається осторонь суспільної полеміки. На сторінках так званих індустріальних романів, покликаних поєднати майстерність художнього спостереження із ретельним науковим аналізом, розгортаються запеклі суперечки між противниками

й прибічниками індустріалізації – непримиренними, як Південь та Північ у назві одного з найяскравіших зразків жанру авторства Елізабет Гаскелл.

Дочка сільського священника Маргарет Гейл сформувалася як особистість на аграрному Півдні, в ідилічно-патріархальному селянському середовищі. Але коли її батько, розчарований релігією, полишає парафію й перевозить родину на індустріальну Північ, у фабричне місто Мілтон, дівчині доводиться суттєво змінити і спосіб життя, і коло спілкування. Занурюючись у повсякденні проблеми робітників, міс Гейл починає ненавидіти власників підприємств, нових «господарів життя», що нещадно експлуатують рабську працю підлеглих. Уособленням індустріального зла стає для неї Джон Торнтон, власник бавовняної фабрики, який бере в батька Маргарет уроки грецької, латини, літератури й давньої історії. Кожного разу, коли їхні шляхи перетинаються, між Торнтоном та Маргарет спалахує суперечка щодо переваг аграрного й індустріального способів життя.

Дискусія: У чому переваги та недоліки життя у сільській місцевості та в індустріальному місті? Який із способів життя вам більше до вподоби?

Яку систему цінностей, на вашу думку, розбудовує аграрна спільнота? Чим відрізняється ця система від цінностей індустріального суспільства?

Попри те, що Торнтон і Маргарет – молоді люди приблизно одного віку, кожен з героїв – продукт тієї системи цінностей, у якій він зріс. Вони по-різному ставляться до змін, по-різному оцінюють роль держави, по-різному формують своє ставлення до себе й до інших. Маргарет ніколи не доводилося заробляти гроші; аристократка за походженням (у священники йшли зазвичай молодші сини шляхетних родин), вона сприймає людську спільноту як єдину родину, де всі піклуються про кожного, а кожний про всіх. Натомість, Торнтон, виходець із робітничого класу, що змалечку залишився без батька (той скоїв самогубство, не в змозі розрахуватися з боргами), звик покладатися лише на себе і відстоює принцип невтручання держави у справи бізнесу. Ринок – це система, щорегулює сама себе, а отже, вартість товарів і праці мають визначатися лише на основі вільної конкуренції. Так, коли працівники його фабрики оголошують страйк, вимагаючи підняти заробітну платню, Торнтон не йде назустріч вимогам, а привозить натомість дешеву робітничу силу з Ірландії.

Буремне життя у вирі індустріальної революції зробило Торнтон відкритим до змін, навчило цінувати технологічні інновації, винахідливість і кмітливість, в той час як Маргарет зміни лякають, а найвищою чеснотою вона вважає милосердя. Управлінський стиль Торнтон базується на ієрархії й підкоренні – він не терпить, коли йому заперечуть; Маргарет, своєю чергою, налаштована домовлятися й шукати компроміс. Впродовж роману вона виступає «спікеркою» робітників, відстоюючи їхні права перед Торнтоном, змушуючи його зрозуміти їхні проблеми. У своїх поглядах на життя, вона, безумовно, ідеалістка, на протигагу практичному опоненту, який звик вимірювати цінності виключно критерієм користі.

Чому ж тоді Торнтон вивчає такі, здавалося б, «непрактичні» предмети, як грецька й латина? Відповідь проста – він хоче підвищити власний соціальний статус, стати джентльменом і, в такий спосіб, розширити коло своїх ділових контактів, знайти нових партнерів, збільшити прибутки. Але без хорошої освіти шлях до вищих верств, а отже, й до успіху, зачинений – і Торнтон береться за навчання так само завзято, як свого часу викопирсувався з батьківських боргів.

«Я досягуспіху не вдачею, не будь-якими заслугами, не талантом, а просто завдякисуворим правилам і стійкості до незаслуженихпотурань. – говорить він під час однієї із суперечок. - Місс Гейл казала тут про страждання, закарбовані за обличчяхокремимілтонськихгородян. Я думаю, цеприродне й заслуженепокарання за нечесноотриманізадоволення у певнийперіодіхньогожиття. Люди, шокеруютьсяпочуттями й потураютьсобі, не викликають в мене ненависті, проте я зневажаюїх за слабкість характеру».

Дискусія:

- Чому Торнтон вважає себе успішною людиною?
- Чим вимірюється його успіх?
- Чи можна вважати його історію успіху типовою?
- Чи вірно він визначає причини свого успіху?
Хто, на вашу думку, причетний до його успіху?
- Які наслідки має успішність Торнтон для нього самого?
Для його родини? Для місцевої громади? За які з цих наслідків він має нести пряму відповідальність?

У своєму прагненні підвищити соціальний статус Джон Торнтон – один з нечисленних на той момент успішних кейсів соціальної мобіль-

---

ності. Соціальною мобільністю ми називаємо рух як всередині певної соціальної страти (у цьому випадку вона зветься горизонтальною) або поміж соціальних страт (вертикальна мобільність), що призводить до зміни соціального статусу. Ця мобільність може бути як висхідною (підвищення статусу), так і спадною (зниження статусу), і відбуватися як в межах одного покоління, так і від покоління до покоління (транс-генераційна мобільність).

Casestudy: Джон Торнтон – вихідець із родини із середніми статками. Його батько втратив гроші через невдалі фінансові операції, наробив боргів і скоїв суїцид. Родина збідніла. Торнтон був змушений кинути школу і влаштуватися на роботу до торговця тканинами. Він працював так старанно, що один із партнерів помітив його і зробив компаньйоном у власному бізнесі. Тепер Торнтон – власник фабрики і надолужує освіту, щоб стати джентльменом. Які типи соціальної мобільності ви помітили у цьому описі?

Торнтон і Маргарет живуть за часів, коли жорстка ієрархічна структура британського суспільства потроху починає руйнуватися внаслідок індустріалізації. Соціальні ліфти вже працюють, але є недосконалими. Втім, саме на них робить ставку держава у питанні зниження соціальної напруги між багатими та бідними. Однією з найпопулярніших книжок середини XIX століття стає славнозвісна «Самодопомога» Семюеля Смайла – книжка про те, що починати треба з себе, а «Бог допомагає лише тим, хто допомагає собі сам».

Годі скаржитися на вади системи, закликає Смайл. «Жодний найсуворіший закон не зможе зробити ледаря працюючим, марнотратом економним, п'яницю тверезим. Подібні зміни можуть відбуватися лише особистою волею і дією людини – зміною образу життя, а не розширенням прав». Коріння всіх проблем – не в недосконалих державних механізмах, а в самій людині, її слабкостях і вадах.

Сумлінно працюючи, постійно самовдосконалюючись, людина обов'язково стане успішною – адже «усе в житті досягається працею». Стати джентльменом може кожен – адже «багатство й статус не мають нічого спільного з благородною поведінкою».

Але Маргарет, вихованій у патерналістському дусі, доктрина самодопомоги здається занадто несправедливою. «Якщо я вірно вас зрозуміла, - кидає вона, - ви вважаєте за ворогів усіх, хто за певних обставин не зміг сягнути вашого рівня. Але, незважаючи на ваш статус на ринку праці й капіталу, ви не маєте права знущатися над людьми, якими

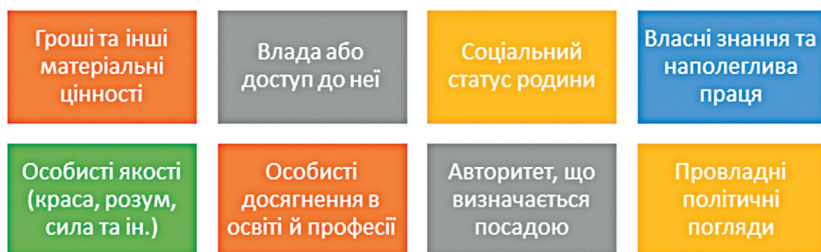
керуєте. У ваших руках – влада, і вона впливає на робітників, тому що їх життя та добробут залежать від вас».

Дискусія:

- У чому причини злиденного становища робітників? Чи вірно їх розуміє Маргарет? Хто, на вашу думку, несе відповідальність за ситуацію, що склалася?
- До яких дій вдається Маргарет, щоб допомогти робітникам? Чи можна вважати її допомогу дієвою та ефективною? Якщо ні, то чому? Що варто виправити чи змінити в алгоритмі дій Маргарет?
- Чи можна назвати Маргарет справжньою захисницею прав робітничого класу? Якщо так/ні, то чому?

Мозковий штурм: назвіть якомога більше аргументів «за» та «проти» доктрини самопомочі. Чи працює вона за сучасних умов?

Саморефлексія: що є запорукою успіху в Україні? Оберіть три категорії з наведених нижче і порівняйте свої відповіді з варіантами колег та результатами соціологічного опитування R&B Group (2017). У чому, на ваш погляд, головні причини зневіри у доктрині самопомогі?

У конфлікті, що розгортається на сторінках «Півночі й Півдня», є й третя сторона – власне робітники. Проте слід зазначити, що, попри прагнення якомога детальніше висвітлити деталі побуту робітничого класу, особливості його мовлення й поведінки, у ціннісному аспекті індустріальний роман все ж таки стоїть на позиціях класу середнього, до якого належали і його автори, і більшість читачів. Як наслідок, працівники заводів і фабрик часто постають у романі як знеособлена й потенційно загрозлива маса.

ЧТО СЕГОДНЯ ПОЗВОЛЯЕТ ДОБИТЬСЯ УСПЕХА В УКРАИНЕ (несколько ответов из списка)

% к опрошенным. Август 2017 г.

У «Півночі й Півдні» маємо лише двох доволі схематично окреслених персонажів, що мають символізувати увесь діапазон настроїв всередині робітничої спільноти. Це, перш за все, Ніколас Хіггінс, голова робітничої спілки – зовні замнений, недовірливий чоловік, що відчуває відповідальність за всіх, хто йому довірився, і знає ціну власній праці. Коли Торнтон відмовляється підвищити заробітну платню робітникам, саме Хіггінс оголошує загальний страйк: «Власники контролюють торгівлю й лякають нас її станом, наче неслухняних дітей. Це їхній метод, «фішка», як у нас тут кажуть. Вони хочуть поставити нас на коліна і збільшити свої статки. Але ми будемо битися за свої інтереси – не заради себе, а заради всієї спільноти. Нам потрібні справедливість і чесна оплата праці. Ми допомагали власникам нарощувати капітал. Тепер допоможемо зменшити його. Ми будемо стояти до кінця. Ніхто не піде працювати за меншу платню, доки Спілка робітників не змусить виконати наші вимоги».

Дискусія:

- Як ви розумієте словосполучення «право на страйк»? Чи існує виправдане насильство? Якщо так, за яких обставин ви вважаєте за можливе його застосовувати?
- Чи є позиція робітників слухною? Чи вірно вони оцінюють причини ситуації, що склалася, і можливі наслідки свого страйку? Чи є насильство виправданим у випадку робітничого страйку на заводі Торнтон?

- Які суперечки точаться серед страйкарів? Чому страйк не досягає мети?
- Скільки прикладів страйку (фізичного чи духовного) можна знайти у тексті? Яка з форм страйку видається вам найефективнішою?

Працьовитому, стриманому й терплячому Хіггінсу протиставлений слабкодухий Буше – некваліфікований робітник, голова великої (вісім дітей!) родини, що в пошуках заробітку ладний на все – навіть порушити домовленості страйкарів. Саме Буше, який не встиг як слід підготуватися до страйку, наляканий тим, що не зможе прогнати сім'ю, підбурює частину робітників вдатися до насильства.

Жорстокість робітничих повстань – ще один частий троп вікторіанського індустріального роману; причину її більшість авторів, як представники середнього класу, були схильні вбачати в низькому рівні освіти та нищівному впливі технологізованого середовища, які дегуманізували людину або навіть зводили її до рівня тварини. Невизнання ескалації насильства як наслідку соціальної напруги зумовлює обережне, якщо не негативне ставлення до лідерів та учасників робітничих рухів і сприяє тому, що після революційних подій 1848 року викривний пафос індустріального роману суттєво зменшується, епітомізуючи, на думку Раймонда Вільямса, неспроможність жанру впоратися із вимогами часу і стати джерелом позитивних змін: «жанр презентує радше симптоми розпаду індустріального суспільства, ніж розуміння його устрою».

У «Півночі й Півдні» цей острах перед насильством яскраво втілено у сцені, де підбурювані Буше учасники робітничого страйку оточують будинок Торнтонів, вимагаючи зустрічі з власником фабрики. Під впливом аргументів Маргарет той виходить на ганок, але розмови не відбувається – сторони не готові почути одна одну. У вирішальний момент, коли з робітничого натовпу у бік фабриканта летить камінь, Маргарет, за визначенням літературознавця Террі Іглтона, робить свій класовий вибір – вона кидається Торнтонів на шию, захищаючи його собою. Попри все співчуття до робітників і прагнення бути речницею їхніх інтересів, Маргарет ніколи не підтримує насильницького способу вирішення конфлікту. Єдиний можливий шлях для неї, так само, як і для авторки, – шлях співпраці й порозуміння.

Щоправда, індустріальний роман XIX століття так і не спромігся запропонувати інституційного вирішення проблеми. Його щасливі фі-

---

нали зазвичай ситуативні й побудовані на щасливих співпадіннях. Не є виключенням і «Північ та Південь». Кохання Торнтонів і Маргарет у поєднанні з багатим спадком, раптово отриманим міс Гейл, - ось що забезпечує майбутнє реформаторських ініціатив власника фабрики, який під впливом своєї чарівної опонентки справді пом'якшав і почав прислухатися до своїх робітників (як-от до Хігінса, із яким йому вдалося налагодити продуктивні, майже дружні стосунки).

Дискусія: як вирішуються конфлікти між працівниками і власниками сьогодні? Який вид стосунків держави, бізнесу й найманих працівників (патерналістський чи реформаційний) видається вам більш доцільним і чому? У чому, на вашу думку, полягає соціальна відповідальність бізнесу перед суспільством?

Case study: 1988 року британський літературознавець і письменник Девід Лодж у романі «Nice Work» («Хороша робота») осучаснює сюжет «Півночі й Півдня» через реконструкцію його конфлікту у реаліях тетчеристської Англії. Тетчеризм, політика консервативного уряду під керівництвом «залізної леді» Маргарет Тетчер, повернувся до принципу «невтручання» держави у механізми вільного ринку з метою оптимізувати витрати на соціальну сферу (освіту, культуру, медицину, допомогу вразливим верствам населення) й підсилити послаблену тривалою кризою економікою.

Так само, як індустріалізована Північ різко відрізняється від аграрного Півдня, у романі Лоджа затишне й чисте університетське містечко – місце роботи головної героїні, професорки Робін Пенроуз, - протиставлене «пеклу» виробничих цехів підприємства, яким керує осучаснений варіант Джона Торнтонів, Вік Вілкокс. Втім, у ХХ столітті протиставлення це скоріше зовнішнє і у будь-якому разі удаване, адже університети внаслідок політики «раціоналізації» опиняються під загрозою перетворення з «веж зі слонової кістки» на аналог фабрик, що під зовнішнім контролем «менеджерів із якості» невпинно постачають на ринки праці підготовлені для потреб економіки кадри.

«...Університети наразі вподібнено фабрикам, – розмірковує з цього приводу Річард Гомбріч. – Ці фабрики масово виробляють кваліфікованих студентів, у такий спосіб надаючи якості вихідній сировині. Професорсько-викладацький склад, працівники виробничої ланки, лишень здійснюють певні механічні процедури, ухвалені керівництвом і перевірені інспекторами. Оскільки вони просто виконавці, то й заробляють вони відповідно».

Символічно, що як робітники фабрики, так і колектив університету в романі Лоджа організують одноденні страйки на знак протесту проти політики «раціоналізації» та викликаних нею скорочень в усіх секторах економіки. Удавано полярні світи, «південь» та «північ», виявляються залежними як один від одного, так і від більш глобальних економічних процесів.

«Двома націями, що ніколи не порозуміються» стають у «Nice Work» гуманістично орієнтована університетська ліберальна інтелігенція та протиставлений їй консервативний і нелюдяний великий бізнес. В рамках програми обмінів головна героїня «Nice Work», викладачка англійської літератури, дослідниця індустріальних романів і радикальна феміністка Робін Пенроуз, та керівник великого промислового підприємства, практичний і приземлений self-made man Вік Вілкокс, на короткий час міняються місцями. Робін потрапляє на фабрику, де відверто шокована умовами праці робітників та заниженим рівнем їхньої культури. Вік, своєю чергою, опиняється на кампусі університету, де зайвий раз переконається: університетська спільнота – нікчеми й ледарі, які отримують гроші за нікому не потрібну малярню.

В кожного з героїв свій «рецепт» щодо усунення недоліків існуючої системи. Так, у мріях Робін виникає ідилічна картина: увесь завод – робітники, майстри, менеджери, директори, секретарки, прибиральниці, - прибувають на територію університету. «Їхні очі, білі плями на темних обличчях, здивовано й захоплено дивилися на чудові будинки, дерева, клумби й галявини, а також на красивих молодих людей, що працювали й грали довкола. А красиві молоді люди та їхні викладачі усі як один припиняють дискутувати, підіймаються і йдуть привітати робітників, тиснуть їм руки, запрошують долучитися до бесіди, і ось просто на зеленій траві збираються сотні невеличких семінарських груп, що складаються наполовину зі студентів та лекторів, а наполовину з робітників і менеджерів. Вони говорять, як примирити університетські й комерційні вимоги на користь усього суспільства».

Натомість, Вік Вілкокс вважає, що гуманітарна освіта не потрібна зовсім. Майбутнє – за технічним прогресом і, відповідно, за тими, хто створюватиме нові технології. Він уявляє собі світ майбутнього як гігантську фабрику з автоматизованим циклом виробництва: «Машинам не потрібне світло. Машини сліпі. Щойно ви побудували повністю

автоматизовану фабрику, можна вимкнути світло, зачинити двері, і нехай собі збирає двигуни, пилюси чи що заманеться, і все це у повній темряві, двадцять чотири години на добу».

Чия точка зору видається вам ближчою і чому? Чи можливо знайти компроміс між ними?

Творче завдання: уявіть, що ви член команди кризових менеджерів з двадцять першого століття, що прибула покращити ситуацію на підприємстві Торнтон. Який план змін ви запропонували б власнику?

Література для самостійного опрацювання

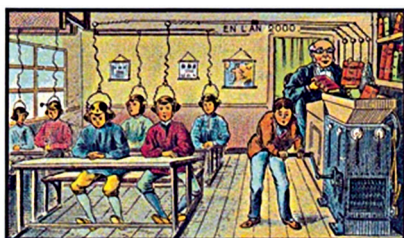
1. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: проблема людини та її меж. Київ: КНТ, 2016.
2. Костюк В.С. Промислова революція у найбільш розвинутих країнах західної Європи та США. *Економічна теорія: Підручник*. Київ: Центр учбової літератури, 2009.
3. Бєсов Л.М. Історія науки і техніки. Харків: НТУ «ХПІ», 2004.
4. Гендер для медій: Підручник з гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей. Київ: Критика, 2017.
5. Марценюк Т. «Захисники Галактики»: влада і криза в чоловічому світі. Київ: Комора, 2020
6. Марценюк Т. Гендер для всіх: Виклик стереотипам. Київ: Комора, 2017
7. Бовуар С. Друга стаття. Київ: Основи, 2017
8. Landes D. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. London: Cambridge University Press, 2003.
9. Mann N. Intelligence and Self-Awareness in North and South: a Matter of Sex and Class. *Rocky Mountain Review of Language and Literature*, Vol. 29, No. 1, 1975.

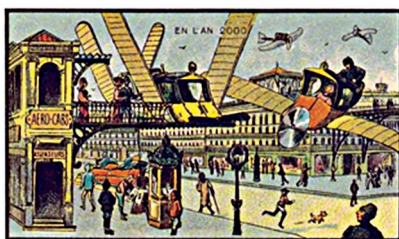
5. XX СТОЛІТТЯ: ПЕРЕОЦІНКА ЦІННОСТЕЙ

5.1 Перша половина XX століття: цінності за часів катастрофи

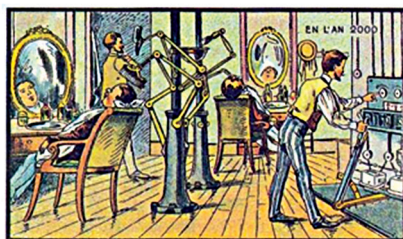
Дискусія: уважно роздивіться серію малюнків «Світ у 2000 році», створену на початку XX століття. У чому прогнози авторів справдилися, а в чому виявилися хибними? Що саме здивувало вас на цих малюнках більше за все?

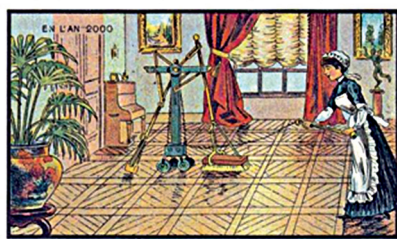
At School

Aero-Cab Station

The New-Fangled Barber

Electric Sweeping

Людство здавна вдивлялося в майбутнє з надією й острахом; бажання уявити життя далеких нащадків дедалі підсилюється напередодні «круглих» дат – як-от, початок нового століття. На малюнках французького художника Жан-Марка Коте, створених впродовж 1899 – 1910-х років, перед нами всуціль технологізований, за міркою дев'ятнадцятого століття, світ: роботи-пилососи, автоматичні перукарні, аеромобілі та навіть праобраз Інтернету. Втім, уважний спостерігач одразу побачить найбільшу помилку митців: так, технології змінилися разуче, але чи змінилися люди, що ними користуються? У світі майбутнього,

---

створеному уявою людини кінця XIX століття, незмінною залишилася не лише мода, але й соціальний устрій. Так, у школі 2000 року навчаються лише хлопчики, а хатню роботу за замовчанням виконує жінка. Наївні малюнки Коте наочно свідчать про цікаву особливість людської свідомості – віру в те, що наші уявлення й цінності є оптимальними, апіорними й, відповідно, залишаються такими і за сотню років.

Мало який історичний період спростував цю віру так жорстоко й переконливо, як перша половина XX століття – час найбільших в історії людства соціальних катастроф. Мистецтво, як чутливий барометр, сигналізувало про небезпеку: у культурному сенсі помежів'я XIX-XX століть, відоме як період декадансу (від лат. *Decadentia* – занепад), просякнуте відчуттям «культурної втоми», розчарування й песимізму. Як жити у світі, позбавленого вищого сенсу – ворожому, абсурдному, байдужому до людини та її потреб?

Прагнення будь-що відшукати за сірими лаштунками реальності інше, «справжнє» буття призводить до сплеску популярності езотеричних вчень та спіритичних гуртків. Відчуття незворотної руйнації старої, звичної системи ціннісних координат, її нездатність задовольнити потреби нового часу провокує роздуми про культурну загибель західної цивілізації. У вже згаданому у першому розділі трактаті «Присмерк Заходу» німецький філософ Освальд Шпенглер прямо говорить про вичерпаність «фаустіанської» європейської культури, а разом із нею і світу, яким європейці його знають.

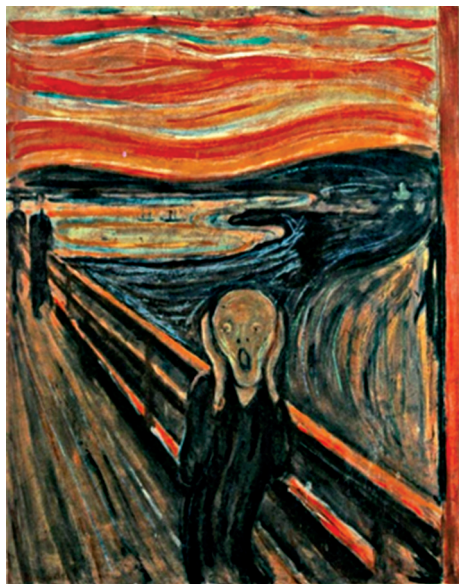
Чому саме образ Фауста стає для Шпенглера уособленням європейської ментальності й «прасимволом» європейської цивілізації? Не тільки тому, що, як витвір німецького генія, «зачіпає струни німецької душі» і, в інтерпретації Гете, «психологічно віщує про майбутнє усієї Західної Європи». Якщо гетевський Фауст, в усій його суперечливості, був, все ж таки, культурним героєм (благодійником людства), то Фауст Шпенглера – причина його ж, людства, занепаду. Адже головною метою Фауста є, на думку філософа, «завоювання простору»: «Якщо ми узагальнимо все це – аспект зоряних просторів, підкорення земної поверхні, перспективу олійного живопису й трагічної сцени, одухотворене відчуття Батьківщини; якщо додамо до цього цивілізовану пристрасть до швидких транспортних засобів, підкорення повітря, подорож до Північного полюсу та сходження на майже недосяжні вершини гір, то з усього цього постає прасимволфаустівської душі, нескінченний простір...»

Визначальними рисами Фауста-європейця стають, за Шпенглером, «воля», «сила», «дія». Він «ідеалізує мету, а отже, й роботу» - і при цьому є людиною, що «одержима турботою про історію, про майбутнє, яке сприймається Фаустом як завдання й мета, у порівнянні з якими швидкоплинне щастя видається мізерним».

Втім, як і будь-яка інша культура, «фаустіанська культура» Заходу, на думку Шпенглера, врешті решт вичерпала себе: велика мета про майбутнє знецінилася, а «фаустівське світове прагнення дії, що жило в кожній великій людині, від Штауфенів і Вельфів до Фридриха Великого, Гете й Наполеона, вироджуючись, перетворилося на філософію праці».

Кризове свідоміснє, властиве транзитивним епохам – себто, епохам водночас і відкритого, й закритого типу, коли одні великі цивілізаційні метанаративи вичерпують себе, а інші лише набувають становлення, - виразно представлене на відомому полотні Едварда Мунка «Крик», яке вважають художнім маніфестом експресіонізму.

Дискусія: Уважно роздивіться картину Е.Мунка «Крик» (1910). Які почуття викликає у вас цей витвір мистецтва? За допомогою яких прийомів створюється цей емоційний вплив?

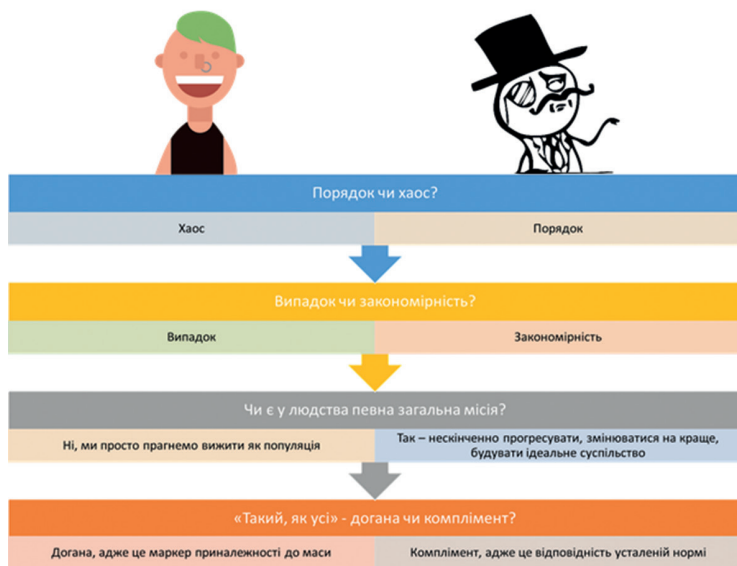

Ледь не перше, що впадає у вічі при знайомстві з картиною Мунка, – це викривлений, спотворений світ, де зруйновані, здається, усі закони гармонії й перспективи. Контрастні, кричущі кольори сигналізують про небезпеку. Це відчуття дедалі підсилюється центральною фігурою композиції – деформованою постаттю людини із непропорційно маленькою головою, яку вона охоплює долонями у невимовному жаху. Складається враження, немов щось насувається на людину з боку глядача – дещо настільки жакливе, що годі й сподіватися врятуватися втечею. Єдине, що залишається – кричати, бодай для того, щоб попередити тих, хто крокує мостом позаду, необачливо повернувшись спиною до небезпеки.

Що ж бачить паралізована жахом людина з пророчої картини Мунка по той бік полотна? Розпад великих імперій, державні перевороти, дві світові війни, жахи геноциду, епідемію іспанського грипу, що знищила ледь не чверть тогочасного населення планети, глибокі й тривалі економічні кризи – усе, що назавжди змінило наші уявлення про світ і місце людини в ньому, а відповідно, й нашу систему цінностей.

Саморефлексія:

- Яким ви бачите світ – впорядкованим чи хаотичним?
- Що керує нашим життям – випадок чи закономірність?
- Чи є у людства певна загальна, об'єднувальна місія?
- Чи змінюємося ми на краще?
- Чи можна побудувати ідеальну державу? Чи виправдовує ця мета жорстокі засоби, якими вона подекуди досягається?
- «Такий, як усі» – догана чи комплімент?

Чим, на вашу думку, обумовлена різниця у світоглядах людини XIX й XX століття?

Мозковий штурм: назвіть якомога більше факторів, що змінили життя людини у XX столітті на краще / на гірше. А що, на вашу думку, лишилося незмінним?

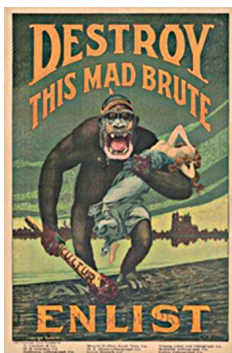
Нищівного удару по Старому Світу завдала Перша світова війна 1914 – 1918 років. Чотири роки бойових дій потягнули за собою двад-

цять років повоєнної фінансової кризи та більш ніж дванадцять мільйонів жертв. Але не менш значущим її результатом стало розчарування в цінностях, на яких виховувалося «втрачене покоління» - молоді люди, які, добровільно чи за призовом, опинилися в окопах Першої світової.

Багато хто з цих юних «м'язистих християн», «справжніх джентльменів», що зростали на ідеалах «чесної гри», християнських чеснот, мілітаризму, войовничої маскулінності й патріотизму, уявляли війну веселою пригодою – або навіть футбольним матчем, як-от майбутній лауреат Нобелівської премії з літератури Ернест Хемінгуей. «Адже це так важливо – навчитися вбивати. – ядуче іронізує з цього приводу британський письменник Річард Олдінгтон. – Дійсно, хіба можна, не вміючи вбивати, стати справжнім чоловіком, ба більше – джентльменом?»

Перша світова війна стала першим збройним конфліктом, де ефективно застосовувалася масова мілітаристська пропаганда. «Пропаганда, – зазначають в «Енциклопедії Першої світової війни» Еберхард Демм та Крістофер Стерлінг, – використовується, щоб розпалити ненависть до ворога, попередити про наслідки програшу, ідеалізувати власні цілі задля того, щоб мобілізувати націю, підтримати її бойовий дух і примусити боротися до кінця. Вона перекладає провину за поразки на цапів-відбувайлів, як-от спекулянтів, панікерів, пацифістів, ліваків-соціалістів, шпionів, страйкарів, дисидентів, саботажників, та іноді ворожих чужинців, щоб суспільство не підіймало питання доцільності війни як такої та не замислювалося про вади дійсної соціальної й політичної системи».

Дискусія: уважно роздивіться пропагандистські плакати часів Першої світової. Які почуття вони викликають? У який спосіб вони використовують соціальні й гендерні стереотипи, а також конструюють образ ворога та дегуманізують його?

Не дивно, що задурена пропагандою молодь щосили поспішала на фронт. Втім, життя швидко зруйнувало ці наївні ілюзії. «У старі добрі часи писали, як солодко й почесно померти за вітчизну. – зазначає Хемінгвей. – Але смерть на сучасній війні не є ані солодкою, ані почесною. Здохнеш, як собака, без жодної користі». «Як же безглуздо все те, що написано, зроблено й передумано людьми, якщо у світі можливі такі речі! – вигукує герой культового роману «втраченого покоління» «На Західному фронті без змін» Еріха Марії Ремарка. – До якої ж міри брехлива й нікчемна наша тисячолітня цивілізація, якщо навіть вона не змогла запобігти цим потокам крові...» Викликала обурення й позиція церкви, яка, всупереч власній місії, активно благословляла кровопролиття. «Приготування до відправки людей на той світ завжди чинилися ім'ям Господа чи іншої вищої істоти, створеної людською фантазією. – ядуче коментує чеський письменник Ярослав Гашек. – Велика бійня – світова війна – також отримала благословення священників. Капелани усіх армій молилися й правили обідні за перемогу тих, хто їх фінансував».

Двадцяте століття із його катастрофами принесло з собою відчуття крихкості, скінченності та унікальності людського буття, яке, за умов глибокої кризи релігійної свідомості, поставало єдиною альтернативою небуттю. «Є лише одна по-справжньому серйозна філософська проблема, – зазначає французький філософ-екзистенціаліст Альбер Камю, – проблема самогубства. Вирішити, **чи вартує життя того, щоб його прожити**, – означає відповісти на фундаментальне питання філософії. Все решта – чи має світ три виміри, чи керуються розум дев'ятьма чи дванадцятьма категоріями, – другорядне».

Революції, що прокотилися Європою у перших декадах століття, з одного боку, продемонстрували потужну силу солідарності та єднання навколо спільних інтересів, а з іншого – спричинили острах натовпу, жах «омасовлення». Філософський дискурс тих часів часто звертається до проблеми співіснування мас та еліти. «Специфіка нашого часу у тому, - писав іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет у роботі «Повстання мас», - що пересічні душі, не стидяючись своєї пересічності, безкарно стверджують своє право на неї і нав'язують її скрізь і всюди... Маса зминає усе несхоже, нетривіальне, особистісне і краще. Хто не такий, як усі, хто думає не як усі, ризикує стати вигнанцем...»

Німецькомовний чеський письменник, єврей за походженням, Франц Кафка, ілюструє похмурі пророцтва Ортега-і-Гассета виразни-

ми художніми образами. Химерний світ Кафки – настільки специфічний, що прикметник «кафкіанський» увійшов до словників різних мов як позначення вищого ступеню абсурдності, – населений «маленькими людьми», «гвинтиками», які всупереч власній волі залишаються сам на сам із бездушними, байдужими й від того абсурдними у своїй жорстокості системами – будь то держава, сім'я чи світ як такий.

Ось скромного службовця Йозефа К. з роману «Процес» (1915 р.) раптом облудно звинувачують у злочині, склад якого суд вперто відмовляється повідомити. Впевнений, що трапилася прикра помилка, К. спочатку намагається вдавати, ніби нічого не сталося, але згодом, дедалі більш пригнічений відчуттям невідворотності вироку, вибивається з сил, аби довести власну невинуватість. Та хіба можна це зробити, якщо не знаєш, у чому тебе звинувачують? Чи можна щось довести системі, яка за сутністю своєю керується не логікою, не законом, не здоровим глуздом? Зневірений і спустошений, Йозеф К. все частіше замислюється, а чи не помилився, бува, він сам? Може, він і справді у чомусь винний? І коли двоє найманих вбивць врешті решт стратять його у кар'єрі за містом, останніми словами кафкіанського героя буде: «Як собаку».

Мине якихось десять – п'ятнадцять років, і те, що здавалося сучасникам Кафки грою хворобливої уяви письменника (за своє коротке життя Кафка майже не друкувався і популярності не здобув) постане часткою жажливої нової реальності, яку, з мовчазної згоди, ба навіть за гарячої підтримки «народних мас» творитимуть два тоталітарні лади, комуністичний та нацистський. Юридичні поневіряння Йозефа К. постають пронизливим у своїй точності пророцтвом численних «процесів» проти «ворогів народу», масових репресій безвинних та інших масштабних злочинів режимів, що знецінюють людське життя, ставлячи фаустіанські «надцілі» вище за долі власних громадян.

А де ж у ці похмурі часи були ті, кого Ортега-і-Гассет називає елітою, кого наділяє особливим відчуттям відповідальностей на кого покладає високу місію виховання й освічення мас? Відповідь на це незручне запитання мистецтво I половини ХХ століття надає у різний спосіб. У романі німецького письменника, лауреата Нобелівської премії (1929) Томаса Манна «Доктор Фаустус» геніальний композитор Адріан Леверкюн одержимий метою «відібрати в людства Дев'яту симфонію Бетховена», створивши натомість неперевершену, досконалу «надмузику». Як це зазвичай і буває з Фаустами, його бажання здійснюється,

---

проте зовсім не в такий спосіб, як міг би сподіватися Леверкюн. Диявол, що явиться композитору чи то наяву, чи то у маренні, викликано-му тривалою хворобою, пообіцяє свою допомогу в обмін на здатність Леверкюна любити: відтепер кожна людина, до якої він відчує приязнь, приречена на смерть. Коли жертвою прокляття стає маленький племінник композитора, психіка митця не витримує: як виявилось, досконала «надмузика», успіх, слава, ім'я не є гідною «компенсацією» за продаж душі.

Томас Манн розпочинає роботу над «Доктором Фаустусом» 1943 року, коли похмура доля Третього Рейху стає дедалі більш очевидною. Працює він не в Німеччині: звідти родина Маннів була змушена емігрувати після встановлення нацистського ладу. Пояснюючи паралелі свого роману із відомою поемою Гете, Манн назве гетевського «Фауста» книгою, яка занапастила Німеччину. Адже в інтерпретації класика Фауста вперше за всю історію побутування цього «вічного образу» буде врятовано навіть попри те, що він добровільно зголошується на найтяжчий, у вимірі християнських цінностей, злочин – продає душу дияволу. Даруючи герою вічне життя, Гете, на думку Манна, знімає з нього відповідальність за скоєні раніше злочини – смерть Гретхен, вбивство Філемона й Бавкіді, – адже всі вони раптом стають виправданими як частина божественного плану. Мета виправдовує засоби – хіба не цим принципом керуються тоталітарні системи, ладні принести тисячі життів на вівтарі «благих» ідей, будь то розбудова ідеального комуністичного суспільства чи «розширення життєвого простору на Схід»?

Але Фауст Гете – не людина мистецтва. Він вчений, політик, а згодом і державотворець. Хіба можна порівнювати рівень його відповідальності й масштаби його вчинків із діяльністю композитора Адріана Леверкюна?

Case Study. Спробуйте визначити, у якій із держав було сформульовано наступні тези:

Ми знаємо одне – за жодних умов ми не дозволимо представникам мистецтва занепаду грати роль прапорonoсців майбутнього. Тут дві можливості: або ті потвори, яких вони породили під видом витворів мистецтва, й насправді виражають їхні переживання, і тоді цих людей треба взяти під медичний контроль, тому що вони небезпечні для здорового духу нашого народу; або це було свідомою спекуляцією, і тоді за їхню брехню їх слід запроторити в інший, спеціально для цього створений заклад.

Акторам та митцям слід час від часу погрожувати пальцем.

Ті, хо впізнав у вищенаведеній цитаті слова Адольфа Гітлера з його відомих роздумів про «дегенеративне мистецтво» європейського авангарду, не помилилися; проте аналогічна риторика була притаманна й партійним «менеджерам» культурного процесу в СРСР, що вихолощували власне сутність мистецтва, перетворюючи його на покірне знаряддя для обслуговування панівної ідеології.

А що поставити на службу ідеології можна будь-який художній образ, яскраво свідчить доля Фауста у Третьому Рейху. Чи можливо було уявити, що внутрішньо суперечливий, проте від початку глибоко гуманістичний образ героя Гете можна використати в нацистській пропаганді? Однак саме так і сталося. Чимало нацистських ідеологів свого часу захоплювалися шедевром німецького генія. Щоправда, звертали-ся вони не стільки до канонічної, завершеної поеми Гете, скільки до її більш раннього варіанту, так званого «Ур-Фауста», який, на їхню думку, був більше просякнутий «німецьким духом», що живив нацистську ідеологію «крові й ґрунту». Саме цитатою з «Фауста» - щоправда, словами Мефістофеля, – підкріплює свої міркування про «новий німецький народ» ідеолог «крові й ґрунту» Вільгельм Фезе: «Те, що ми наразі переживаємо, – це магія крові. «Кров, треба сказати, це зовсім особливий сік», – так казав Гете». «Я був у Франкфурті, де віддав належну шану молодому Гете. – пише в автобіографічному романі «Міхель» майбутній рейхсміністр пропаганди Йозеф Геббельс. – Він і сьогодні веде нас у нашої духовній боротьбі. Він – передовий боєць за прагнення молодих... Я ношу в сумці лише одну книгу – «Фауста». Я читаю першу частину. Для другої я надто дурний». Ті ж, хто подолав другу частину, вбачали у відчайдушній спробі Фауста побудувати «ідеальну державу» праобраз «наступу на Схід». «Сьогодні, коли ми справедливо кажемо про народ без простору, – зауважує, приміром, нацистський ідеолог Адольф Бартельс, улюбленець Геббельса, – взірцем для німецької експансії має слугувати грандіозний фаустівський план колонізації».

Дискусія: нам часто –зокрема, за умов гібридної війни, – доводиться чути про «мистецтво поза політикою». Звісно, ідеологічні обмеження, перетворення мистецтва на знаряддя політичної боротьби спустошують й викривляють сутність творчості як такої. Але чи означає це, що митець має дистанціюватися від викликів реальності у «вежі зі слонячої кістки»? Який символічний сенс, на вашу думку, несе та деталь, що в обмін на здатність створювати «надмузику» Адріан Леверкюн,

---

герой «Доктора Фаустуса», втрачає можливість любити?

Фахівці з літератури Третього Рейху однастайно визначають: за умов захоплення нацистських лідерів містикою, астрологією, окультизмом головна увага в інтерпретаціях «Фауста» була прикута до Мефістофеля як уособлення влади, сталевої волі й непереможної сили, «пророком» пришестья якої й виступав гетевський герой. Ця перверсія класичного тандему блискуче відображена в одному з найпереконливіших роздумів про долю мистецтва, змушеного обслуговувати тоталітарний лад, - романі німецького письменника Клауса Манна (сина Томаса Манна) «Мефістофель» із красномовним підзаголовком «Історія однієї кар'єри».

Роман побудовано на реальних подіях: у його основі – історія одного з відомих німецьких акторів, Густава Грюндгенса, який за часів панування нацистів, на відміну від багатьох своїх колег, залишився у Німеччині й швидко зробив собі ім'я, розважаючи нацистську еліту. Його головною, доленосною роллю, що здобула йому прихильність самого Германа Герінга, стала роль Мефістофеля. Щоправда, в інтерпретації Грюндгенса диявол постає зовсім не таким, яким його змальовував Гете. «Я тільки завдяки вам і зрозумів цього типа... - скаже літературній «реінкарнації» Грюндгенса, Хендріку Хефгену, один з нацистських бонз. – Оце так хлоп! І хіба в кожному з нас не сидить його частка? Я маю на увазі, хіба в кожному справжньому німці немає часточки Мефістофеля, частки шахрая й злодія? Якби в нас була сама фаустівська душа, чи далеко б ми просунулися з нею? Це зіграло б на користь хіба що нашим численним ворогам! Ні, ні, Мефістофель – це так само німецький національний герой, тільки людям про це казати не можна».

Кар'єра Грюндгенса-Хефгена, що, наче гетевський Фауст, продав душу дияволу, стрімко йде вгору. «Гроші ролі вже не грали. – зазначає Клаус Манн. – Коли йшлося про фаворитів, пекло не скупилося, ад платив, артист Хефген, який колись нічого не хотів від життя, крім чистої сорочки та флакону одеколону на нічному столику, міг тепер дозволити собі скакових коней, величезний штат прислужників та цілий автомобільний парк». Але неминучою виявилася й розплата – повне творче безсилля. Коли, засліплений славою, Хефген вирішує зіграти одну з найскладніших театральних ролей, - шекспірівського Гамлета, - раптом виявляється, що він розпорошив увесь свій колишній дар.

«Я зможу тебе зіграти. – волав він у мареннях Принцу Датському. – Якщо не вийде, це означає, що я абсолютно не відбувся. Ти – випро-

бування вогнем, яке я маю витримати. Все моє життя, всі мої гріхи – моє велике зрадництво, мою ганьбу, – можна виправдати моїм мистецтвом. А митець я лише в тому разі, якщо я – Гамлет».

Але всі зусилля Хефгена марні – образ принца ніби вислизає з його загарбницьких обіймів.

«Немає в тобі справжньої шляхетності. – відповідає Гамлет. – Вона досягається лише стражданням і пізнанням. Ти страждав недостатньо, а те, що ти пізнав, було для тебе не важливішим за красивий титул чи солідну платню. Ти не шляхетний, бо ти – блазень, що веселить владу, клоун, що розважає вбивць...»

Розчавлений творчою невдачею, наляканий неминучим крахом режиму, якому він служить, і невідворотною карою за зрадництво, Хефген завершує свій шлях сторінками роману Манна справжньою істерикою. «Чого вони всі від мене хочуть? – схлипує він на шиї у матері. – Чому мене переслідують? Адже я звичайнісінький актор!»

Дискусія: чи згодні ви з відомим висловом Аристотеля «Людина поза політикою – або бог, або звір»?

Історія Грюндгенса-Хефгена, як справжньої людини, так і вигаданого персонажу, порушує одне з найважливіших ціннісних питань європейської аксіології: питання свободи вибору і відповідальності за нього. Досвід двох світових воєн і особливо нацистської окупації, яка поставила багатьох європейців перед альтернативою – принципи чи особистий комфорт? – було осмислено у роботах **екзистенціалістів** (від лат. Existentia – існування) – філософів, які вважали найвищою цінністю унікальність людського буття. Витоки екзистенціалізму дослідники вбачають вже в середині XIX століття, у роботах данського теолога Сьорена К'єркегора. За часів, коли питання про сенс життя людини у світі без Бога постало з особливою гостротою, К'єркегор одним із перших передав той особливий внутрішній стан і світовідчуття, що згодом назвуть абсурдними. «Істина є суб'єктивність. – писав він. – Люди, одержимі оптимізмом, знаходяться у непроникній омані. Життя – не відрада, а юдоль скорботи. Людина не за своєю волею закинута, наче у безодню, у чужий та похмурий світ». Відчай, тривога, самотність спіткають нас на життєвому шляху надто часто, щоб не замислитись: заради чого я страждаю, якщо жодного вищого сенсу у стражданні нема?

На це питання, на думку К'єркегора, ми відповідаємо все життя – і відповідаємо у різний спосіб. У ранні роки (а для декого й наба-

гато довше) наша основна цінність – насолода. Такий тип людини-гедоніста, яка в гонитві за швидкоплинним щастям не зглядається на можливі наслідки, К'єркегор влучно називає Дон Жуаном. Втім, доволі швидко ми починаємо розуміти, що не всі наші бажання можна й треба втілити. Зглядаючись на закони людського співіснування, ми ладні обмежувати себе, добровільно підкорюватися моральному закону і навіть втрачати індивідуальність, якщо це принесе якийсь зиск у майбутньому нам чи нашим близьким. Дон Жуан поступається місцем Сократові. Але лише незначна частина людей, на думку філософа, ладна жертвувати власним комфортом заради інших – думати не лише про себе й родичів, а й про людство загалом. Цей останній тип особистості, що вбачає вищий (і єдино вірний, за К'єркегором) сенс життя у добровільному служінні іншим, без жодного очікування на винагороду, порівнюється із Христом.

Тож чи можна стверджувати, що обставини бувають вищими за людину? Чи є слушним аргумент Хефгена, що він нібито просто актор, який хоче грати?

«Існування людини передусь її сутності. – зазначає один із засновників екзистенціалізму, французький мислитель Жан-Поль Сартр. – Людину характеризують її вибір і вчинки, а не якась стійка «людська природа». Ми існуємо у ситуаціях, які впливають на нас. Але те, як саме ми існуємо в них, визначається нашим вибором».

Складно підібрати до цієї тези ілюстрацію кращу, ніж відомий знімок з нацистської ходи 1936 року. Серед натовпу, що одностайно здій-

має руки у традиційному вітанні, стоїть людина, яка демонстративно не бере участі у загальному безумстві. Її ім'я відомо – це Август Ландмессер, робітник гамбурзької верфи. Доля Ландмессера склалася трагічно: одружений із єврейкою, 1937 року він намагався покинути Німеччину, проте був заарештований за «паплюження раси», пройшов кілька таборів, а 1944 року отримав призначення у штрафний батальйон, що воював у Хорватії, де, ймовірно, й загинув. Його дружину, Ірму, було страчено 1942 року у жіночому концтаборі «Равенсбрюк». Діти, дві дочки, потрапили до притулків.

Але завдяки цьому випадковому фото Август Ландмессер назавжди залишився в історії як «людина, що каже «ні» – людина, що усвідомлює власну гідність і ладна відстоювати свої переконання навіть за умов, коли це може вартувати їй життя. Можливо, ті, хто оточує Ландмессера на знімку, так само не поділяють нацистської ідеології – але підтримують її власним мовчанням і, в такий спосіб, стають відповідальними за злочин.

...12 жовтня 1936 року у великому залі Університету Саламанки, найдавнішого вищого навчального закладу Іспанії (заснований 1254 року), відбулася одна з найприкріших в історії університету подій: перед студентами виступав генерал Хосе Мільян-Астрай, лідер фалангістів, пропагандист і один з очільників фашистської диктатури Франко. Коли вщухли істеричні волення генерала про «ракові пухлини на здоровому тілі нації», які фашизм «вирізатиме з рішучістю хірурга», коли замовкли фанатичні вигуки «Хай живе смерть! Знищити інтелігенцію!» від прибічників диктатора, зі свого місця піднявся ректор університету, відомий письменник і філософ-екзистенціаліст, Мігель де Унамуно.

«Вислухайте мої слова, ви всі. – почав він. – Всі ви знаєте мене і знаєте, що я не можу мовчати. Іноді мовчати означає брехати. Бо мовчання можна зрозуміти як співучасть. Я хочу оцінити промову – якщо її можна так назвати – генерала Мільяна-Астрая, який присутній серед нас... Щойно я почув безглуздий некрофільський вигук: «Хай живе смерть!» І я, що провів усе життя, осмислюючи парадокси, породжені безглуздим гнівом чи іншими емоціями, мушу сказати вам, аудиторії розумній та досвідченій, що цей недолугий парадокс викликає в мене відразу. Генерал Мільян-Астрай – каліка. Давайте скажемо про це напрямки. Він інвалід війни. Як Сервантес. На жаль, в Іспанії зараз надто багато скалічених, і стане ще більше, якщо Бог не дослухається наших молитов. І мені боляче від думки, що генерал Мільян-Астрай визначатиме психологію мас.

Каліка, позбавлений духовної величі Сервантеса, він відчуває зловісне полегшення, коли бачить навколо потворне й скалічене.

Тут – храм Розуму. І я – його верховний жрець. Це ви паплюжите його святі межі. Ви можете перемогти, бо у вас достатньо грубої сили. Але ви ніколи не переможете. Тому що для цього треба вміти переконувати. Для цього потрібне те, чого вам бракує у боротьбі, – розум і справедливість. Я все сказав».

Унамуно (в центрі) полишає університет Саламанки після виступу 12.10.1936 р.

Звісно, цей демарш не минув безкарно. Унамуно був усунутий з посади ректора і взятий під домашній арешт. 31 грудня 1936 року він помер. Як свідчать нещодавно опубліковані документи, швидше за все, філософ був вбитий фалангістами. «Я не знаю нічого мерзотнішого за той союз казарменого духу з церковним, що цементує нову владу», – написав він напередодні смерті.

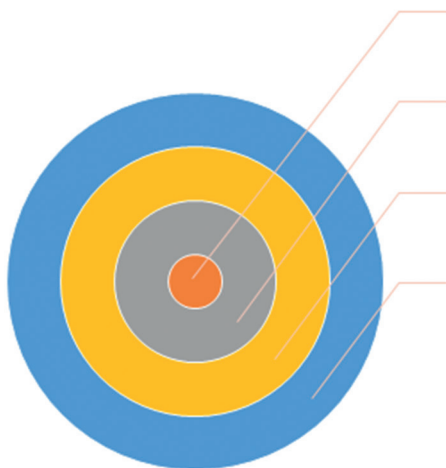
«Людина приречена на свободу. – зазначає Сартр. – Але свобода накладає на нас невимірну відповідальність, і тому люди часто живуть «у дурній вірі», уникаючи відповідальності за власне життя через заперечення реальності власної свободи... Коли ми кажемо, що людина несе відповідальність, це не означає, що вона відповідає тільки за свою індивідуальність. Вона відповідальна за всіх людей».

Дискусія: як ви розумієте висловлювання Сартра? Чи згодні ви з його принципом колективної відповідальності?

Творче завдання: намалуйте коло своєї відповідальності: ближче до центру – те, за що ви відповідаєте повністю, а чимдалі від центру

– те, за що відповідаєте меншою мірою. Наскільки далеко сягає ваша відповідальність?

5.2 Людство у «граничній ситуації»: роман Альбера Камю «Чума»

Дискусія: Як, на вашу думку, поводитьсь суспільство під час надзвичайних станів – як-от, в умовах епідемії COVID-19 – гуртується чи усамітнюється? Відчуває власну силу чи впадає у відчай? Усвідомлює відповідальність чи втікає від неї? Висуває нових лідерів чи дезорганізується? Пожвавлює розвиток чи деградує?

Чи погоджуєтесь Ви з наступними твердженнями?

повністю погоджуюсь   скоріше погоджуюсь   рівною мірою погоджуюсь та не погоджуюсь   скоріше не погоджуюсь   зовсім не погоджуюсь
Важко відповісти / не відповіли

Опитування проведено Фондом «Демократичні ініціативи» з 15 квітня по 1 травня 2020 року серед представників громадських організацій. Загалом отримано 75 відповідей.

Порівняйте власні відповіді з результатами соціопитування фонду «Демократичні ініціативи». Чи згодні ви з його висновками? Чи можете ви навести приклади поведінки людей у надзвичайних ситуаціях з власного досвіду?

«Зрозуміло, чому наше вчення викликає жах в окремих людей. – пише у відомому есеї «Екзистенціалізм – це гуманізм» Жан-Поль Сартр. – Адже у них зазвичай немає іншого засобу пояснити власну неспроможність, крім міркувань на кшталт: «Обставини були сильніші за мене, я вартую більшого. Щоправда, в мене не було великого кохання, але це через те, що я не зустрів гідну жінку. Я не написав книгу, але це через те, що мені бракувало часу. У мені набагато більше нерозкритих можливостей, ніж це можна побачити з моїх вчинків»... Але людину визначають вчинки, а не можливості».

Якнайкраще внутрішня сутність людини проявляється, на думку екзистенціалістів, у так званих граничних ситуаціях. Граничними вони називаються тому, що зазвичай ставлять людину на межу буття й небуття, життя та смерті. Автор терміну «гранична ситуація», німецький філософ Карл Ясперс, вважав, що саме такі обставини сприяють досягненню плинності й нетривкості людського життя, надають людині відчуття власної смертності. У такий спосіб, зазначає мислитель, гранична ситуація ніби знецінює увесь попередній досвід людини, висмикує її з полону ілюзій, змушує переоцінити цінності. Граничні ситуації являють себе через смерть, страждання, страх, провину, боротьбу.

Мозковий штурм: наведіть якомога більше прикладів граничних ситуацій з текстів, із якими ви ознайомилися під час курсу.

Дискусія: чи можна вважати нинішню епідемію COVID-19 граничною ситуацією? Обґрунтуйте власну відповідь.

Case study. Класичний приклад граничної ситуації і моделей поведінки людей, що опинилися у ній, надає роман французького письменника-екзистенціаліста Альбера Камю «Чума». Сюжет роману ґрунтується на подіях чумного року в Орані (Алжир), жакливної епідемії, що штовхнула городян у безодню страждань і смерті. Розповідає про це доктор Ріс – науковець, людина, яка визнає лише факти. Саме він керував протичумними заходами в зараженому місті.

Чума приходить в місто несподівано. Все починається з того, що на вулицях і в будинках з'являються дохлі щурі. Незабаром вже щодня їх збирають по всьому місту тисячами. У перший же день навали цих похмурих провісників лиха, ще не здогадуючись про небезпеку, док-

тор Ріє відправляє свою хронічно хвору дружину в гірський санаторій. Допомогати по господарству до нього переїжджає його мати.

Першим помирає від чуми прислужник у будинку доктора. Ніхто в місті поки не підозрює, що біда вже тут. Мер міста, Отон, ладний робити вигляд, що ситуація під контролем – але кількість хворих з кожним днем збільшується. За відсутності жодної ініціативи з боку влади доктор Ріє замовляє в Парижі сироватку, яка допомагає хворим, але незачем, а незабаром і вона закінчується.

Коли кількість смертей стає неможливим приховувати, префектура міста нарешті оголошує карантин. Оран стає закритим містом. Одного вечора доктора викликає до себе його давній пацієнт, службовець мерії на прізвище Гран, якого доктор через його бідність лікує безкоштовно. Його сусід, Коттар, намагався покінчити життя самогубством. Причина, що штовхнула його на цей крок, Грану не ясна, проте пізніше він звертає увагу доктора на дивну поведінку сусіда. Після цього інциденту Коттар починає проявляти в спілкуванні з людьми незвичайну люб'язність, хоча раніше був відлюдним. У доктора виникає підозра, що в Коттара нечиста совість, і тепер він намагається заслужити прихильність і любов оточуючих.

Сам Гран – людина літня, худорлявої статури, боязкий, насилу підбирає слова для вираження своїх думок. Однак, як потім стає відомо доктору, він протягом вже багатьох років у вільні від роботи години пише книгу і мріє створити справжній шедевр. Всі ці роки він відшліфовує одну-єдину, першу фразу.

На початку епідемії доктор Ріє знайомиться з французьким журналістом Раймоном Рамбером і ще досить молодою, атлетичної статури людиною зі спокійним, пильним поглядом сірих очей на ім'я Жан Тарру. Тарру від першого дня свого перебування в Орані – а прибув він туди за кілька тижнів до початку чуми, – веде щоденник, у якому прискіпливо спостерігає за мешканцями Орана і за розвитком епідемії. Згодом він стає близьким другом і соратником доктора і організовує з добровольців санітарні бригади для боротьби з епідемією.

З моменту оголошення карантину мешканці міста починають відчувати себе, немов у в'язниці. Їм заборонено відправляти листи, купатися в морі, виходити за межі міста, що охороняється озброєними охоронцями. У місті поступово закінчуються харчі, чим користуються контрабандисти, люди на кшталт Коттара; зростає розрив між бідними і заможними жителями Орана – останні можуть дозволити собі деліка-

---

теси з чорного ринку, візити до кафе й ресторанів тощо. Ніхто не знає, як довго триватиме весь цей жах. Люди живуть одним днем. Рамбер, відчуваючи себе в Орані чужим, рветься в Париж до своєї дружини. Спочатку офіційними шляхами, а потім за допомогою Коттара й контрабандистів він намагається вирватися з міста. Доктор Ріє між тим працює по двадцять годин на добу, доглядаючи за хворими в лазаретах. Вражений самовідданістю доктора й Жана Тарру, Рамбер, коли у нього з'являється реальна можливість покинути місто, відмовляється від цього наміру й вступає до санітарних дружин Тарру.

У самий розпал епідемії, яка забирає величезну кількість життів, єдиною людиною в місті, задоволеною станом речей, залишається Коттар: він казково збагатів і може не боятися поліції й поновлення колись розпочатого проти нього судового процесу. Багато людей, які повернулися з спеціальних карантинних установ, де втратили близьких, втрачають розум і палять власні домівки, сподіваючись таким чином зупинити поширення епідемії. У вогонь на очах байдужих власників кидаються мародери і розкрадають усе, що тільки можна.

Спочатку похоронні обряди відбуваються при дотриманні всіх правил. Однак епідемія набуває такого масштабу, що незабаром тіла померлих доводиться просто кидати у рови – місць на кладовищі не вистачає. Трупви вивозять за місто й спалюють.

Минає півроку. У жовтні доктор Кастель створює сироватку в самому Орані з того вірусу, який лютує у місті, бо цей вірус дещо відрізняється від класичного його варіанту. До бубонної чуми додається згодом ще й чума легенева. Сироватку вирішують випробувати на безнадійному хворому, синові слідчого Оттона. Доктор Ріє і його друзі кілька годин поспіль спостерігають агонію дитини. Хлопчика не вдається врятувати. Свідки важко переживають цю смерть, загибель безгрішної дитини. Найбільше вона вражає отця Панлю – священника, який з початку епідемії доводив, що чума – це кара, наслана на Оран за гріхи, і закликає до терпіння. Смерть хлопчика підриває фундамент переконань Панлю: він переживає глибоку духовну кризу, а згодом підхоплює вірус і вмирає.

Однак з початком зими хворі дедалі частіше одужують – так відбувається, приміром, із Граном. З часом стає очевидним, що епідемія йде на спад. Жителі міста спочатку реагують на цю новину дуже суперечливо. Від радісного збудження їх кидає у зневіру.

Коттар в цей період тісно спілкується з доктором Ріє і з Тарру, з

яким веде відверті бесіди про життя після епідемії: він боїться, що люди відвернуться від нього. У щоденнику Тарру останні рядки, вже нерозбірливим почерком, присвячені саме Коттарові. Несподівано Тарру захворює, причому обома видами чуми одночасно. Доктору не вдається врятувати друга.

Лютневим ранком місто, нарешті оголошене відкритим, радіє і святкує закінчення страшного періоду. Багато хто, однак, відчуває, що всі вони незворотно змінилися. Чума внесла в їх характер нову рису – певну відчуженість. Одного разу доктор Ріє, прямуючи до Грана, бачить, як Коттар в стані божевілля стріляє по перехожих зі свого вікна. Поліції насилу вдається його знешкодити. Гран ж поновлює написання книги, рукопис якої наказав спалити під час своєї хвороби. Доктор Ріє, повернувшись додому, отримує телеграму, в якій йдеться про кончину його дружини. Йому дуже боляче, але він усвідомлює, що в його стражданні відсутня несподіваність. Той самий безперервний біль мучив його протягом декількох останніх місяців. Вслухаючись в радісні крики, що доносяться з вулиці, він думає про те, що будь-яка радість перебуває під загрозою. Мікроб чуми ніколи не вмирає, він десятиліттями здатний дрімати, а потім може настати такий день, коли чума знову пробудить шурів і пошле їх здихати на вулиці щасливого міста.

Мозковий штурм: У чому збіги й розбіжності між ситуацією, описаною Камю, та тією, у якій опинилося людство під час епідемії COVID-19? Порівняйте ситуації за такими параметрами:

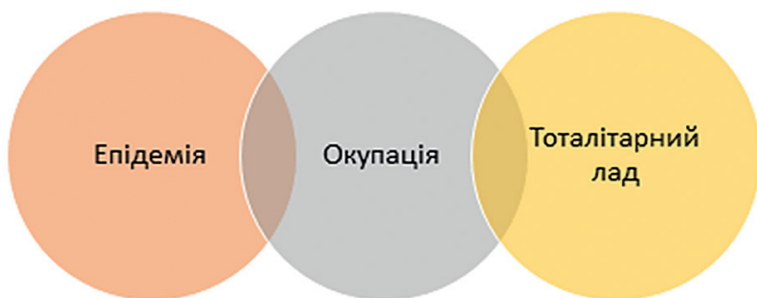
- Звідки прийшла хвороба і хто (або що) у цьому винний?
- Які ланки життя виявилися найвразливішими до карантинних обмежень?
- Як змінилася поведінка людей? На які групи ви б їх розподілили?
- Як змінилися цінності?

Звісно, уважний читач зрозуміє, що чума, яка охопила Оран, - це не звичайна хвороба. «Коричневою чумою», за кольором сорочок штурмових загонів, називають нацизм. Чому ж саме чума? Кожна епоха, як зазначає у відомій роботі «Хвороба як метафора» Сьюзен Зонтаг, має «улюблену» хворобу-символ. Для романтиків такою був туберкульоз, що надавав зовнішності хворих «хворобливої витонченості» і відправляв їх у місця, де ті залишалися наодинці з природою – у гірські санаторії чи на морські узбережжя. Хвороба-символ доби декадансу –

сифіліс: ця хвороба тривалий час розвивається непомітно, а зовнішні симптоми з'являються надто пізно. Герої 1970-х років, покоління «сексуальної революції», часто хворіли на СНІД, у 1990-ті сумної популярності набув рак, а в останні роки на сторінках художньої прози дедалі частіше з'являється хвороба Альцгеймера як символ втрати культурної пам'яті та зв'язків з минулим.

Чума, на відміну від вищеназваних хвороб, явище масове. Її переносниками найчастіше є тварини, які вільно нишпорять скрізь і на яких ніхто не звертає уваги, – миші, пацюки тощо. А якщо згадати, що мешкають ці переносники переважно на звалищах, символіка стає дедалі більш красномовною. З низів соціального «дна» непомітно й підступно приходить загроза, від якої, як виявляється, не застрахований ніхто. Життя в зачумленому місті змінюється до невпізнаваності, так само, як при окупаційному режимі, – і це ще одна причина, за якою Камю зупинився саме на цій хворобі.

Дискусія: знайдіть спільне між трьома надзвичайними станами:

При цьому зверніть увагу на такі параметри:

- джерело небезпеки;
- перебіг (три основні стадії);
- зміни у способі життя;
- форми спротиву;
- перспективи на майбутнє.

Отже, місто Оран, охоплене чумою, – прозора метафора суспільства, що опинилося у граничній ситуації: в окупації чи в умовах епідемії. Щоб ця мікромодель соціуму виглядала переконливо, Камю вивів на сторінках роману представників майже всіх соціальних груп та інститутів. Розташуйте їх у табличці, наведеній нижче:

Категорія	Представник
Законодавча влада	
Виконавча влада	
Науковці	
Церква	
Преса	
Середній клас	
Нижчий клас	
Кримінал	
Люмпени	

У чому принципові відмінності в реакції на загрозу у представників різних соціальних груп?

Поведінка людини у граничній ситуації, на думку екзистенціалістів, залежить від того, наскільки повно вона усвідомлює, що все в її житті – результат її особистого вибору. Є люди, ладні зректися такої відповідальності, а з нею – і особистої свободи: вони живуть, «як усі», запозичуючі «готовий», нав'язаний ззовні сенс життя, і схильні звинувачувати у своїх нещастях кого завгодно, лише не себе (адже, пливучи за течією, вони не роблять власного вибору). Таких людей німецький філософ Мартін Хайдеггер влучно називає *das Man* – «людина середнього роду».

Інша категорія людей прекрасно усвідомлює власну свободу – але, волюючи позбутися відповідальності, живе за принципом «невтручання». Навіщо воювати з несправедливістю, якщо, по-перше, це поняття відносне, а по-друге, поодинокі зусилля нічого не змінять? Такий тип людини екзистенціалісти називають людиною абсурдною.

Нарешті, існують люди, які, приймаючи свободу разом із відповідальністю, не лише кажуть «ні», але й вдаються до активної форми протесту – до бунту. Цей бунт може набувати різних вимірів: є бунт колективний та індивідуальний, бунт зовнішній і внутрішній, бунт революційний і творчий. Кожного разу, коли ви не лише говорите «ні», але й підкріплюєте це певними діями (адже саме через вчинки, а не через слова ми відбуваємося як індивіди), ви вдаєтеся до бунту. Це може бути відмова дати хабаря за умов, коли «всі дають», або сортування сміття за часів, коли «ніхто так не робить»; написання художніх творів, спрямованих проти диктаторських, тоталітарних режимів, і вихід на Майдан після побиття київських студентів 2013 року. В координа-

тах роману «Чума» бунт – це бити на сполох, коли влада робить вигляд, що епідемії чуми не існує, і вступити в санітарну дружину, коли інші перелякано прагнуть втекти. Бунт – це розробляти вакцину проти вірусу, навіть розуміючи, що хворобу ніколи не буде подолано остаточно.

Бунтівна людина, за Камю, бунтує не тому, що хоче в насильницький спосіб змінити життя інших людей: врешті решт, такі дії лише примножують насильство й абсурд. Вона бунтує тому, що не може не бунтувати – тому, що, зрікаючись бунту, вона втрачає право називатися людиною, зрікається себе. «Я бунтую, – перефразовуючи Рене Декарта, каже Камю, – отже, ми існуємо».

Трагічна велич бунту «бунтівної людини» в тому, що абсурд, проти якого вона повстає, неподоланий. Смерть знецінює всі людські зусилля, а перемогти смерть неможливо. Камю вподібнює свого культурного героя Сізіфові – персонажу давньогрецької міфології, який, воліючи оману здобути безсмертя, був викритий і покараний богами. У потойбічному царстві він щодня котить вгору величезний камінь. Щойно камінь сягне вершини, страждання скінчаться – але кожного разу камінь зривається, й Сізіфу доводиться розпочинати свою виснажливу й безрезультатну працю («сізіфів труд») наново.

Але, на думку Камю, Сізіфа слід уявляти щасливим. Його вперте небажання скласти руки й підкоритися – запорука його тріумфу над богами. «Я бачу цю людину, що важко, проте рівно, крокує до нескінченного страждання. – пише філософ. – У цю мить разом із диханням до неї поветрається свідомість, невідворотна, як і його злидні. І кожної миті, сходячи з вершини в лігво богів, він вищий за свою долю. Він твердіший за свій камінь. Немає долі, яку не пододало б презирство. У цьому тиха радість Сізіфа. Йому належить його доля».

Самостійне завдання: класифікуйте персонажів «Чуми» за наведеними категоріями. Кого з них ви назвали б людиною абсурдною, бунтівною або *das Man*?

	Бертран Піе	Панлю	Коттар	Рамбер
Особиста гранична ситуація				
Усвідомлення свободи				
Прийняття відповідальності				
Ставлення до абсурду				
Бунт				

Case Study: у квітні 1967 року Рон Джонс, вчитель історії в школі Пало Альто (Каліфорнія), несподівано для себе став організатором одного з найсуперечливіших психологічних експериментів ХХ століття. Під час заняття, присвяченого нацизму, учні запитали в Джонса, як так сталося, що німці виявилися такими вразливими до нацистської пропаганди. Школярі були впевнені, що з ними б ніколи такого не сталося. Тоді Джонс і наважився на свій експеримент тривалістю в тиждень.

В понеділок він пояснив учням силу дисципліни: вишикував, змусив сісти за парти «струнко», вітатися з ним хором і вставати, коли їх викликають. Гра учням сподобалася: вони охоче виконували накази вчителя – навіть ті, хто зазвичай байдикував. Джонс назвав свій рух «Третьою хвилею» – адже кожна третя хвиля в шторм сильніша за перші дві.

У вівторок Джонс пояснив класу силу колективу. Він звелів учням хором скандувати: «Сила в дисципліні, сила в колективі». Тоді ж він запровадив особливу форму вітання, яку могли використовувати лише учні його класу. Це відрізняло їх від інших, і школярі залюбки почали вітатися у такий спосіб.

У середу з'явилися перші добровольці: зацікавлені учні інших класів зволіли приєднатися до «вибраних». Джонс впроваджує «членські квитки» і розповідає про силу групової дії. Всі мають діяти згуртовано, пояснює він, і віддає школярам наказ спільно розробити проєкт прапора «Третьої хвилі», перекопати двадцять дітей із сусідньої початкової школи сидіти за партами «струнко» і підшукати достойних кандидатів для вступу до організації. Троє учнів отримали завдання доповісти Джонсові про порушення встановленого порядку і критику Третьої хвилі, проте на практиці добровільними доносами зайнялися близько 20

осіб. Один із учнів, добре розвинений фізично, проте з проблемами у навчанні, зголосився стати особистим охоронцем вчителя.

Того ж дня троє найуспішніших учениць класу, чії здібності було знецінено за нових умов, розповіли про експеримент батькам. Проте жодного втручання з боку дорослих не відбулося – навіть директор школи, впевнений, що діти просто вивчають тему Другої світової, привітав Джонса «салютом Третьої хвилі».

У четвер Джонс пояснив учням силу гордині. Вони почули, що вони, як найкращі з найкращих, вибрані для участі у загальнонаціональній молодіжній програмі, спрямованій на політичні перетворення на благо народу. Троє учениць, що повідомили про експеримент батькам, були виключені з групи й під конвоєм доправлені до бібліотеки. Джонс розповів, що осередки Третьої хвилі наразі відкриваються по всій країні, а в п'ятницю всі вони побачать по телебаченню виступ лідера організації, який повідомить про подальший план дій.

У п'ятницю понад двісті осіб, у тому числі й ті, хто зовсім не цікавився навчанням, набилися в кабінет. Друзі Джонса, вдаючи фотографів з місцевих видань, кружляли навколо. Телевізор було ввімкнено, але на екрані нічого не було. Після тривалої паузи, коли з аудиторії почали лунати розчаровані вигуки, Джонс включив запис хроніки Третього Рейху із виступом Гітлера перед прихильниками на Нюрнберзькому з'їзді націонал-соціалістичної партії. Школярі застигли, прикуті до своїх стільців. Тільки зараз вони зрозуміли, як легко піддалися маніпуляції. Дехто не стримував сліз. Навіть за багато років після цього випадку ніхто не зізнавався, що був присутній на цих зборах.

Дискусія: у чому, на вашу думку, полягала мета експерименту Джонса? Чи вдалося її досягти? Чи був експеримент етичним? Чи вдалося б втягнути до нього вас?

5.3 Друга половина XX століття:

пан-європейська ідентичність та прийняття Іншого

Друга Світова війна навіки розділила історію людської цивілізації на «до» й «після». І справа не тільки в кількості жертв, яка виявилася астрономічною. За різними підрахунками, демографічні втрати країн-учасниць Другої світової сягають від сімдесяти до вісімдесяти мільйонів осіб – близько 3% населення Земної кулі станом на 1940 рік!

Але гіркий спадок війни не вичерпувався понесеними втратами. Восьмого серпня 1945 року в Статуті Міжнародного військового три-

буналу, укладеному представниками країн антигітлерівської коаліції у Лондоні, з'являється спеціальна категорія злочинів: злочини проти людства. Хоча формально цей термін вперше було вжито ще 1860 року, у передвиборчій кампанії Авраама Лінкольна, де в такий спосіб стверджувалася неприпустимість работоргівлі, а згодом, у 1915 році, у декларації країн Антанти, що засуджувала геноцид вірмен Османською імперією, саме Нюрнберзький трибунал, проведений за лондонським статутом, надав злочинам проти людства юридичне визначення. Через безпрецедентні масштаби й особливу жорстокість насильства, вчиненого нацистським режимом у тому числі й проти власних громадян (а жодне традиційне визначення військових злочинів такого не припускало), виникла потреба в додатковій категорії злочинів, що включала вбивство, масове винищення людей, поневолення, депортацію й «інші нелюдські діяння, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, чи переслідування з політичних, расових або релігійних мотивів». У сучасному правовому полі, як зазначається в пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, злочини проти людства є «найбільш ненависними злочинами, так як являють собою серйозний руйнівний вплив на людську гідність, принижують та спричиняють деградацію особистості» і завжди є або частиною політики уряду, або масштабною злочинною практикою, яка замовчується чи виправдовується владою.

Точкою неповернення, символом нацистських злочинів став концентраційний табір смерті «Аушвіц», розташований на території польського міста Освенцим. За підрахунками дослідників, з 1940 по 1945 роки крізь табірні ворота з глузливым написом «Arbeit macht frei» («Праця вивільняє») пройшло щонайменше 1,3 мільйона осіб. Приблизно 1,1 мільйона із цих депортованих було страчено, з них близько мільйона євреїв. Крім масового знищення ув'язнених у газових камерах, «Аушвіц» відомий нелюдськими медичними експериментами, що їх провадили на людях, зокрема, й малих дітях, лікарі СС, у тому числі сумнозвісний капітан Йозеф Менгеле.

Проте навіть у умовах повного безправ'я й абсолютного насильства існують «люди, що кажуть «ні». Сьомого жовтня 1944 року декілька сотень в'язнів табору смерті повстали: вбили трьох охоронців, підірвали крематорій і газову камеру. Звісно, повстання було жорстоко придушене; жінок, що таємно принесли в табір вибухівку, публічно повісили на початку січня 1945 року. Але слід пам'ятати, що історія «Аушвіцу» –

це не лише історія страждань і смерті: це також історія про невмирущу людську гідність.

«То що ж таке людина? – замислюється Віктор Франкл, австрійський психолог, колишній в'язень концтабору. – Це істота, яка завжди вирішує, хто вона є. Це істота, що винайшла газові камери. Але це й істота, яка йшла в ці камери, гордо випроставшись, з молитвою на вустах».

Лайфхак: Людина бунтівна, Франкл не полишав медичної практики навіть в концтаборі. Головною метою логотерапії (буквально – «лікування смислом»), яку він провадив серед в'язнів, було врятувати людей від самогубства, допомогти відшукати сенс життя навіть за тих жахливих обставин, у яких вони перебували. Книга Віктора Франкла «Сказати життю «так!»: психолог у концтаборі», написана за результатами цього трагічного й величного досвіду, – одна з найбільш життєствердних книг в історії світової літератури. Вона й досі допомагає людям у найважчі моменти життя.

Німецькі військовополонені дивляться документальний фільм про злочини у концтаборах

Коли злочини, що коїлися в «Аушвіці», набули широкого розголосу, суспільство пережило справжній шок. Думка про те, що просто в серці Європи представники однієї з найрозвиненіших націй, країни, що дала світові найбільшу школу класичної філософії, плеяду блискучих композиторів, геніальні твори мистецтва, можуть холоднокровно й розсудливо, озброївшись передовими технологіями, чинити нечувані звірства, змусила вкотре переглянути межі людяності. «...Аушвіц довів,

що культура зазнала краху. – зазначав у відомому есеї «Після Аушвіцу» філософ Теодор Адорно. – Те, що змогло статися там, де живі усі традиції філософії, мистецтва й просвітницького знання, говорить про дещо значуще, а не просто про те, що дух, культура не змогли пізнати людину і змінити її. Після Аушвіцу будь-яка культура разом з будь-якою зневажливою критикою її – лише мотлох». На думку французького постструктураліста Жана-Франсуа Ліотара, саме Аушвіц став поштовхом до кризи віри у метанаративи – «великі історії», за допомогою яких людство виправдовує власне існування: науку, релігію, гуманізм, прогрес.

Друга Світова наочно продемонструвала необхідність загального договору про права людини. Такий документ, нині відомий як Декларація прав людини, був створений 1947 року. Одним із найбільш активних його творців був Рене Кассен – єврей, що пережив дві світові війни, був приречений нацистами до страти, втратив у німецьких концтаборах майже всіх своїх рідних. За два дні у червні 1974 року Кассен створив документ із чіткою й логічною структурою, що, за його задумом, нагадувала портик давньогрецького храму з фундаментом, сходами, чотирма колонами і фронтоном.

Фундамент храму – принципи гідності, свободи, рівності й братерства. Сходи – сім абзаців Преамбули, що пояснюють причини створення Декларації. Основний текст формує чотири колони: перша – права індивіда; друга – громадянські й політичні права; третя – духовні, суспільні й політичні свободи; четверта – соціальні, економічні й культурні права. Три завершальні статті Декларації, що описують обов'язки індивіда перед суспільством, утворюють фронтон, який об'єднує всю структуру в єдине ціле.

Case study. Чому став можливим Аушвіц? Як запобігти повторенню трагедії у майбутньому? Мистецтво другої половини ХХ століття, чия сутність й функціонал були поставлені під сумнів катастрофою Другої світової (адже, як виявилось, розвинена культура не гарантує імунітету від звірства), наполегливо шукають відповіді на ці болісні запитання. Одну з таких відповідей знаходимо у «Володарі мух» – романі британського письменника, лауреата Нобелівської премії (1983) Вільяма Голдінга.

...Світ охоплений війною. На безлюдний тропічний острів падає літак з підлітками, яких дорослі, що грають у свої вбивчі ігри, евакуюють подалі від бойових дій. У райському місці, посеред незайманих джун-

---

глів, опиняються розумникРоха– товстун-астматик; стрункий, вправний Ральф; Джек, регент церковного хору, і його вірні друзі-хористи, у тому числі – хворобливий мрійник Саймон; і купа малечі.

Уважному читачеві одразу впадає у вічі символізм вибору персонажів. Перед нами – колективний портрет людства. Розумний, але вайлуватий хворобливий Роха, що знає, як розпалити вогонь за допомогою окулярів чи побудувати сонячний годинник, проте не може дати відсіч кривдникам, – уособлення науки. Чутливий візіонерСаймон, якого всі вважають диваком і який одним із перших відчуває на острові небезпеку, символізує віру й мистецтво. Чесний і справедливий Ральф, що закликає усіх жити за правилами, – втілення демократії. А хто ж такий Джек?

Джек від початку незадоволений, що лідером обрано Ральфа. Серед хористів він звик бути головним, і Ральф великодушно пропонує супернику й надалі керувати цим гуртком. Хористи Джека стають мисливцями: разом ходять на полювання, сподіваючись вбити дику свиню.

Але Ральф розуміє, що найголовніше на острові – дочекатися спасіння. Саме тому так важливо постійно підтримувати у таборі вогонь. Стовп диму можуть побачити з кораблів, що курсують повз острів. Один з таких кораблів якось вже промайнув на горизонті, але виявилося, що в той самий момент хлопці Джека, які мали чергувати біля вогнища, майнули в джунглі на полювання і забули про вогонь.

Щойно мисливці повертаються – і повертаються з першим трофеєм! – між Джеком та Ральфом спалахує перша сварка. Відтепер суперники постійно змагаються за владу й авторитет в колективі. Але, якщо авторитет Ральфа тримається на неухильному слідуванні правилам, самоконтролі й дисципліні, то в групі Джека все набагато простіше – хористи живуть за правом сильного. Виявляється, що дотримуватися правил без неухильного контролю дорослих дуже важко. Навіщо ускладнювати життя, якщо ніхто за тобою не стежить і не каратиме? Дедалі більше вимушених «робінзонів» починають схилитися на бік Джека.

Конфлікт посилюється, коли серед хлопчиків починають ширитися чутки про страшного Звіра, що нібито живе на острові. Попри всі наукові докази, наведені Рохою, та переконання Ральфа, впевненого, що ніякого Звіра не існує, приборкати страх не вдається. Саме тоді на перший план знову висувається Джек. Він пропонує вбити Звіра, і сварка між ним і Ральфом спалахує з новою силою.

– Правила! – крикнув Ральф. – Ти порушуєш правила!

– То й що?

Ральф взяв себе у руки.

– А те, що, крім правил, у нас нічого нема.

Але Джек вже волав йому просто в обличчя:

– Пішов ти зі своїми правилами! Ми сильні! Ми мисливці!

Якщо цей звір є, ми його вистежимо! Візьмемо в кільце й будемо бити, бити, бити!

Згодом колектив розпадається. Хористи на чолі з Джеком йдуть у джунглі, де засновують власне плем'я – примітивне й дикунське. Вони вбивають велику свиню, насаджують її голову на палю й приносять в дар Звірові. Ця голова, обліплена мухами, - найбільш промовистий символ роману. Саме з нею вступить в уявну розмову візіонер Саймон.

– Ніхто тобі не допоможе. Тільки я. А я – Звір. Губи Саймона через силу вимовили вголос:

– Свиняча голова на палі.

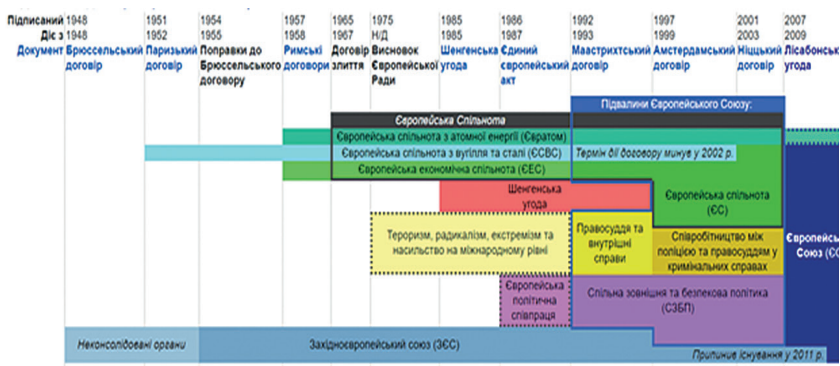
– І ви повірили, ніби мене можна вистежити, вбити? – сказала голова. – Але ти ж знав, правда? Що я – частина тебе самого? Невід'ємна частина! Що це через мене у вас нічого не вийшло? Що все трапилося через мене?

Саймон не встигне розповісти про своє відкриття решті хлопців: плем'я Джека вб'є його під час ритуального танцю, сплутавши зі свинею.

Перша людська кров пришвидшує процес здичавіння. Конфлікт між племенами переходить у гарячу фазу. Дедалі більше хлопчиків приєднуються до Джека. Після особливо запеклої сутички, в якій гине Роха, Ральфа під тиском конкурента полишають останні прибічники – близнюки Ерік і Сем. Втім, їм вдається попередити колишнього лідера, що Джек готується вполювати його, наче свиню. Воліючи виженути Ральфа на відкрите місце, плем'я Джека підпалює джунглі – засліплені гнівом, дикуни не розуміють, що тим самим лишаються без притулку. Ральфа відтискають на узбережжя – проте раптом виявляється, що стовп диму від палаючих хащів помітили з військового корабля. На острів прямує шлюпка з офіцером і двома матросами. Хлопчиків врятовано, та чи можна тепер вважати їх людьми?

Дискусія: якого звіра, що сидить всередині кожного з нас, мав на увазі Голдінг? Як ви розумієте фразу Ральфа: «Крім правил, у нас нічого нема»? Чи згодні ви, що люди можуть дотримуватися правил лише під примусом, через острах покарання? Якщо діти у романі Голдінга – колективний портрет людства, то хто такі дорослі?

Гіркі уроки Другої Світової приводять європейські країни до розуміння, що тільки єднання може покласти край збройним конфліктам на європейських теренах. Звісно, ідея згуртування європейських країн у наднаціональну єдність – Сполучені Штати Європи, як називав її Вінстон Черчіль, – мала тривалу історію, але саме Друга Світова стала поштовхом до конкретних дій. Ще 1943 року майбутній архітектор європейської єдності, член Комітету національного вивільнення французького уряду у вигнанні в Алжирі Жан Моне, зазначає: «в Європі не буде миру, якщо держави будуть відновлені на основі національного суверенітету... Країни Європи надто малі, щоб гарантувати своїм народам необхідне процвітання й соціальний розвиток. Європейські країни мусять утворити федерацію...»

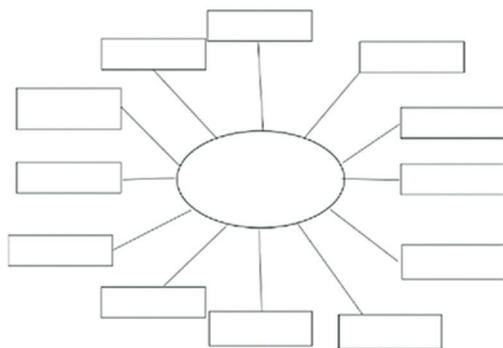
На шляху до об'єднаної Європи: формування Європейського Союзу

Слова Моне виявилися пророчими. 2012 року Європейський Союз як організація отримав Нобелівську премію миру саме «за внесок впродовж більше шести десятиліть у просування миру і примирення, демократії та прав людини у Європі». Така тривала історія мирного співіснування стала можливою через спільний ціннісний код, затверджений Хартією Європейського Союзу про основні права (2000), та розбудовану на ньому спільну пан-європейську ідентичність.

- Пан-європейська ідентичність:
  - громадяни країн, географічно розташованих у Європі;
  - розмовляють принаймні однією з державних мов своєї країни;
  - поєднані спільною історичною спадщиною та спільним майбутнім з іншими громадянами своєї країни;
  - поділяють європейські культурні паттерни (когнітивні, ціннісні, емоційні)

Індивідуальне завдання: спробуйте визначити власну ідентичність, вписавши у запропоновану форму ті її ознаки, які вважаєте за важливі:

Ієрархія категорій, якими людина користується для самоідентифікації, є плинною і значною мірою віддзеркалює панівну ціннісну систему. Спробуйте вибудувати власну ієрархію у порівнянні з ієрархією, типовою для XIX століття:

XIX століття	XXI століття
Клас/професія	
Соціальний статус	
Соціальні/родинні зв'язки	
Рівень статків	
Стать	
Нація	
Релігійна приналежність / конфесія	
Вік	

Можливо, у вашому переліку зовсім не виявиться категорій, які вважалися значущими для людини XIX століття – і це абсолютно очікувано, адже зараз ми значно більшою мірою схильні визначати себе через власні досягнення і вчинки. Як похмуро іронізує з цього приводу герой роману Джерома Селінджера «Над прірвою у житті», бунтівний підліток Холден Колфілд, «якщо ви справді надумали читати цю історію, то насамперед вам, мабуть, захочеться довідатись, де я з'явився на світ божий, як минало моє безголове дитинство, що робили мої батько й мати, поки мене ще і в проекті не було,— одне слово, всю оту муру в душі Девіда Копперфілда. Та як хочете знати правду, я не маю охоти закопуватись у той мотлох».

Ви також можете зауважити, що ваша ідентичність не є сталою: вона змінюється залежно від обставин. Цей цікавий феномен відомий у некласичній філософії як «смерть суб'єкта»: суб'єкт нетотожний самому собі, він складається з багатьох різних, подекуди суперечливих елементів, визначених середовищем, спадковістю, культурою, історичним моментом тощо. За таких умов найкращий спосіб встановити, хто такий (або така) Я – це поставити запитання: «А ким я не є?» Так у філософському дискурсі з'являється категорія Іншого.

Традиційно Інший завжди сприймався як дещо відмінне, чужорідне, не притаманне соціальній ідентичності Я. У соціумі Інший – це зазвичай маргінал, людина, що не відповідає соціальним нормам, і в такий спосіб підлягає «ексклюзії», «виключенню» із суспільства – політичному, соціальному, культурному, подекуди навіть фізичному. Характерним прикладом такого «виключення» є практики колоніалізму, де колонізовані постають примітивним, дикунським Іншим, панувати над яким видається природним і розумним. При цьому, зазначає засновник постколоніальної критики Едвард Саїд, колонізатор часто подає свої дії як «благодійність», «цивілізаційну місію», покликану «окультурити дикунів». З точки зору гендерного аналізу, у патріархальних суспільствах жінка зазвичай протиставляється чоловікові як Інша, опозиційна й вторинна категорія. Нарешті, екстремальними формами «виключення» Іншого є насильницькі практики щодо осіб іншої національності, політичних поглядів, сексуальної орієнтації, що визначали, зокрема, і нацистський режим.

З огляду на травматичний досвід XX століття, пан-європейська ідентичність прагне бути якомога більш інклюзивною, толерантною до проявів інакшості. Відповідно до Декларації принципів толерантності ООН від 16 листопада 1995 р., толерантність – це повага, сприй-

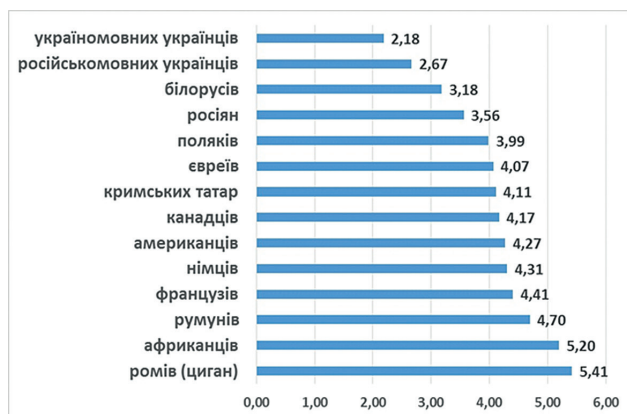
няття та розуміння багатого різноманіття світових культур, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. У Європейському Союзі спеціальний орган – Європейська рада з толерантності й примирення – розробила Типовий національний закон про розвиток толерантності, покликаний захищати релігійне, національне, расове, політичне розмаїття, толерантність до конкретної статі та до сексуальних меншин, а також протистояти дискримінації.

На жаль, питання толерантності досі є проблемним для суспільств, де вона штучно протиставляється певним «традиційним» цінностям. Зокрема, в Україні, як свідчить опитування Інституту Горшеніна від 2018 року, власне слово «толерантність» сприймається переважно негативно. Важливо розуміти, що, виступаючи на захист певних категорій населення, європейське законодавство не надає їм якихось привілеїв, а засвідчує рівність у правах.

Саморефлексія: поміркуйте, чи згодні ви з наведеними нижче тезами. Порівняйте свої відповіді з результатами соціопитувань.

- Україна – моноетнічна країна
- Українці – гостинна нація
- Українці відчують спорідненість з іншими народами та культурами
- Українське суспільство є толерантним до інших культур
- Дискримінація не є серйозною проблемою в Україні
- Україна – мультикультурна країна

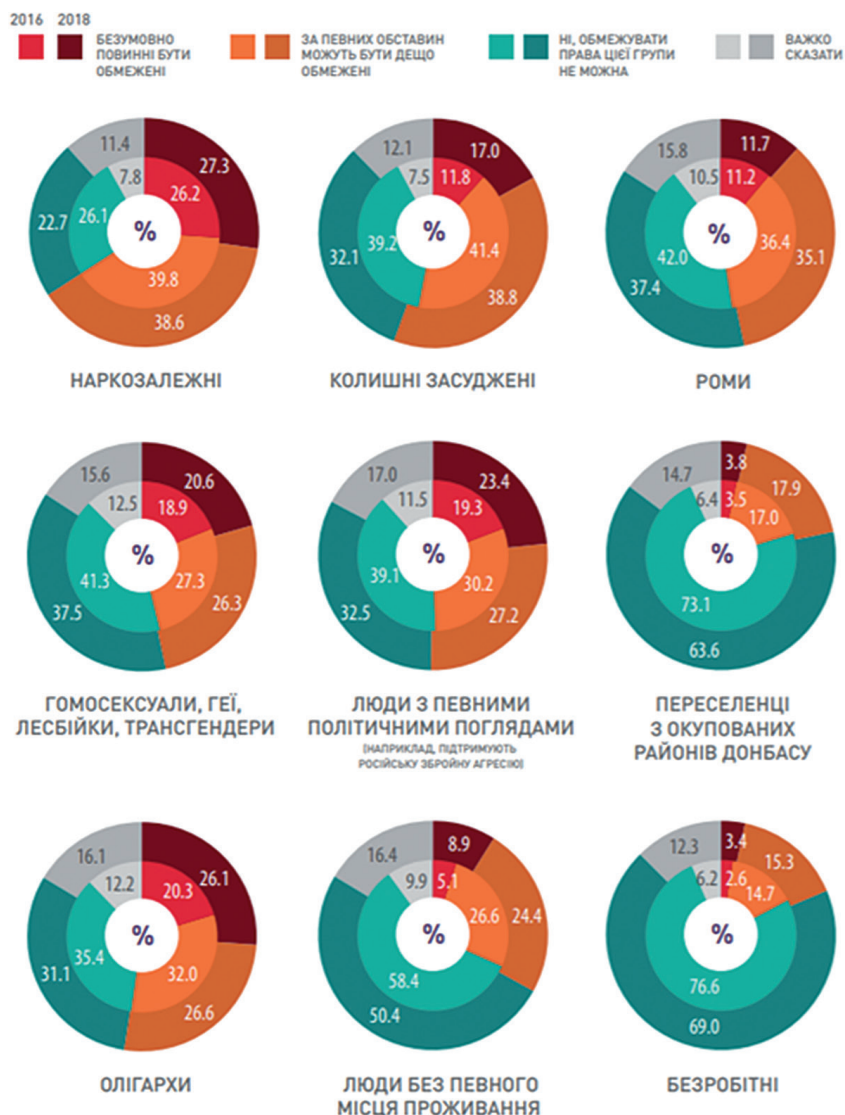
Соціальна дистанція від дорослого населення України до деяких етнічних груп (шкала Богардуса), вересень 2019

Ставлення українців до різних лінгвоетнічних груп

Етнічна чи лінгво- етнічна група	Готовий допустити представників цієї групи як...								
	Членів своєї родини (бал 1)	Близьких друзів (бал 2)	Сусідів (бал 3)	Колег по роботі (бал 4)	Жителів України (бал 5)	Гостей України (бал 6)	Не пускав би в Україну (бал 7)	Разом	індекс ксено- фобії
україно- мовні українці	59,70%	11,40%	5,10%	5,40%	12,60%	5,30%	0,60%	100	2,18
російсько- мовні українці	47,60%	12,00%	7,70%	6,70%	13,80%	9,30%	2,90%	100	2,67
білоруси	27,40%	19,00%	16,80%	6,80%	6,20%	22,00%	1,80%	100	3,18
росіяни	34,10%	9,30%	11,20%	5,50%	5,20%	21,00%	13,80%	100	3,56
поляки	15,60%	13,40%	16,20%	9,40%	6,50%	35,00%	3,90%	100	3,99
євреї	17,40%	12,60%	12,70%	7,70%	11,60%	28,50%	9,50%	100	4,07
кримські татари	14,90%	12,40%	11,30%	7,40%	23,00%	23,70%	7,20%	100	4,12
канадці	14,50%	15,00%	9,60%	9,20%	6,80%	41,70%	3,20%	100	4,17
амери- канці	15,40%	14,20%	7,80%	8,70%	4,80%	42,80%	6,40%	100	4,27
німці	11,30%	14,60%	10,30%	11,00%	6,40%	42,00%	4,40%	100	4,31
французи	12,40%	10,30%	10,60%	10,50%	6,20%	47,30%	2,70%	100	4,41
румуни	9,00%	8,10%	13,10%	8,10%	8,40%	42,50%	10,90%	100	4,7
африканці	6,40%	6,60%	6,90%	6,60%	5,20%	51,40%	17,00%	100	5,2
роми (цигани)	4,80%	5,10%	7,10%	5,80%	14,80%	29,20%	33,20%	100	5,41

Рівень підтримки обмеження прав певних груп

Поміркуйте, хто є вашим Іншим. Чи здатні ви з ним порозумітися?
Що, на вашу думку, слід для цього зробити?

5.4 Ідентичність на історичному зламі (Бернардо Ачага, «Син акордеоніста»)

Дискусія:

- Як ви розумієте поняття «культура»?
- Чи може одна культура бути кращою (вищою, багатшою) за іншу?
- Чи вважаєте ви себе носієм національної культури? Якщо так/ні, у чому це проявляється?
- Як, на вашу думку, співіснують культури? Чи може одна культура домінувати над іншою? Якщо так, за яких обставин?

«Мозковий штурм»: назвіть якомога більше рис, які асоціюються у вас із поняттями:

- «українець»;
- «європеєць»;
- «іспанець».

Із чим, на вашу думку, здебільшого асоціюється Україна у представників європейських країн? Порівняйте свої відповіді з результатами соціального опитування USAID. Чи виправдалися ваші очікування?

Національні стереотипи властиві будь-якій культурі. Уявляючи іспанця, українець неодмінно згадає кориду, кастаньєти, вогняний темперамент, запальний фламенко... Але у двадцятому столітті питання «Хто такий іспанець?» набуло трагічного виміру.

1898 рік став переламним в історії Іспанії: колишня імперія втратила останню зі своїх заокеанських колоній, Кубу. За результатами іспано-американської війни острів потрапив у сферу впливу США. Так, до речі, народився відомий до сьогодні коктейль – «Куба Лібре».

Втрата болюче вдарила по іспанській національній свідомості. Молоді інтелектуали, відомі як «покоління 1898 року», серед них і згадуваний раніше Мігель де Унамуно, наполегливо розмірковують над тим, як повернути країну в центр світових політичних і культурних процесів. Думки розділилися: якщо Унамуно закликав іспанців «європеїзуватися або померти», його опонент Раміро де Маесту виступив із концепцією збереження «іспанідад» – «іспанськості», національної іспанської самотності. Згодом саме її буде покладено в основу ідеології фалангістів – ультраправої політичної партії, близької до італійського фашизму.

Але чи була ця «іспанськість» однорідною? Два регіони у складі Іспанії, Каталонія та Країна Басків, не вважали себе іспанськими, адже у минулому вони були незалежні: баски сім століть входили до складу Королівства Наварра, каталонці – до Королівства Арагон.

На початку XX століття обидві регіони переживають сплеск національної самосвідомості. Стрімке економічне зростання на тлі злиднів решти провінцій живить розмови, а згодом і конкретні політичні ініціативи, щодо автономії. Перемога фалангістів у Громадянській війні 1936-1939 років і прихід до влади диктатора Франко кладуть край цим надіям. Каталонія та Країна Басків, як найбільші центри спротиву дик-

татурі, зазнають величезних втрат. У квітні 1937 року під франкістськими бомбами гине святиня баскського народу, місто Герніка. Ці трагічні події знайдуть відображення на відомій картині Пабло Пікассо.

За часів диктатури Франко, через прагнення диктатора створити гомогенну, монолітну іспанську національну ідентичність, баскська культура нещадно знищується. Заборонено викладати і друкувати книжки рідною мовою, використовувати національну символіку, давати дітям баскські імена... Коригують навіть написи на надгробках! Пригнічений народ реагує у різний спосіб: хтось мігрує, а хтось вдається до озброєного спротиву. Так 1959 року народжується терористичне угруповання «Країна басків і свобода» (ЕТА). По всій країні прибічники організації підривають державні установи, залізничні шляхи, знищують франкістських високопосадовців. Терористичні акти продовжуються й після смерті диктатора Франко в 1975 році, коли Країна Басків нарешті отримала автономію. Остаточне роззброєння бойовики ЕТА оголосили лише 2017 року. Усього від їхніх рук загинуло більше 800 людей, переважна більшість – мирне населення.

Case Study. Історія головного героя роману Бернардо Ачаги «Син акордеоніста» містить у собі і сліди злочинів франкістської диктатури, і відлуння вибухів терористів ЕТА. Давід, хлопчик, якого усі знають як «сина акордеоніста», живе у невеличкому баскському селищі Обаба типовим життям підлітка – друзі, школа, кохання, – аж поки раптово не натрапляє на страшну таємницю з минулого власного батька.

«Зошит був схожий на ті, якими користуються в школі, помаранчевого кольору, з горилою на обкладинці. Знизу у він'єтці був напис: «Зо-шит з...» і зазначалося ім'я: «Анхель».

- Впізнаєш почерк? – запитала вона мене.

- Схоже на руку мого батька.

- Так, я так само думаю.

Я уважніше роздивився записи.

- Тепер, швидше за все, він пише трохи інакше. – завважила вона. – Май на увазі, десь двадцять п'ять років минуло.

- Двадцять п'ять років?

- Може, й трохи більше.

Тереза показала мені сторінку, на якій був перелік прізвищ.

- Ну, що ти про це думаєш?

Зошит був трохи вологий, сторінки навіть не шуршали. Почерк був нерівний, ніби автор переліку складав його поспіхом, окремі іме-

на було важко розібрати. У першому рядку було написано «Умберто». Далі – я не одразу зміг розшифрувати запис – йшли імена «Старий Гоена» й «Молодий Гоена». Четвертий рядок, здається, посідав «Еусебіо». П'ятий – «Отеро». В шостому великими літерами було написано «Портабуру». Далі йшли «вчителі». Останнє місце посідало поспіхом написане, проте підкреслене слово «американець».

- Це перелік людей, яких розстріляли в Обабі. Справа рук наших батьків, гадаю. – сказала Тереза. На очах в неї знов з'явилися сльози».

Страшна знахідка докорінно змінює життя Давіда. Він починає помічати, що сільська ідилія Обаби – лише ширма, за якою тліє давній конфлікт. Містечко поділене навпіл: хоча офіційно в ньому володарюють франкісти-колаборанти, - серед них і Анхель, батько Давіда, - місцеве населення, вочевидь, підтримує баскських сепаратистів.

Відтепер Давід не хоче бути «сином акордеоніста». Те, що від початку було перевагою, тепер перетворюється на ганебне клеймо: «Мені моторошно від однієї думки, що я можу бути сином людини, чиї руки замарані кров'ю». Стосунки хлопчика з батьком, і без того далекі від товариських, остаточно псуються. Натомість, Давід зближується з дядьком Хуаном, родичом з боку матері, який, за чутками, давно допомагає баскському підпіллю. Дядько не може дати однозначної відповіді, чи брав батько Давіда участь у розстрілах в Обабі, але його сумнівів достатньо, щоб хлопчик прийняв остаточне рішення: він хоче воювати за свободу Країни Басків, хоче спокутувати батьківський гріх: «Добро може нейтралізувати зло».

Прагнення Давіда вступити до лав підпільників підживлює показова акція. У Пасхальну неділю, коли на головній площі Обаби планують урочисто відкрити монумент загиблим у війні (звісно, лише тим, хто воював на боці франкістів), пам'ятник злітає у повітря. Відповідальність за вибух бере на себе баскська національно-визвольна організація, до якої, як виявилось, належить дехто з друзів героя.

І ось Давід у лавах борців за свободу. В нього знову нове ім'я – підпільне псевдо, Ечевееррія. Щоправда, тепер він вже не впевнений, що компенсує зло добром. Адже в організації, до якої він належить, так само доводиться вбивати – вбивати невинних людей. То чи є принципова різниця між вбивствами, які чинив його батько, і вбивствами, які коїть він сам? Чи не сталося так, що, в кінцевому випадку, він все ж таки виявився нащадком сумного спадку – «сином акордеоніста»?

І Давід приймає відповідальне рішення: наважується кинути організацію, втекти з якої, здається, неможливо. Затаврований клеймом зрадника, він втікає до Сполучених Штатів, де оселяється під дівочим прізвищем матері – Імас, займається фермерством, одружується з американкою, стає батьком двох чудових дочок...

Щоправда, вони зовсім не розмовляють баскською – хіба що вигукують окремі слова, які здаються їм кумедними. А людей, які знають цю мову, у світі дедалі меншає...

Дискусія:

- Якщо людину визначають лише її власні вчинки, чому Давіду так боляче визнавати, що він може виявитися сином убивці?
- Чому, на вашу думку, Давід не наважується розпитати про історію батька очевидців і учасників подій, і ми так ніколи і не довідаємося правди?
- Чи згодні ви з думкою, що «добро може нейтралізувати зло»? Чи можна вважати рішення Давіда вступити до лав ETA реалізацією «права на спротив»?
- Вже у зрілому віці Давід зізнається, що, якби хтось вчасно сказав йому «Таких людей, як твій батько, під час війни було десять тисяч, а гірших за нього – ще десять тисяч», то ганебна сторінка сімейної історії не вчинила б на нього такого впливу. Як ви розумієте його слова? Чи мусять діти каятися за злочини, скоєні батьками?

Творче завдання: намалюйте процес формування ідентичності Давіда і визначте основні складові його ідентичності на кожному етапі (локальна, національна, мовна, родинна та ін.). Скільки змін ідентичності переживає герой впродовж життя? Чи може якась із цих ідентичностей вважатися «справжньою»?

Література для самостійного опрацювання

1. Громадянська освіта: Особистість та її ідентичність. Львів : ВД «Панорама», 2018.
2. Штрассер Т. Волна. М.: Самокат, 2015.
3. Павленко В. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів). Полтава: ФОП Мирон І. А., 2014.
4. Бхабха Х. Местонахождение культуры. Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья. 2005. №3 – 4.
5. Адорно Т. После Освенцима. Негативная диалектика. М.: Научный мир, 2003.
6. Арендт Г. Банальність зла. Суд над Ейхманом в Ієрусалімі. Київ: Дух і літера, 2013

Додаток 1.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКОНАННЯ ГРУПОВИХ ПРОЄКТІВ ЗА КУРСОМ EUVOLIA

Перш ніж почати роботу:

- переконайтеся, що вас п'ятеро, причому не менш ніж по дві особи з кожного з факультетів;
- переконайтеся, що ви налагодили комунікацію між собою (обмінюлися контактами, домовилися про графік зустрічей та ін.). Дуже зручно користуватися програмами, розробленими спеціально для управління маленькими проектами, - приміром, <https://hey.space/>
- оберіть відповідального за управління вашим проектом – особу, яка слідкуватиме за дотриманням дедлайнів, виконанням завдань, комунікацією тощо. Поважайте свій вибір;
- разом оберіть культурний продукт для аналізу. Це може бути сучасна українська книжка, фільм або серіал, пісня чи кліп, вірш, комікс, рекламний ролик чи плакат. Переконайтеся, що обраний продукт цікавий усім членам групи;
- зареєструйте сторінку проекту у соціальній мережі, яка вам до вподоби: твітері, фейсбуці, інстаграмі, телеграмі. Оновлюйте її щонайменше раз на місяць – пишіть про поточний стан роботи над проектом, викладайте ваші роздуми, фото й відео із зустрічей, дискутуйте.

Крок перший. Аналіз меседжів.

Оберіть час, зберіться разом, уважно передивіться обраний продукт і задайте собі чотири питання:

1. Про що цей фільм/книжка/пісня/реклама/комікс? Яку інформацію цей продукт намагається донести?

2. У який спосіб, за допомогою яких засобів він доносить цю інформацію?

3. На яких важливих для них речах фокусують увагу творці продукту?

4. У який спосіб, за допомогою яких засобів вони це роблять?

Порівняйте відповіді кожного з членів групи на чотири основні питання. Чи співпадають ваші відповіді? Якщо ні, аргументуйте свою точку зору і порівняйте переконливість аргументів. Чи вдалося вам зрозуміти, чому ваші колеги дійшли інших висновків?

Крок другий. Аналіз контекстів.

- спробуйте дізнатися більше про мотивацію творців продукту. Чи давали вони якісь пояснення щодо ідеї та меседжів продукту? Якщо так, чи співпадають їх пояснення із вашими гіпотезами, виробленими на першому кроці?
- з'ясуйте, у якому історичному, політичному, культурному кліматі створювався продукт. Чи позначився вплив цих контекстів на кінцевому результаті? Якщо так, у який спосіб?
- подумайте, як сприймався би продукт людиною з XIX століття? А з XXII?
- національна специфіка: уявіть, що ви людина іншої культури – східної чи західної. Які елементи вам довелося б витлумачувати додатково і чому? У який спосіб ви б це зробили? Перечитайте фрагмент із книги Лори Боханнан «Шекспір у буші» для натхнення;

Крок третій. Аналіз цінностей на рівні агентів.

Систематизуйте свої відомості про персонажів продукту за такими параметрами:

- зовнішність;
- манера вдягатися;
- поведінка;
- мовлення (користуйтеся WordCloud для визначення найчастотніших слів у текстах);
- місце проживання;
- меседжі: що персонаж каже сам про себе? Як до нього ставляться інші? Як його сприймаєте ви?

Лайфхак. Найкращий спосіб опанувати подібний метод аналізу – почати з себе.

1. Уважно подивіться на себе у дзеркало, прислухайтеся до себе і спробуйте сформулювати, про які важливі для вас речі говорить ваш зовнішність, поведінка, мовлення. Опишіть кожний предмет одягу чи аксесуар, який наразі на вас (включно із зачіскою, косметикою та прикрасами) і сформулюйте, чому він важливий для вас, яку функцію відіграє у створенні вашого образу? Які меседжі ви прагнете надіслати за його допомогою вашому оточенню?

2. Якщо ви впоралися із самоаналізом, спробуйте так само проаналізувати зовнішній вигляд одного з ваших колег по групі (за його згоди). Порівняйте результати. Чи вдалося вам вірно вгадати важливі для вашого колеги речі? Якщо ні, у чому була причина помилки?

- Класифікуйте персонажів відповідно до цінностей, які вони уособлюють, на «проєвропейських» та «антиєвропейських». На чиєму боці симпатії творців продукту? У який спосіб вони прагнуть їх продемонструвати?

Крок четвертий. Аналіз конфліктів як моментів зіткнення цінностей.

- намалюйте схему розвитку й перетину основних сюжетних ліній в аналізованому продукті. Визначте, де саме і за яких обставин зароджуються, розвиваються, загострюються й розв'язуються конфлікти;
- зробіть розкадровку основних конфліктних моментів за допомогою Storyboard. Хто з персонажів перемагає у кожному з випадків? Носієм яких цінностей він є?
- чи представлена у продукті відсторонена, удавано-об'єктивна точка зору на конфлікт – з боку спостерігача, наратора тощо? Чи солідаризуєтеся ви з нею? Подумайте, чи можна її спростувати?
- спробуйте представити конфлікти на рівні бінарних опозицій: чоловіче-жіноче, мир-війна, бідність-багатство, колективне-індивідуальне, раціональне-емоціональне, природа-цивілізація, сучасне-традиційне. Який з елементів кожної з опозицій маркований позитивно, а який – негативно? Чи узгоджується цей розподіл із вашими попередніми здогадками?

Крок п'ятий. Розбудова ідеології художнього світу.

Проаналізуйте базові бінарні опозиції твору, виділені на попередньому етапі:

- «фемінне-маскулінне»: Чи використовує продукт усталені гендерні стереотипи? Чи проходить продукт тест Бекдел?
- «я-інший»: Яка соціальна група виступає у якості «іншого»? Чи використовує продукт усталені засоби маргіналізації «іншого»? Чи мають місце спроби інклюзії «іншого»?
- «сучасне – традиційне»: Чи присутні у продукті авторитетні фігури – носії традиційного знання? Чи присутній розподіл «сучасне – традиційне» на рівні локацій художнього світу? Яку роль у функціонуванні художнього світу відіграють технології?
- «колективне-індивідуальне»: Які групи або колективи представлені у продукті? Чи відчутна напруга між ними та персонажами-одинаками? Яка стратегія соціальної поведінки маркована як більш результативна? У який спосіб досягається промоція такої стратегії?
- «емоційне-раціональне»: Який принцип розвитку сюжету – детерміністський чи волюнтаристський – застосовано у продукті? За якими принципами організований та функціонує художній світ? Якими принципами пізнання – раціональним чи інтуїтивним – керуються персонажі? Чи наявні у продукті емоційні, інтуїтивно зрозумілі символи? Наскільки сильним є їх вплив?

Крок шостий. Підбиття підсумків.

- Уважно роздивіться результати попередніх етапів. Чи виправдалася ваша попередня оцінка меседжів та цінностей продукту? Якщо ні, де саме ви помилилися і чому? Чи наявні відмінності між «поверхневим» і «глибинним» змістами продукту?
- Охарактеризуйте риторичну стратегію творців продукту. Чи прагнуть вони переконати реципієнта у «нормативності» своєї точки зору? Чи можна назвати їх риторику переконливою? Нав'язливою? Агресивною? Який вплив чинить вона на непередготованого (наївного) та підготованого (критичного) реципієнта?

Крок сьомий. Оформлення результатів.

- Продемонструйте логіку свого дослідження за допомогою динамічної презентації <https://prezi.com/>;

-
- Зробіть результати наочними – підберіть виразні скріншоти, намалюйте ескізи у Storyboard, покажіть найчастотніші слова у WordClouds;
  - Пам'ятайте про коректно оформлені посилання;
  - Дотримуйтесь регламенту – max 15 хвилин.

Тупахіна Олена Володимирівна
Василина Катерина Миколаївна
Ніколова Олександра Олександрівна
Черкасов Станіслав Сергійович

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

Навчальний посібник

Дизайн обкладинки, верстка і макетування
Анатолій Стужук

Наклад 300 примірників